

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

62

**Київ
2012**

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: «ІНТАС», 2012. —
Вип. 62. — 288 с.

Редакційна колегія:

- Адрущенко В. П. — доктор філос. наук, професор
Ануфрієв Л. О. — доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. — доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. — доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. — доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. — доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. — доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. — доктор філос. наук, професор
Кремень В. Г. — доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. — доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. — доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. — доктор філос. наук, професор
Токовенко С. О. — доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. — доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. — доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. — доктор політ. наук, професор

Редакція часопису:

Відповідальний редактор — Кирилюк Ф. М., доктор філос. наук, професор

Заст. відповід. редактора — Хилько М. І., доктор філос. наук, професор

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №4631, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

Зміст

I. Філософський дискурс

- [6-16] **Бойченко О. І.** Основні етапи розвитку давньо-китайської міфології
- [17-26] **Буяшенко В. В.** Полісуб'єктна взаємодія і практика соціального піклування
- [27-37] **Дулин П. Г.** Толерантность как консолидирующая общечеловеческая ценность
- [38-52] **Бех Ю. В.** Філософський погляд на формування системи управління як соціальної проблеми
- [53-58] **Ананьїн В. О., Пучков О. О.** Краса як складова частина праці: соціокультурний аспект
- [59-70] **Бойченко Н. М.** Етичний дискурс університету в контексті сучасних трансформацій суспільної моралі
- [71-80] **Степанюк Д. Л.** Тероризм як екстремальна форма політичного насильства

II. Теорія політики

- [81-90] **Дмитренко М. А.** Реформи і реформування або політична конкуренція в українських реаліях
- [91-110] **Сащук Г. М.** Політико-культурологічний контекст феномену насильства в інформаційному просторі

- [111-123] **Шедяков В. Є.** Можливості оптимізації розвитку та використання людського чинника в національній моделі політичної модернізації країни
- [124-133] **Атаманчук-Ангел В. И.** Рефлексія очевидного
- [134-144] **Кирик В. Л.** Складові становлення суспільної моделі сталого розвитку
- [145-152] **Ніколайчук Г. Г.** Методологічні засади розробки стратегії національної безпеки України

III. Владні інституції

- [153-163] **Зарицька І. В.** Конструктивна опозиція в демократичному суспільстві, її параметри та функції
- [164-174] **Єрмак В. В.** Посередництво груп інтересів у сучасній політиці (мережевий підхід)
- [175-182] **Крицкалюк Н. І.** Політична мережа як система державних і недержавних утворень

IV. Політичні технології

- [183-190] **Денисюк С. Г.** Інтернет як інструмент ефективності політичної комунікації
- [191-199] **Якименко А. М.** Роль політичної комунікації в процесі взаємодії влади та суспільства
- [200-209] **Харченко Л.** Становлення політико-управлінської еліти в Україні
- [210-219] **Бегаль В. М.** Харизматичне лідерство в сучасному політичному дискурсі
- [220-229] **Кравценюк В. М.** Політичні міфи перехідного періоду розвитку українського суспільства як тотальна дезінформація мас

V. Гендерна політика

- [230-238] **Колісніченко А. І., Іовчева А. М.** Гендерні стереотипи в українській політиці
- [239-248] **Ювченко А. І.** Особливості трансформації гендерних ролей в країнах Східної та Південної Азії в умовах глобалізації
- [249-260] **Гончарова Ю. А.** Політика ООН спрямована на укріплення захисту прав жінок
- [261-269] **Стичинська А. Б.** Міжнародний захист прав дитини: політико-правові аспекти

VI. Світова політика

- [270-280] **Грубов В. М.** Інноваційний чинник у зміні миропорядку: на прикладі воєнних конфліктів кінця XX – початку XXI століття
- [281-287] **Ананьїн О. В.** Європейська прикордонна колективна безпека – вимога сучасності

УДК: 130.122

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДАВНЬОКИТАЙСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ

Бойченко О. І.©

Кандидат філософських наук, доцент, вчений секретар Центру гуманітарної освіти НАН України

Розглядається процес формування міфологічних уявлень Давнього Китаю — з позицій взаємного впливу міфології та філософських учень Китаю того періоду. Аналізуються окремі міфи Давнього Китаю, про перших правителів, героїв та предків, оскільки вони здійснили вплив на формування тогочасного соціуму та утворення держави.

Ключові слова: *міф, соціум, держава, правитель, конфуціанство, даосизм, правитель, міфологічний герой.*

Проблема формування міфології Давнього Китаю є напрочуд цікавою і, безумовно, потребує спеціального дослідження. Цікава найперше тому, що починаючи з другої половини першого тисячоліття до н. е. вона постійно застосовується для обґрунтування вчень філософів усіх філософських напрямів Давнього Китаю. А зважаючи на те, що вчення конфуціанців, моїстів та легістів продовжують активно впливати на формування ідеології сучасного Китаю, який поступово, але впевнено займає одне з чільних місць у сучасному світі, дослідження міфологічних поглядів давніх китайців видається досить актуальним. Адже всю свою історію китайська цивілізація демонструвала схильність до зовнішньої культурної експансії, яка відбувалась завжди на глибинному, прихованому рівні. Зважаючи на те, що за останні декілька років україно-китайські стосунки перейшли на якісно інший рівень, перед українськими дослідниками постали нові завдання щодо осмислення світоглядних засад Китаю. Слід зазначити, що проблема дослідження формування міфології Давнього Китаю вже була предметом спеціального комплексного дослідження західних та російської синологічних шкіл. Серед них можна згадати роботи В. М. Алексеєва, Д. Боде, Л. С. Васильєва, Т. П. Григорьєвої, Х. Г. Кріла, В. В. Малявіна, Дж. Нідема, М. Л. Титаренка, Ч. Уільямс, Юань Ке, Е. М. Яншиної та

інших. Але різні аспекти цієї проблеми розглядались в деяких працях відомих сходознавців.

Китайська міфологія за свою суттю є чимось абсолютно унікальним. Найперше це пов'язано з історією її формування, котра завершилась (або й ні) лише шість-сім століть назад, і з тією кількістю різноманітних культурних-релігійних нашарувань, котрі й складають зараз її суть. Це взагалі чи не єдина міфологічна система, чие формування відбувалось майже «на очах» дослідників. Адже різноманітні легендарні аспекти християнства чи ісламу носять скоріше релігійний характер, ніж міфологічний. А «класичні» міфології (грецька, єгипетська, індійська, японська та інші) прийшли до середини першого тисячоліття вже з цілком сформованими пантеонами і наборами належних міфів. На відміну від них китайська міфологія пройшла в своєму розвитку набагато більше етапів становлення, і вони були непротиставними.

Ми можемо лише здогадуватись, що до середини першого тисячоліття до н. е. (а фактично — до Конфуція) китайці, як і всі нормальні народи мали власну, досить складну міфологічну систему. Але зараз, на жаль, ми можемо ознайомитись лише з декількома міфами раннього періоду китайської міфології, котрі старанно були відібрані укладниками китайської міфології. Більш того, навіть ці міфи носять доволі сумнівний характер, бо вони були взяті дослідниками здебільшого з трактатів другої половини першого тисячоліття. І цьому є своє сумне пояснення. Тенденція винищення міфологічних персонажів і подій була закладена особисто Конфуцієм. І з цим погоджується багато сучасних дослідників (наприклад Д. Боде, Т.П. Григорьєва, А. Масперо) [1, 2, 14]. Конфуцій був фактично вимушений жорсто «цензувати» і «редагувати» міфологічну й легендарну культуру Давнього Китаю, перетворивши її на історію.

Зазвичай відбуваються протилежні процеси — якісь реальні історичні події, процеси, персоналії обростають легендами, прикрашаються, і врешті — міфологізуються. Саме це можна побачити під час третього етапу формування китайської міфології — реальні полководці, політики, володарі перетворились на богів і божеств новоутвореного міфологічного пантеону. Тому й рання міфологія Китаю з великою вірогідністю мала б утворюватись подібним чином. Проте від неї зараз на загал залишились лише історичні хроніки, котрі подекуди мають досить міфологічний характер. І зараз дослідники, за словами Т.П. Григорьєвої «... сповнені бажання довести, що і в Китаї була своя повноцінна міфологія (так вже влаштована людина: їй хочеться, щоб усе було, як у усіх). У Китаї,

дійсно, загострився інтерес до минулого, збирають оповіді по провінціях, записують старовинні перекази» [2, с. 87]. Колись Конфуцій, який розбудовуючи власне вчення досить жорстко відредагував «Ши-цзін» та «Шу-цзін» відкидаючи все не моральне, невірорідне і сумнівне фактично змінив цілий пласт суспільного й культурного життя. Зараз же дослідники намагаються зробити щось зворотнє — відтворити ранню міфологію з історії.

Що ж фактично залишилось з того міфологічного пласту зараз. Не так і багато. Основні персонажі старокитайської міфології — культурні герої — першопредки, представлені в давніх історизованих трактатах як реальні правителі і сановники глибокої старовини. Вони виступають як творці культурних благ і предметів: Фусі винайшов риболовні сіті, Суйжень — вогонь, Шеньнун — заступ, він започаткував землеробство, риття перших колодязів, визначив цілющі властивості трав, організував мінову торгівлю; Хуанді винайшов засоби пересування — човни і колісничі, а також предмети одягу з матерії, почав облаштування громадських доріг. З його ім'ям зв'язують і початок рахунку рокам (календар), а іноді і писемності (за іншою версією, її створив чотирирокий Цанцзе). Усім міфічним першопредкам зазвичай приписувалося виготовлення різних глиняних посудин, а також музичних інструментів, що вважалося в давнину надзвичайно важливим культурним діянням. У різних варіантах міфу одне і те ж діяння приписується різним персонажам. Це показує, що зв'язок між певним героєм і відповідним культурним діянням остаточно визначився не відразу, що різні етнічні групи могли приписувати винаходи своїм героям. У давньому трактаті «Гуаньцзи» вогонь тертям дерева об дерево здобуває Хуанді, в давньому творі «Хету» («План річки») — Фусі, а в коментарях «Січичжуань» до «Книги змін» і у філософських трактатах («Хань Фей-цзи» «Хуайнаньцзи») [3, с.8] — Суйжень (букв. «людина, що здобула вогонь тертям»), за яким в подальшій традиції і закріплюється цей найважливіший культурний подвиг. Усі ці культурні винаходи, кому б з першопредків вони не приписувалися, відображають далеко не самі ранні уявлення, оскільки герої міфів самі виготовляють ці предмети. Більш архаїчним способом їх отримання вважається викрадення або отримання у вигляді дару дивовижних предметів у їх хазяїв з іншого світу. Зберігся лише релікт одного міфу такого роду — розповідь про добування стрільцем І зілля безсмертя у Сі Ванму [12, с.139–147]. Відвідування стрільцем І Хазяйки Заходу, що асоціювався в китайській міфології з країною мертвих, можна уявити як

отримання у загробному світі дивовижного зілля. Це цілком у згоді з характером китайського міфологічного мислення і пізнішого даоського вчення, що ставило своєю метою пошуки способів продовження життя і досягнення довголіття. Вже в «Шань хай цзін» [4] є ряд записів про безсмертних, які живуть в далеких дивовижних країнах. Сама володарка заходу Сі Ванму, на відміну від інших персонажів, що мають яскраво виражені риси культурних героїв, є абсолютно інший тип міфічного персонажа, спочатку, мабуть, демонічного характеру. У архаїчних текстах вона має явні риси зооморфності — хвіст барса, ікла тигра («Шань хай цзін»), вона відає небесною карою, за іншими джерелами, — насилає мор і хвороби. Риси барса і тигра, а також її мешкання в гірській печері дозволяють припустити, що вона — гірська хтонічна істота.

Інший демонічний варіант міфічного героя — руйнівник космічної і соціальної рівноваги дух вод Гунгун і бунтівник Чи Ю. Зображуваний в якості антагоніста — руйнівника космічних основ, зооантропоморфний дух вод Гунгун воював з духом вогню Чжужуном. (боротьба двох протилежних стихій взагалі одна з популярних тем архаїчній міфології). У пізнішому міфі битва багаторукого і багатоногого (у чому можна бачити образне віддзеркалення архаїчних уявлень про хаос) Чи Ю з володарем Хуанді, уособленням гармонії і порядку, зображається вже не як поєдинок двох міфічних героїв, символізуючих протилежні стихії, а як боротьба за владу проводирів різних племен, що описується як своєрідне змагання в могутності повелителів стихій у душі шаманського поєдинку (зокрема, духу вітру Фенбо і повелителя дощу Юйши з боку Чи Ю і демона посухи Ба, доньки Хуанді, на стороні батька). Посуха перемагає дощ, вітер, туман, і Хуанді як верховне божество бере гору над Чи Ю. В цілому війна Хуанді з Чи Ю, типологічно схожа з боротьбою Зевса з титанами в грецькій міфології, може бути представлена як боротьба небесного (Хуанді) з хтонічним (Чи Ю) [12, с. 88–92].

Особливе місце в старокитайській міфології займають образи ідеальних правителів старовини, особливо Яо і його наступника Шуня. Яо, який спочатку був одним з сонячних божеств і мислився у вигляді птаха, згодом він перетворився на земного правителя. Розрізнені спочатку образи міфології окремих старокитайських племен і племінних груп поступово склалися в єдину систему, чому сприяв розвиток натурфілософських уявлень і, зокрема, різних класифікаційних систем, серед яких найбільше значення мала п'ятизначна система, — по п'яти стихіях. Під її впливом чотиричленна модель світу перетворюється на п'ятич-

ленну, відповідає п'яти орієнтирам в просторі (чотири сторони світу та середина або центр), верховний небесний правитель усвідомлюється тепер уже як божество центру. У написах на ворожильних кістках епохи Шан-Інь (16–11 ст. до н. е.) використовувався знак «ді» який був своєрідним «титолом» для душ правителів, що померли, і що відповідав поняттю «Божественний предок» «священний предок». Етимологічно сама графема «ді» є зображення вівтаря для жертвопринесень небу. З епітетом «шан» — «верхній» «верховний» «ді» означало верховного небесного владика (Шанді). У епоху Чжоу (11–3 ст. до н. е.) в Давньому Китаї утворюється ще і культ Тянь (Неба) як певного вищого начала, котре керує усім, що відбувається на землі. Проте поняття Шанді і Тянь були дуже абстрактні і легко могли заміщатися образами конкретних міфічних персонажів, що і відбувається з формуванням уявлень про п'ять міфічних государів. Можна припустити, що зафіксована в письмових пам'ятниках паралельно з ним згадка про саньхуан — трьох міфічних государів — Фусі, Суйжєня і Шеньнуна (є і інші варіанти) це віддзеркалення іншої (трійковою) класифікаційної системи, що привела в середні віки до появи образів трьох міфічних государів, — неба (Тяньхуан), землі (Діхуан) і людей (Женьхуан).

До числа п'яти міфічних государів входили: верховний владика центру — Хуанді, його помічник — бог землі Хоуту (його колір — жовтий, під його заступництвом знаходився храм сонця, з ним були співвіднесені багато сузір'їв центральної частини неба, а також Велика Ведмедиця, планета Тяньсін (Сатурн)); повелитель сходу — Тайхао (він же Фусі, його помічник — зелений дух дерева Гоуман, йому підвладні громовник Лейгун і дух вітру Фенбо, сузір'я в східній частині неба і планета Суйсін (Юпітер), йому відповідає весна і зелений колір); повелитель півдня — Яньді (він же Шеньнун, його помічник — червоний дух вогню Чжужун, йому відповідають різні сузір'я в південній частині неба, а також планета Інхосін (Марс)); божество заходу — Шаохао (його ім'я «малий світлий» протиставлено імені повелителя сходу — «великий світлий» його помічник — білий дух Жушоу, з ним співвіднесені сузір'я в західній частині неба і планета Тайбай (Венера)); владика півночі — Чжуаньсюй (його помічник — чорний дух Сюаньмін, під його заступництвом знаходилися храми місяця і повелителя дощу Юйши, сузір'я в північній частині неба, а також планета Ченьсін (Меркурій)). Відповідно до п'ятіркової класифікації кожному з міфічних владик як повелителів сторони світу відповідав і певний першоелемент, а також пора року, колір, тварина,

частина тіла. Наприклад Фусі — дерево, з тварин — дракон, з кольорів — зелений, з пір року — весна, з частин тіла — селезінка, зі зброї — сокира; Чжуаньсюю — вода, чорний колір, зима, черепаха, кишки, щит і т. п. Усе це свідчить і про появу досить складної ієрархічної системи, де усі елементи знаходяться в постійній взаємодії, і про можливість передачі одних і тих же уявлень за допомогою різних кодів («просторового» «календарного» «тварини» «колірної» «анатомічної» і т. п.). Не виключено, що в основі цієї системи поглядів лежать уявлення про походження людей і космосу з першооснови.

Впорядкування давніх міфологічних уявлень одночасно йшло і в плані генеалогічної класифікації. Прадавнім правителем став вважатися Фусі, за яким йшли Яньді (Шеньнун), Хуанді, Шаохао, Чжуаньсюю. Ця ієрархічна система була запозичена історіографами і сприяла подальшій евгемеризації міфологічних героїв, особливо після утворення Ханьської імперії, коли генеалогічні міфи стали використовуватися для обґрунтування права на трон і доказом старовини окремих родів. Більшість міфологічних сюжетів реконструюють зараз по пам'ятниках 4 ст. до н. е. і пізнішого часу. Про це свідчать «Питання до Неба» («Тянь вень») Цюй Юаня [9], повні нерозуміння з приводу сюжетів давніх міфів і протиріччя в них. Згодом, в 1 ст. н. е. філософ-полеміст Ван Чун [6] дав розгорнуту критику міфопоетичного мислення з позицій наївного раціоналізму. Відмирання і забуття давніх міфологічних сюжетів, проте, не означало припинення міфотворчості в усній народній традиції і появи нових міфічних героїв і оповідей про них. Одночасно йшов процес активної антропоморфізації давніх героїв. Так, Сі Ванму із зооантропоморфної істоти в мистецтві і літературі врешті перетворюється на антропоморфну фігуру, навіть, мабуть, красуню. У епоху Хань у володарки заходу з'являється чоловік — владика сходу — Дунвангун. Фігура його модельована за зразком давнішого жіночого божества, це особливо помітно в його описі в «Книзі про божественне і дивовижне» («Шень і цзин» можливо 5 ст.), створеній в наслідування «Книзі гір і морів» де він на відміну від радніших зображень має зооантропоморфний вигляд (птах з людською головою та тигровим хвостом).

На рубежі н. е. і з перших віків н. е. відбувається перетворення філософського даосизму на релігію, що ввібрала в себе елементи давніх народних культів і шаманських вірувань. При цьому даоси активно використовували у своїх цілях і деякі образи старокитайської міфології, в першу чергу Хуанді і Сі Ванму. Хуанді втрачає характер давнього

культурного героя і стає першим безсмертним, родоначальником і покровителем даосизму як релігійної системи, хоча це і не призводить до появи нових міфологічних сюжетів про нього. Можна припустити, що така трансформація образу Хуанді була зумовлена його місцем своєрідного верховного божества (локалізованого в центрі) в попередній міфологічній традиції. Інакше сталося з образом Сі Ванму. Вона увійшла до даоського пантеону вже не як страшна володарка заходу, що насилає кару, а як хазяйка зілля безсмертя. У нових легендах про Сі Ванму саме зілля замінюється плодами безсмертя, що ростуть на чарівному персиковому дереві в її саду (цей зв'язок своєрідного дерева життя з жіночим божеством зафіксований в міфологіях різних народів). Відповідно до теорії п'яти стихій володарка заходу отримує ще одне ім'я — Цзіньму («матінка металу»), оскільки метал співвідноситься із заходом, а її чоловік Дунвангун відповідно іменується Мугуном («князем дерева»), оскільки дерево — аналог сходу. Переорієнтація цих персонажів, їх зв'язок з ідеєю продовження життя і безсмертя пояснюється тим, що ці проблеми стояли в центрі середньовічного даосизму, адепти якого займалися алхімією і пошуками різних засобів продовження життя (за допомогою сексуальної активності, особливих дихальних і інших вправ типу йоги, дієти тощо). Тому й не дивно, що героями даоських міфів були в основному безсмертні генії. Особливо широко були поширені перекази про вісім безсмертних, покровителів різних мистецтв і деяких професій. Вони творили дива й були постійними учасниками бенкетів, що влаштувала Сі Ванму. У міфології даосизму велику роль грали перекази про три міфічні гори Пенлай, Фанчжан і Інчжоу, котрі плавали в морі, уявлення про них було запозичене із старокитайської міфології. Ці острови ці — своєрідний варіант даоського раю, де живуть сонми безсмертних. Перетворення даосизму на релігію і розподіл «сфер впливу» між буддизмом, конфуціанством (яке було не релігією, а етичним вченням з елементами культової практики) і даосизмом призвів до того, що за останнім залишилось цілковите «право» вигнання усіляких злих духів, успадковане від шаманізму. Через це особливу роль в даоській міфології стали відіграти різні повелителі духів і бісів. Даоський пантеон налічує тисячі всіляких безсмертних, святих, духів, бісів, героїв місцевих культів, персонажів «нижчої міфології» а також більше 30 тисяч духів людського тіла тощо. Увесь цей неозорий пантеон очолювався спочатку трьома абстрактними містичними символами (у цій тріаді можна бачити наслідування ідеї трьох государів — саньхуан старокитайської

міфології) Тайчу, Тайсу, Тай І, за іншою версією, — Тянь І («небесне начало»), Ді І («земне начало»), Тай І («вище єдине»). В процесі розвитку даоської міфології і її наближення до народних культів поступово абстрактні категорії цієї тріади були персоніфіковані в образах Лаоцзи, Хуанді і Паньгу (іноді Тай І).

У перших століттях н. е. у Китай з Індії через Середню і Центральну Азію починає проникати буддизм зі своєю розвинутою міфологічною системою. Пристосовуючись до місцевих умов, буддизм в Китаї включив у своє вчення деякі кардинальні ідеї традиційної китайської морально-етичної доктрини (напр., ідею сяо — синівській шанобливості). З часом (приблизно з VIII–IX ст.) буддисти почали використовувати для своїх проповідей і старовинні китайські сюжети, серед них і висхідні до давньої міфології. Поступово походження тих або інших буддійських персонажів стало пов'язуватися з китайськими героями. Так, з'являється переказ про те, що бодхісатва Авалокітешвара (кит. Гуаньїнь), відома в Китаї (мабуть, після VII ст.) головним чином в жіночій іпостасі, є переродженням принцеси Мяошань, доньки одного з китайських князів, яка відмовилася вийти заміж і пішла в монастир усупереч волі батька. Вона пройшла через численні випробування, пов'язані з помстою батька, побувала навіть у пеклі, Мяошань врешті зустрілася з Шак'ямуні і була перенесена на гору Сяншань, де й стала бодхісатвою Гуаньїнь. Під безпосереднім впливом буддизму відбувається і розвиток міфологічних уявлень китайців про потойбічний світ і пекло. В давнину погляди ці були, мабуть, досить непевні. Вважалося, що після смерті душа людини потрапляє до Хуанцюань («жовтого джерела»), що царство мертвих розташовувалося десь на заході або на північному заході. На початку н. е. царство мертвих було локалізоване в межах гори Тайшань, повелитель якої відав долями людей і померлих, а також в повіті Фенсянь (провінція Сичуань), проте детально розроблені уявлення про пекло (діюй) і численні пекельні судилища з'явилися в Китаї лише під впливом буддизму.

Разом з даоською і буддійською міфологічними системами в Китаї існували і різні архаїчні місцеві народні культу, а також культу конфуціанських мудреців і різних героїв загальнодержавного і місцевого значення. Якщо для старокитайської культури була надзвичайно характерна історизація міфічних героїв — першопредків, то для середніх віків характерним був зворотний процес — міфологізація реальних історичних діячів, перетворення їх на богів — покровителів ремесел, богів — покровителів міст, окремих місцевостей тощо. Причини поді-

бних обожнювань і встановлення культу (часто офіційного, заснованого згідно імператорському велінню) нерідко були дуже випадкові. З життєпису Лю Бея, полководця III ст. н. е., засновника царства Шу, відомо, що в юності він плів рогожі і солом'яні туфлі і продавав їх, це було досить для обожнювання його в якості бога усіх хто займається ремеслом плетіння. Сподвижник Лю Бея Гуань Юй [5], відомий своєю вірністю і безстрашністю, був обожнений в якості бога — охоронця монастирів, потім могутнього покровителя демонів, а приблизно з XVI ст. — бога війни (Гуаньді), усі ці іпостасі пов'язані з його військовими заслугами. У пізніший час реальний герой III ст. перетворився на універсального міфологічного благодійника і заступника. У ряду випадків обожнені історичні діячі замінювали (і витісняли) героїв давньої міфології, що виконували ті ж функції. Так, обожнені в XII–XIV ст. полководці VII ст. Цінь Шубао і Ху Цзінде стали божествами-охоронцями воріт (меньшень), і замінили старокитайських богів дверей Шеньту і Юйлея. Не виключено, що культ меньшень до кінця I-го тис. був зовсім забутий і з обожнюванням реальних воєначальників відроджений знову (ніяких відомостей про це не збереглося). В деяких випадках в пізній народній міфології явно актуалізувалися давні легендарні персонажі. До кінця I-го тис. в Китаї відбувається все більше зближення різних міфологічних систем і утворюється так званий релігійний синкретизм і відповідна синкретична міфологія, яка об'єднала в єдину систему персонажів даоської, буддиської і народної міфології, а також героїв конфуціанського культу. Процес об'єднання різноманітного міфологічного матеріалу найактивніше йшов в сільських общинах, де в маленькому сільському храмі поруч могли стояти статуї Конфуція, Будди і Лаоцзи. У містах і великих релігійних центрах цей процес не був завершений, в даоському храмі на горі Хуашань окрім даоських святих шанувалася, мабуть, одна Гуаньїнь. У буддиські храми даоські або народні міфологічні персонажі майже не проникали.

Проте в народній свідомості процес синкретизації привів в середні віки до появи зоряного (небесного) пантеону божеств на чолі з Юй-ді, образ якого склався приблизно в VIII–X ст. Юй-ді певною мірою замінив верховне божество даосів Хуанді і зайняв місце, що належало в прадавній міфологічній системі Шанді.

Як ми бачимо процес формування міфології відбувався у Китаї досить довго і складно. Він, по-суті, відобразив усі складності розбудови китайської культури і цивілізації. Адже Конфуцій не даремно намагався внести зміни в цей глибинний і потаємний пласт свідомості

народу. Конфуцій взагалі не часто робив марні речі. Слід згадати, що увесь менталітет Китаю довгі тисячоліття був спрямований на минуле. Старовину шанували, обирали за зразок і намагались наслідувати за найменшої нагоди. Мислителі усіх філософських шкіл Давнього Китаю обов'язково посилались на погляди або вчинки когось з мудреців старовини, для того щоб надати авторитетності власному вченню. Більше того, вони воліли приписати одному з них власні ідеї, погляди або й навіть вчення. Для цього в якості авторів своїх трактатів вони оголошували когось з мудреців старовини. Звідси й випливає одна з найбільших проблем філософської (та й історичної) спадщини Китаю — суцільні підробки. Навіть не так, — цілий потік підроблених трактатів, послань, навіть бронзових табличок з написами. Причому перші підробки датуються вже другою половиною першого тисячоліття до нашої ери. Вже понад півтора сторіччя синологи намагаються використовуючи здобутки різноманітних сучасних наук розчистити поле дослідження. Але цьому на заваді стоїть сама версія розуміння китайської філософії та історії, що давно стала вже усталеною традицією.

Література:

1. Бодэ Д. Мифы древнего Китая [Текст]./Д. Бодце. — М.: Наука, 1977. — 489 с.
2. Григорьева Т. П. Дао и Логос. Встреча культур [Текст]./Т. П. Григорьева. — М.: Наука. Гл. ред. вост. лит., 1992. — 422 с.
3. Древнекитайская философия: Эпоха Хань; [Текст] [Сост. Ян Хиншун; вступ. ст. В. Г. Бурова]. — М.: Наука, 1990. — 522 с.
4. Каталог гор и морей (Шань хай цзин)/Ред. Т. В. Степугина; АН СССР. Ин-т востоковедения. — М.: Наука. Гл. ред. вост. лит., 1977. — 235 с.
5. Ло Гуань-Чжун. Троецарствие. В 2 т., [Текст]/Гуань-Чжун Ло.— М.: Художественная литература, 1954 г.
6. Петров, А. А. Ван Чун — древнекитайский материалист и просветитель [Текст]/А. А. Петров. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — 104 с. — (Академия наук СССР.
7. Уильямс Ч. Китайская культура. Мифы. Герои. Символы [Текст]./Ч. Уильямс. — М.: Центрполиграф, 2011. — 480 с.

8. Философы из Хуайнани (Хуайнаньцзы); [Текст] [сост. Ушаков И. В.; пер. с кит. Померанцевой Л. Е.]. — М.: Мысль, 2004, — 432 с. — (Философское наследие)
9. Цюй Юань. Стихи [Текст]./Юань Цюй [в переводе А. И. Гитовича] — М.: ГИХЛ, 1954. — 159 с.
10. Шицзин. Книга песен и гимнов; [Текст] [Пер. с кит. А. А. Штукина]. — М.-Л.: Наука, 1957. — 616 с. — (Серия «Литературные памятники»).
11. Щуцкий Ю.К. Китайская классическая «Книга Перемен» [Текст]./Ю.К. Щуцкий. — М.: Восточная литература, 1997. — 489 с.
12. Юань Кэ. Мифы древнего Китая [Текст]./Кэ Юань; [Под. ред. Б. Л. Ритина — 2-е изд., испр. и доп.]. — М.: Наука, 1987. — 526 с.
13. Яншина Э. М. Формирование и развитие древнекитайской мифологии [Текст]./Э. М. Яншина. — М.: Наука, 1984. — 248 с.
14. Maspéro H. Légendes mythologiques dans le «Chou king» [Текст]./H. Maspéro — Paris: Imprimerie nationale, 1924. — 1 vol., — 100 с.

Бойченко А. И. Основные этапы развития древнекитайской мифологии
Рассматривается процесс формирования мифологических представлений Древнего Китая — с позиций взаимовлияния мифологии и философских учений Китая того времени. Анализируются отдельные мифы Древнего Китая: о первых правителях, героях и предках, поскольку они повлияли на формирование общества того времени и образование государства.
Ключевые слова: *миф, социум, государство, правитель, конфуцианство, даосизм, правитель, мифологический герой.*

Boychenko O. I. Basic stages of development of ancient Chinese mythology

The process of forming of mythological presentations of Ancient China is examined — from positions of mutual influence of mythology and philosophical studies of China of those time. Some myths of Ancient China are analyzed: about the first rulers, heroes and ancestors, as they influenced on forming of society of those time and the state building.

Keywords: *myth, socium, state, ruler, Confucianism, daosism, ruler, mythological hero.*

УДК 364.3:330.837

ПОЛІСУБ'ЄКТНА ВЗАЄМОДІЯ І ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОГО ПІКЛУВАННЯ

Буяшенко В. В. ©

Доктор філософських наук, в. о. ректора Академії праці і соціальних відносин

Аналізується вплив полісуб'єктної взаємодії на практику соціального піклування. Визначаються чинники, що вплинули на формування полісуб'єктної взаємодії. Розглядаються позитивні тенденції в практиці соціального піклування українського соціуму викликані поулісуб'єктною взаємодією.

Ключові слова: *соціальне піклування, суб'єктність, полісуб'єктність.*

Актуальність дослідження. Соціальність як сутнісна характеристика людини та спосіб її буття у світі, який останнім часом усе більше визначається не традиційними соціальними детермінантами, а трансцендентуванням у майбутнє, стає проблемою для людини. На відміну від радянської людини індивід пострадянського часу не апелює до суспільства і його норм. Він вимушений рахуватися з ними, але в той же час він протиставляє їм свої власні правила. Усе соціальне, інституційне, «узагальнений інший» видаються йому зовнішнім середовищем, індиферентним або ворожим. У людей цього часу соціальність обмежена зв'язками з вузьким колом рідних і друзів (або спілльників) і поверхневим «розважальним» спілкуванням з однолітками. Ціннісна орієнтація вербалізується поняттям свободи, фактично тлумачиться ними в сенсі традиційної для української ментальності анархічної волі. Суспільна життєдіяльність набуває для людини актуальності лише через спів-буття. Осмислена таким чином соціальна реальність породжує полісуб'єктну взаємодію, яка реалізується в бутті різнотипних соціальних суб'єктів.

Мета нашої розвідки дослідити, яким чином полісуб'єктна взаємодія позначилася на практиці соціального піклування.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження соціального аспекту життєдіяльності людини постмодерною культурою розглядається переважно як взаємодія суб'єктів. Результатом таких досліджень

стали презентовані моделі суспільної взаємодії: соціальний капітал (П. Бурдье, Дж. Колуман); самоорганізацію (Г. Ніколас, І. Пригожин, Г. Хакен), саморегулювання суспільства (Ю. Мель, Г. Нікіфоров), територіальну громаду (П. І. Ковач), будь якої спільноти; поліцентричність (О. Молодцов); діалогічність (В. Біблер), полісуб'єктність (Н. Луман) та поліваріантність розвитку (Ю. Сухарев).

Зміна форм суспільної взаємодії вплинула на зміну суб'єктності. Остання набуває ознак динамічності, її починають розглядати як силу й форму розвитку соціальності. З другої чверті ХХ ст. суб'єктність розглядається як спосіб предметного самоствердження людини у структурах буття, у взаємодії з іншими людьми, з відтворюваними ними предметними умовами життя. На думку дослідників, суб'єктність усе більше набуває ознак полісуб'єктності, яку вони намагаються досягнути з історичних, емпіричних і теоретичних позицій. Незважаючи на низку цікавих ідей щодо полісуб'єктної взаємодії (З. Бауман, П. Бурдье, Е. Гіденс, В. Загороднюк, О. Кузь, В. Шкода), цілісний підхід до її інтерпретації відсутній.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктність, як осереддя соціального та потенціал його розвитку, фокусує в собі майже увесь спектр проблем суспільної взаємодії і виявляє себе як в динамічному (через становлення суб'єкта), так і в статичному аспектах соціальної реальності (через збереження та ствердження буття людини). Вона передбачає також певну активність, що віддзеркалює інтенційність суб'єкта, його перетворювальний потенціал. Є. Литвин вважає, що суб'єктність — це здатність індивіда до соціальної дії, адекватного усвідомлення навколишньої дійсності й себе у ній, після чого він стає активним стратегом своєї діяльності, розрізняючи реальні, а не нав'язувані мотиви [12]. Таким чином, суб'єктність передбачає здатність суб'єкта до індивідуальної творчої активності. Єдність усвідомленої осмисленості життя та волі, яка виражає цю осмисленість, є головною ознакою суб'єктності.

Під «полісуб'єктною взаємодією» ми розуміємо відтворення реально існуючого, особливого типу взаємодії між суб'єктами, для якого властивий процес однакового розвитку внутрішнього змісту суб'єктів, які перебувають в безпосередніх суб'єкт — суб'єктних відносинах. Полісуб'єктна взаємодія — це форма безпосередньої взаємодії суб'єктів один з одним, яка здатна продукувати їх взаємну обумовленість та особливий тип спільності — полісуб'єктність, який розуміється як цілісне динамічне утворення, яке відтворює феномен єдності розвитку

внутрішніх змістів реальних суб'єктів, які знаходяться в суб'єкт — суб'єктних відносинах та об'єднані спільною творчою діяльністю, яка проявляється у здатності до активності, дієвості, інтеграції, здатності до перетворення оточуючого світу та себе, здатності виступати як цілісний суб'єкт по відношенню до процесу саморозвитку і у відношенні з іншими полісуб'єктами.

У соціальному піклуванні особистісні якості та характеристики людини відграють важливу роль. Однак практика соціального піклування здебільшого має справу не з суб'єктністю, а з полісуб'єктністю, що робить його практики непередбачуваними і вимагає від нього постійних інноваційних технологій. Полісуб'єктна взаємодія в практиці соціального піклування не є вигаданим фантомом, її формуванню передували дискусії у науковому просторі гуманітарної науки, які привели до зміни звичних стереотипів і формуванню нових поглядів. На появу нового типу взаємодії вплинули такі чинники:

— ствердження суб'єкт-суб'єктної парадигми соціогуманітарного знання й визнання за соціальною реальністю полісуб'єктного статусу, який передбачає чітке розрізнення онтологічних, функціональних і гносеологічних аспектів як соціального буття в цілому, де дихотомія «об'єктивне — суб'єктивне» має різне наповнення і значення, так і самого феномену суб'єктності, в якому, зокрема, ця дихотомія синтезується (Р. Зобов, В. Келасьєв, С. Курдюмов, С. Подмазін, І. Пригожин тощо);

— розуміння філософією суб'єктності яке не відображує сутності суб'єктності надіндивідуальних суб'єктів і не дозволяє чітко розвести суб'єктивність і суб'єктність (Ж. Дельоз, Ф. Гватаррі, Ю. Гнідін, Ю. Кимелев тощо);

— протиріччя сучасного соціокультурного простору, який впливає на мотиви та практики соціального (А. Каптерев, Е. Орлова, В. Топоров тощо);

— нерозробленість ефективної технології взаємодії в умовах варіативності і непередбачуваності суспільної життєдіяльності (А. Дегтеренко, М. Кастельс, В. Шинкаренко тощо);

— відсутність підготовлених фахівців, здатних враховувати особливості цієї взаємодії (В. Жмир, Л. Тюття, К. Ханвей тощо).

Результатом такої взаємодії стала поява принципово нового типу соціального актора. Г. Ділігенський [1, с. 41] вважає, що феномен соціального актора є проявом соціальності людини. А саме поняття

«соціального актора» позначає добровільне і відносно стійке об'єднання тих чи інших груп людей задля захисту спільних інтересів та цінностей, досягнення загальних цілей. Воно припускає здатність і волю людей до стійкого об'єднання, певні мотиваційно-вольові властивості особистості і певні властивості культури, стимулюючі даний тип соціальної взаємодії.

Полісуб'єктну взаємодію не можна ототожнювати з поняттям «колективного суб'єкта» або колективізмом, яке найчастіше використовується по відношенню до групи людей, які об'єднані за якоюсь єдиною ознакою і виступає, як єдине ціле, здатне продемонструвати свою суб'єктивність. Колективізм, як форма суспільної взаємодії, був легітимною формою соціальної

взаємодії в радянському суспільстві. За вдалими визначенням А. Голови, А. Гражданкіна, Л. Гудкова, Б. Дубіна, Ю. Левади колектив — це «горизонтальна структура рівних в їх залежності від влади і згуртованих цими владними відносинами» [8, с. 63]. Інтеграція в колектив реальна, але це не інтеграція на основі солідарності, спільності цілей і цінностей, а об'єднання під загальною «дахом», яке гарантувало ту соціальну захищеність, яку був здатний надати тоталітарний державний патерналізм. Колектив не є соціальним актором, оскільки будь-яка самостійна, не санкціонована, більше того, не ініційована владою соціальна активність знаходиться в ньому під заборонаю. Колектив — це скоріше ефективний засіб контролю за дотриманням цієї заборони.

Полісуб'єктна взаємодія приводить до формування особливого типу соціальності — полісуб'єктності. Для українського соціуму вона породжена пострадянською ситуацією. Головна проблема, що виникає тепер перед людиною, полягає в адаптації до нових умов дикого ринку і розвалу державної патерналістської системи, до ситуації хаосу та ігри без правил. Ця ситуація породила різні реакції на цю ситуацію: перша з них відображає низький рівень адаптації або її повну відсутність і характеризується пасивністю, станом тривожності, безнадійністю, відчуттям безпорадності. У носіїв цієї реакції зберігається інерційна орієнтація на колективістські, тобто державно-патерналістські цінності, при усвідомленні неможливості їх реалізації. Друга реакція — активна практична адаптація: енергійний пошук можливостей зміцнення власного матеріального статусу, його поліпшення, (зміна професії, перехід у приватний сектор економіки, найчастіше підробітки, в тому числі на основі тіньової зайнятості).

Практична адаптація далеко не завжди веде до психологічної адаптації: людина, відчуваючи фізичні та психологічні перевантаження, змушена виконувати непривабливу роботу, нерідко переживає депривацію, відчуває почуття ненадійності умов свого буття. Третя реакція — орієнтація на максимальний економічний і соціальний успіх. До представників цього типу належать «нові українці». Вона характерна для значної частини молоді, в тому числі студентів, які готують себе до професій, які користуються.

Позитивним аспектом розглянутих тенденцій є зростання індивідуальної відповідальності і самостійності особистості, який почав розмивати все ще дуже сильний в українському соціумі патерналістський синдром. Гірше йде справа з соціальною відповідальністю, що утворює необхідний компонент громадянської культури. Така відповідальність проявляється у широких верств населення в формі відповідального ставлення до виконуваної роботи, якщо вона пов'язана з колективним рішенням певних завдань (наприклад, у творчих наукових колективах) або з безпосередньо гуманітарними функціями. Останнє типово для інтелігенції — лікарів, вчителів, багато з яких зберігають традиційне для цих груп ставлення до своєї професійної діяльності як до служіння людям. Однак у всіх цих випадках соціальна відповідальність обмежена рамками професійної діяльності і не розповсюджується за їх межі — на проблеми суспільства. Навіть найбільш віддані своїй справі (користь для суспільства) фахівці висловлюють переконання, що вирішення цих проблем належить виключно до компетенції професійних політиків і чиновників.

Високорозвинуте почуття соціальної відповідальності характерно для активістів багатьох громадських і політичних організацій: екологічних, соціальних, правозахисних. Однак більшість людей або нічого не знає про їх діяльність, або якщо знає вважає, що вони нічого не можуть зробити. Навіть в правозахисних організаціях вони бачать народних адвокатів, а не лідерів, що задають зразки соціальної поведінки. Певні елементи соціальної відповідальності зароджуються у представників середнього класу. Для подальшого формування почуття соціальної відповідальності важливим є розвиток культури причетності — нормативних уявлень та настанов, які стимулюють прагнення людей впливати на те, що відбувається в суспільній життєдіяльності. Не зважаючи на різноманітність інформаційних потоків, в Україні існує когнітивний вакуум в уявленнях про суспільну життєдіяльність: у

більшості випадків люди не знають і не розуміють смислу та причинно-наслідкових зв'язків економічних, соціальних, політичних процесів, їх рушійних сил. Цей вакуум ускладнює усвідомлення та структурування соціальних інтересів, на основі яких можуть формуватися соціальні актори. В умовах соціально-економічної кризи, коли для більшості людей пріоритетним інтересом є просте виживання або стабілізація свого матеріального статусу хоча б на самому низькому рівні, когнітивний вакуум усугубляє атомізацію суспільства, підштовхує людину на шлях індивідуальної боротьби за існування.

Соціальне піклування по своїй суті завжди є полісуб'єктивною взаємодією і представляє собою складну систему особливих відносин між особами, які входять у сукупну особистісну структуру (полісуб'єкт), яка проявляє себе у реалізації як певної групи людей, пов'язаних між собою спільною метою так і в інших характеристиках. Інструментальний аспект полісуб'єктивної взаємодії полягає в організації спільної діяльності та спілкуванні суб'єктів (соціальних акторів), функціональний аспект полісуб'єктивної взаємодії є сприйняттям партнерами самого факту існування один одного та побудова сприятливих суб'єкт — суб'єктних відносин.

Специфіка соціального актора полісуб'єктної взаємодії полягає в тому, що його не можна просто звести до малих груп (колективів), які характеризуються однорідністю через те, що далеко не кожна з цих груп має здатність бути суб'єктом. Однією з властивостей цього типу взаємодії є представленість і продовження однієї людини в іншій. Для полісуб'єктної взаємодії ця є властивість спільним знаменником для усіх суб'єктів, які входять в нього. Соціальний актор цього типу взаємодії виступає у вигляді спільності, яка прагне до дії, де кожен окремий суб'єкт через творчість, спілкування, підтримку інших включений у єдиний процес. За цих обставин можна передбачити, що соціальний актор розвивається лише тільки тоді, коли процес саморозвитку стає природним для усіх його представників, і базовою умовою його розвитку є підвищення рівня самосвідомості усіх його суб'єктів.

Задля того, щоб краще дослідити специфіку цієї взаємодії спробуємо виділити її основні характеристики. З точки зору В. Петренка основу полісуб'єктної взаємодії утворює єдність семантичних просторів життєдіяльності окремих суб'єктів, які вступають у цю взаємодію. Якщо кожен суб'єкт є носієм унікального семантичного простору як системи ознак, структурованих певним чином, то результативна, осмислена

взаємодія можлива лише за умов наявності логічно узгодженого семантичного простору, спільного для усіх суб'єктів взаємодії. Іншою важливою характеристикою цієї взаємодії є здатність формувати певний тип соціальності — соціального актора, який постає у єдності активності, усвідомлення системи відносин між суб'єктами свідомості, здатності до взаємодії.

Феноменологічно полісуб'єктна взаємодія полягає в актуальній спів-присутності та сумісній діяльності партнерів (умова її виникнення). Динамічно вона виражається у взаємній направленості векторів їх активності та співпаданні напрямку загального розвитку. Структурно полісуб'єктна взаємодія представляє собою складну систему загальних відносин між суб'єктами, які входять до спільності. Інструментально полісуб'єктна взаємодія передбачає створення умов для організації спільної діяльності та спілкування суб'єктів у процесі чого відбувається розвиток суб'єктів. Функціонально полісуб'єктна взаємодія є прийняття партнерами самого факту існування один одного і побудова сприятливих суб'єкт — суб'єктних відносин.

Умовою виникнення полісуб'єктної взаємодії є високий рівень розвитку самосвідомості кожного з суб'єктів спільності. Самосвідомість кожного учасника, включеного у полісуб'єктну взаємодію, включає усвідомлення самого себе як самостійного суб'єкта і як частини суб'єкта спільності, об'єднаної з іншими концепцією «Ми». Розвиток полісуб'єктної взаємодії пов'язаний з формуванням комунікації та розгорненням внутрішнього діалогу (М. Бахтін, М. Бубер, В. Петренко, В. Столін та ін.). Відношення до самого себе є продуктом афективно-ціннісного компоненту самосвідомості, у ставленні суб'єкта до самого себе можна виділити такі характеристики — самоповага (соціально очікуване «Я»), аутосимпатія (прийняття самого себе), самозвинувачення (внутрішня конфліктність). При цьому, у цьому відношенні до самого себе присутнє відношення до інших — у порівнянні, виокремленні, протиставленні, а в самосвідомості представлено важливе ставлення інших до суб'єкта.

Результативність полісуб'єктної взаємодії може бути досягнута при певних соціально-психологічних обставинах, якщо, по-перше, існує бажання зрозуміти і прийняти неоднозначність сучасної суспільної взаємодії, ті складні процеси, які пов'язані з особливостями соціальної трансформації, по-друге, наявні навички співпраці між суб'єктами взаємодії, здатність встановлювати контакт, бути соратником, по-третє,

є бажання оволодівати необхідними сучасними знаннями для усунення проблем, по-четверте, за умови прагнення освоювати нові форми і технології взаємодії, по-п'яте, розвинуті комунікативні навички слухати та чути, здатність знайти компроміс щодо поділу відповідальності у процесі рішення проблеми.

В межах соціального піклування полісуб'єктна взаємодія розглядається як посилення вміння індивіда чинити опір вимогам соціального середовища, а також позитивні зміни, що відбуваються всередині самого індивіда: як накопичення й реалізацію індивідом своєї здатності до життєздійснення в усіх основних сферах суспільства. Соціальне піклування зосереджує свою увагу на сфері підтримки життєвої сили, де реалізується суб'єктність як індивіда так і групи. Ці типи суб'єктності розрізняються тими засобами (індивідуально-особистісними чи інституціональними), які людина застосовує для задоволення розмаїтих потреб.

Кожна з проєкцій «зустрічі» соціального піклування та людини характеризується ситуацією вибору, який не завжди легко здійснити. О. Пряжникова та М. Пряжников стверджують, що у такій ситуації вибору суб'єктність необхідно розглядати як «готовність людини до непередбачуваних, спонтанних дій в конкретних життєвих ситуаціях. Суб'єктність надає змоги людині не бути іграшкою в руках долі, а самостійно планувати й реалізовувати свої життєві задуми» [9].

Соціальне піклування набуває властивостей полісуб'єктності на інституціональному рівні, де суб'єктність існує як процес, як сукупність упорядкованих у просторі й часі взаємодій соціальних суб'єктів із заздалегідь наміченими цілями та їх досягненням як результатом взаємодії. У сучасній соціальній реальності, яка постає як надіндивідуальна сутність, суб'єктність проявляється в пошукові тих форм (економічних і політичних, соціальних і культурних наддержавних інститутів), що дозволять зберегти цивілізацію в умовах глобальних екологічних, техногенних та воєнних катастроф. Саме тут виявляються реальні загрози, породжені феноменом суб'єктності. Як зазначає С. Чернишов, «люди все виразніше відчувають суб'єктність метаісторичного світу, властивість самої суб'єктності, що змінюється» [10]. Оскільки процес ускладнення соціальної реальності супроводжується посиленням її відчуження від індивідів як носіїв цієї соціальності (в чому найяскравіше і проявляється суб'єктність соціальної реальності), остільки з'являється можливість через формування умов,

в яких діють соціальні суб'єкти, впливати на відповідь соціальній реальності, що оформлює її суб'єктність; з'являється можливість задавати соціальним змінам вектор розвитку.

Полісуб'єктна взаємодія перетворює суб'єктивне сприйняття суспільної життєдіяльності в суб'єктне, завдяки якому вона зберігає свою дискретність і континуальність. При цьому суб'єкт не втрачає своєї самості, а набуває нових здатностей завдяки включеності у таку взаємодію. А сама соціальна реальність постає як над індивідуальний суб'єкт, якому притаманні властивості суб'єктності, як готовності давати адекватну відповідь на зовнішні впливи та внутрішні процеси, що загрожують буттю суб'єкта. Тобто практика соціального піклування стає більш різноманітною та має можливості більш адекватно реагувати на проблеми конкретного індивіда.

Література:

1. Дилигенский Г. Г. Российский горожанин конца девяностых: Генезис постсоветского сознания (социально-психологическое исследование)/Г. Г. Дилигенский. — М.: ИМЭМО РАН, 1998. — 134 с.
2. Зобов Р. А. Самореализация человека. Введение в человековедение/Р. А. Зобов, В. Н. Келасьев. — СПб: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2003. — 278 с.
3. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура/Мануэль Кастельс/Б. Э. Верпаховский и др. (пер. с англ.). Государственный университет. Высшая школа экономики. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 607 с.
4. Кимелев Ю. А. Субъект и субъективность в современной западной социальной философии/Ю. А. Кимелев. — М.: ИНИОН РАН, 2006. — 96 с.
5. Литвин Є. Суб'єктність особистості в контексті політичної гри/Є. Литвин.//Віче. — 2010. — № 2. — С. 16–17.
6. Подмазін С. І. Особистісно орієнтована освіта (соціально-філософський аналіз) Автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09.00.03 — соціальна філософія та філософія історії/Сергій Іванович Подмазін; Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2006. — 34 с.
7. Пригожин И. Философия нестабильности /И. Пригожин //Вопросы философии. — 1991. — № 6 — С. 46–52.

8. Пряжникова Е., Пряжников Н. Субъект профессионального и личностного самоопределения/Е. Пряжникова, Н. Пряжников//[Электрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://psy.1september.ru/2001/19/7.htm>.
9. Советский простой человек Опыт социального портрета на рубеже 90-х/[А. А. Голов, А. И. Гражданкин, Л. Д. Гудков, Б. В. Дубин, Ю. А. Левадаи др]. Отв. ред. Ю. А. Левада. — М.: Мировой океан, 1993. — 184 с.
10. Чернышев С. Русское самоопределение. Часть 2.//[Электрон. ресурс]: Русский журнал. 6.06.97. — Режим доступа: http://www.russ.ru/journal/odna_8/97-09-06/chern02.htm.

Буяшенко В. В. Полисубъектное взаимодействие и практика социальной заботы

Анализируется влияние полисубъектного взаимодействия на практику социальной заботы. Определяются факторы, повлиявшие на появление полисубъектного взаимодействия. Рассматриваются положительные тенденции в практике социальной заботы украинского социума вызванные поулисубъектным взаимодействием.

Ключевые слова: *социальная забота, социальное взаимодействие, субъектность, полисубъектность.*

Buyashenko V. V. Polisub'yektna interaction and practice of social care

The influence polisub'yektnoyi interaction on social care practice. Determined factors that influenced the formation polisub'yektnoyi interaction. We consider the positive trends in the practice of social care Ukrainian society caused poulisub'yektnoyu interaction.

Keywords: *social care, subjectivity, polisub'yektnist.*

УДК 316.64:316.47:172

ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК КОНСОЛИДИРУЮЩАЯ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ

Дулин П. Г. ©

*Доктор философских наук, доцент, зав. кафедры философии
Николаевского национального университета имени
В. А. Сухомлинского*

Анализируется понятие «толерантность» как формирующаяся общечеловеческая ценность, актуализирующая качественно новую гражданственность, основанную на ненасилии, пацифизме и консолидации.

Ключевые слова: *агапизм, перфекционизм, рестриктивность, пацифизм, идеал, совершенство, партикулярность, моральные ценности.*

Не будет преувеличением утверждение о том, что кризис морали является одной из глобальных социогуманитарных проблем современности, актуализирующих анализ тех духовных ценностей, которые традиционно консолидировали общество. Толерантности в этом ряду принадлежит одно из приоритетных мест.

Появление термина «толерантность» часто связывают с Нантским эдиктом, изданным в 1598 г. французским королём Генрихом IV, благодаря которому протестанты и католики пришли к долгожданному компромиссу. Правда, этому согласию предшествовала одна из самых кровавых ночей в мировой истории — Варфоломеевская, организованная в Париже 24 августа 1572 г. Екатериной Медичи и Гизами. Впрочем, Нантский эдикт был вскоре отменён, сначала частично, а в 1685 г. Людовиком XIV — полностью.

Толерантность (от лат. *tolerantia* — терпение) — терпимость к чужим взглядам, мнениям, нравам, привычкам, верованиям, поведению, образу жизни, обычаям, чувствам, идеям. Первая необходима во всех сферах социальных связей и отношений. Она является признаком достаточной аргументированности определённой позиции, которая не избегает духовной конкуренции [1, с. 457].

В Декларации принципов толерантности, утверждённой Генеральной Ассамблеей ООН в 1995 г. толерантность определяется как уважение, принятие и адекватное понимание богатого многообразия культур мира, форм самовыражения и способов проявлений человеческой индивидуальности. Ей способствуют знания, открытость, общение и свобода — мысли, совести и убеждений. Толерантность — это гармония в многообразии, это моральный долг, политическая и правовая потребность. Толерантность: 1) добродетельна, поскольку делает возможным достижение и сохранение мира и способствует ему. Её фундаментом является признание незыблемости универсальных прав и свобод человека; 2) обязательна для всех субъектов социальных отношений. Она способствует утверждению плюрализма, демократии и правопорядка; 3) означает, что каждый волен придерживаться своих взглядов и убеждений и признаёт такое же право за другими. Одним словом, толерантность признаёт природную различность людей, обладающих правом жить в мире и сохранять свою индивидуальность.

Толерантность — это поведение, поддерживающее и понимающее различия. Её суть в уважении ценностей и традиций личности независимо от её национальности и вероисповедания. Онтологическая и гносеологическая суть толерантности в том, что мир исключительно разнообразен. И задача любого общества — принять и сохранить это разнообразие. Для этого вся система жизнедеятельности, воспитания и образования должна строиться на презумпции равноценности всех людей и недопустимости нивелирования их различий.

Являясь одним из основных демократических принципов, толерантность начала утверждаться в качестве общезначимого постулата социальных коммуникаций после буржуазных революций. Однако до сих пор она постоянно нарушается, ограничивается или отвергается на межличностном, межгрупповом и государственном уровнях. Целиком или частично она отвергается, например, авторитаризмом и тоталитаризмом в силу их идейного абсолютизма.

Почему толерантность является глобальной общечеловеческой, социогуманитарной проблемой современности?

Люди часто нетерпимы не только по отношению друг к другу, но, прежде всего, по отношению к себе, о чём свидетельствует мировая и отечественная суицидальная статистика. Так, за последние 10 лет ежегодно в Украине от самоубийств погибает 13000 человек. За период с 1985 по 2005 г. общее число погибших в результате самоубийства

превысило 230000 человек. Ежедневно в Украине в результате самоубийств умирает 35–40 человек и совершается около 500 суицидальных попыток. При этом национальная стратегия суицидальной превенции в Украине отсутствует [2, с. 22].

Украинское общество исключительно гетерогенно, как в полиэтническом, так и в конфессиональном отношении. Сегодня в Украине проживает более 130 этнических групп, анализ которых показывает, что каждый пятый житель Украины не является этническим украинцем.

Вместе с тем, в украинском законодательстве до сих пор нет корректного определения понятий: «национальное меньшинство», «титულიй нации», «коренные народы», а также отсутствуют чёткие механизмы реализации прав национальных меньшинств. В обществе существуют опасные региональные и этнические диспропорции, обусловленные слабостью адекватной политики, в частности: а) языковой, что привело к социальному напряжению и стало одной из причин раскола Украины; б) адаптации и социализации ранее депортированных народов, легальных и нелегальных беженцев. Среди населения сохраняются высокие установки на эмиграцию.

Сегодняшний дефицит толерантности является прямым или косвенным следствием достаточно острых проблем, существующих в разных сферах общественной жизни страны.

В социально-экономической сфере такими проблемами являются, например, занятость представителей нацменьшинств и их участие в процессе приватизации. Эти проблемы наиболее ярко проявляются в среде той части населения Украины, которая в последние 20 лет возвратилась из мест депортации.

В социогуманитарной сфере: недостаточное количество школ для нацменьшинств; слабое владение последними украинским языком, ограничивающее, в частности, их возможности поступления в вузы; малый объём СМИ на языках нацменьшинств.

В сфере общественно-политической: на фоне общей низкой политико-правовой культуры населения Украины, многие нацменьшинства существенно или полностью отчуждены от процесса принятия решений на всеукраинском, региональном и локальном уровнях.

Наивно полагать, что только решение вышеназванных проблем автоматически приведёт к утверждению в обществе духа и философии толерантности. Опыт более благополучных современных обществ одно-

значно свидетельствует о том, что для такой стабилизации необходимы серьёзные инвестиции, в том числе, системная и целенаправленная культурно-воспитательная и образовательно-просветительная работа. На каких теоретико-методологических принципах и концептуальных основах она может и должна строиться?

За основу нашего рассуждения примем ту данность нравственной практики, которая выражена в золотом правиле нравственности, получившем распространение во всех известных и развитых культурах: «И как хотите, чтобы с вами поступали люди, так и вы поступайте с ними» (Лк. 6:31).

Сфера морали образуется отношениями человека к себе, к другим людям и к Богу. В деятельности человека условно выделяют два пласта. Первый связан с активностью по выживанию. Второй — со свободной реализацией себя. Поэтому ценности делятся на материальные (земные, практические) и идеальные (возвышенные, духовные) в зависимости от того, какой пласт деятельности они обслуживают и организуют.

Потребности в слиянии, единении и стабильности в контактах с другими, в идентификации — базовые потребности человека, удовлетворение которых воспринимается человеком как высшее благо, или идеал, формирующий иерархию ценностей [3, с. 146].

Другую классификацию ценностей предлагают религии. В любой последней конечное предназначение человека усматривается в приобщении (приближении, стремлении) к Богу — обожении, через личное совершенствование и спасение. В религиозном мировоззрении Бог выступает как абсолют, а мораль — одним из средств обретения человеком этого абсолютa. Богом заповеданы и санкционированы основные нравственные ценности и требования. Соответственно всё, что приближает к Богу, возвышает человека. Высшие ценности — это такие, посредством которых человек приобщается к Богу (возвращается к изначальному единству с Ним), низшие — такие, которые отвращают человека от Бога, удаляют от Него.

Анализ базовых моральных требований показывает, что мораль объективно предзадана человеку — не только в социокультурном, но и в эпистемологическом плане: человек не познаёт, но лишь осознаёт, осваивает, практикует мораль. Мораль трансцендентна повседневному опыту человека и дана ему абсолютно. Этим объясняется: 1) «привязанность» всех культурно-исторических образов морали к определённым религиозным системам; 2) то, что религиозная этика говорит языком,

наиболее адекватным опыту самой морали. Последняя — это механизм опосредствования сакрального, или духовного опыта и опыта эмпирического. Мораль переводит возвышенные заповеди на язык практических отношений. Моральные ценности безусловны и абсолютны, т. е. они не ограничены и не детерминированы никакими эмпирическими условиями и не обуславливаются внеморальными ценностями.

Основываясь на идеале всечеловеческого единства, мораль формулирует требования, которые носят универсальный характер, и ставит человека в положение, когда он необходимо выражает себя универсализуемым образом. Лишь строя своё поведение по универсальным программам, человек способен практически реализовать себя как разумное, волевое и внутренне свободное существо. С этой точки зрения заповедь любви, во-первых, устанавливает отношение к абсолютному и универсальному началу — к Богу. Во-вторых, абсолютный стандарт, который являет это начало, противопоставляется человеку как единичному и себялюбивому существу. В-третьих, в отношении к ближнему человек должен исходить из своего отношения к Богу. Тем самым другие оказываются представителями общего, универсального начала, и в отношении к ним человек должен преодолевать свою партикулярность, т. е. эгоизм. Партикулярность проявляется, прежде всего, в отдельности, отчуждённости (отвергнутости, отделимости, отстранённости) человека, как от Бога, так и от других людей, а порой и от себя самого.

В универсальности и трансцендентности морали коренится особенность морального долженствования, сопрягающего идеал и действительность. Противоречие должного и сущего, т. е. того, что вменяется человеку в обязанность, и того, в каких формах человек воплощает моральные требования в своих практических отношениях с другими людьми, является одним из фундаментальных противоречий морали. Моральное сознание фиксирует эту антитезу в форме различия и противостояния общего и частного интереса, универсальности и партикулярности.

Две основные внутренние антитезы морали «универсальное (всеобщее) — партикулярное (частное)» и «Я — другие» являются фундаментом, над которым возвышается всё здание морали, её базовые императивно-ценностные системы. Если эти антитезы представить как координаты, то на их пересечении и конституируются основные

моральные ценности, или принципы — наслаждения, пользы, личного совершенства и милосердной любви.

Эту схему морали удачно иллюстрирует «Этический квадрат» [4]. Сочетание приоритетного отношения к себе с доминированием частного интереса характеризует гедонизм, в котором высшей ценностью и целью человека является наслаждение и все обязанности человека подчинены его желанию получать наслаждения. Сочетание приоритетного отношения к другим с доминированием частного интереса характеризует утилитаризм, согласно которому морально ценным является то, что помогает достичь определенной цели (успеха), т. е. чего-то полезного. Сочетание приоритетного отношения к себе с доминированием общего интереса характеризует перфекционизм, согласно которому высшей ценностью является совершенство и каждый должен совершенствоваться, стремясь приблизиться к идеалу. Иными словами, в перфекционизме приоритетность отношения к самому себе актуализируется в личном устремлении к идеалу и, как следствие, — в сконцентрированности на изменениях внутри себя, направленных на приближение к идеалу. Сочетание приоритетного отношения к другим с доминированием общего интереса характеризует агапизм, согласно которому высшей нравственной ценностью является человек, и обязанностью каждого является содействие благу другого.

Если представить выделенные позиции как модели поведения, то «этический квадрат» модифицируется следующим образом. Сочетание приоритетного отношения к себе и к другим с доминированием частного интереса характеризует соответственно гедонизм и утилитаризм, т. е. такие системы нравственных установок, согласно которым человек содействует соответственно своим целям или целям других, исходя из своего понимания блага. Сочетание приоритетного отношения к себе и к другим с доминированием общего интереса характеризует соответственно перфекционизм и агапизм, согласно которым человек содействует соответственно своим целям или благу других, исходя из того, что он считает благом.

Возможные крайности в каждой позиции выражаются следующим этическим квадратом. Сочетание приоритетного отношения к себе с доминированием частного интереса характеризует гедонизм, в котором сублимация выражается в творчестве, а девияция — в садизме. Сочетание приоритетного отношения к себе с доминированием общего интереса характеризует перфекционизм, в котором сублимация выражается

в аскетизме, а девиация — в гордыне. Сочетание приоритетного отношения к другим с доминированием частного интереса характеризует утилитаризм, в котором сублимация выражается в благотворительности, а девиация — в своекорыстии и групповом эгоизме. Наконец, сочетание приоритетного отношения к другим с доминированием общего интереса характеризует агапизм, в котором сублимация проявляется в самоотверженном подвижничестве, а девиация — в патернализме.

В рассматриваемом контексте сопоставим ценности перфекционизма и этики дисциплины. Язык последней — это язык упорядочения, которое не обязательно предполагает подавление, хотя не исключает его. Упорядочение может основываться на разных типах дисциплины и дисциплинарности в зависимости от того организационного пространства, в котором они утверждаются [5]. Дисциплинарность представляет собой порядок, опосредованный ограничением свободы выбора и масштаба произволения индивидов, включённых в этот порядок добровольно или принудительно. Ассоциация, товарищество, клуб, корпорация, орден, политическая или криминальная организация, секта, отряд, бригада, группа, кафедра, коллектив, исправительное или духовное учреждение, — таковы различные по своему характеру и функциональному предназначению пространства дисциплинарности, непременно или факультативно обустроивающие образ жизни и мысли включённых в них индивидов.

Все формы социальной этики дисциплинарны. В их рамках адаптивность доминирует над совершенствованием. В дисциплинарности важна внешняя упорядоченность сама по себе. Дисциплинарность может перемежаться с авторитарностью. Но между ними есть существенные различия. При авторитарном типе регулирования поведения (и мыслей) сам по себе авторитет является доминирующим и приоритетным фактором, а дисциплина является средством утверждения авторитета. При дисциплинарном — порядок важен сам по себе, а авторитет используется для поддержания порядка. Авторитарная мораль требует высокого уровня адаптивности, которая в договорных отношениях ниже, поскольку каждый раз обусловлена решением, принятым самими участниками этих контрактных мини сообществ. Они сами устанавливают условия этих отношений и, как правило, вольны продолжать или прерывать их. В конвенциональных отношениях их участники сами являются субъектами дисциплины. В авторитарных отношениях дисциплина устанавливается авторитетом.

Дисциплина ограничивает, а авторитарная дисциплина подавляет, т.е. становится репрессией. Дисциплинарные санкции носят по преимуществу негативный характер, хотя могут быть и позитивными (выраженными в соответствующих знаках почета). Но поскольку они не касаются существа дела, которое оформляет дисциплина, по содержанию они так же негативны: человек через них сводится к порядку как таковому. Дисциплина предполагает исполнительность, которая идёт из сердца в порядке послушания и добросовестного соблюдения. Отсутствие исполнительной дисциплины означает неповиновение, которое является выражением своеволия и анархизма.

Таким образом, лексика дисциплинарного языка включает следующие ключевые слова: порядок, авторитет, ограничение, толерантность, негативная санкция, угроза, адаптивность, послушность, добросовестность, страх (перед авторитетом или страх наказания), стыд, слава и позор, своеволие, надежда.

Язык совершенствования, в котором происходит возвышение над обыденностью и отвержение её рутинности, — это язык сублимации. Если это отвержение действительно морально мотивировано, оно не может быть антинормативным.

Моральные регулятивы в большей степени побудительны, чем запретительны. Моральное требование не предполагает угрозы, его санкция носит идеальный характер, оно обращено к человеку как сознательному и свободному субъекту, которого мораль лишь побуждает и мотивирует.

Требования нравственности задают форму воления, т.е. мотивированность действия. В морали важно то, что человеком будет сделано ради исполнения требования. Именно в рамках рестриктивной концепции морали (согласной с ограничением) получают развитие те идеи упорядочения, взаимодействия, договора, автономии, которые противостоят капризу, анархическому своеволию, неоправданной самонадеянности, произволу.

Перфекционизм сам по себе носит организованный и упорядоченный характер. Внешнему, репрессивному порядку здесь противопоставляется порядок внутренний, духовно возвышающий личность. Понятие совершенства предполагает идею высшего стандарта, с которым соотносятся цели и результаты предпринимаемых человеком усилий. Отсюда понятно, насколько существенным для перфекционистского сознания является понятие идеала, который выступает исключительно

важным ценностно ориентирующим фактором поведения человека. Принимая определенный идеал, человек подчиняет себя ему и ограничивает себя в соответствии с вытекающими из него требованиями. Совершенствующийся человек посвящает себя служению идеалу, самоограничению. В стремлении к идеалу он самореализуется. Он сам определяет свой путь к идеалу и сам понуждает себя к нему. Он обращается к идеалу в ответ на «зов», это своеобразный «ценностный ответ», но в той мере, в какой этот ответ производит сознательно, неподражательно и неподотчетно, он инициативен. Человек совершенства может благоговеть перед авторитетом, но он неавторитарен. Его авторитет интериоризирован и обнаруживается в голосе совести и поступках «по совести».

Таким образом, лексика перфекционистского языка включает следующие ключевые слова: идеал, авторитет, самоограничение (аскеза), толерантность, положительная санкция, вдохновляющее побуждение, самореализация, служение, инициативность, благоговение (перед авторитетом), совесть, сознание собственного несовершенства, свобода, надежда.

Перфекционизм как императивно-ценностная система оппозиционна социальной этике. Преодоление обыденности в совершенствовании начинается с противодействия стихийности и стереотипности социально-функциональных взаимодействий человека. Это перфекционистское противодействие проявляется в переосмыслении привычной жизни, в неприятии потока предрассудков, в отвержении навязываемых смыслов. Перфекционистское усилие предполагает лично определённое самоосуществление и самоорганизацию. Поэтому идея совершенства развивается как упорядочение человеком собственной жизни. Перфекционизм любого типа неизменно содержит в себе дисциплинарную программу.

Дисциплина — это ограничение. Совершенствование (самосовершенствование) — это духовное возвышение. При гуманистическом подходе совершенствование понимается как личное раскрепощение и творческое самоопределение. Однако при ригористическом понимании совершенствования возвышение предстаёт и с другой своей возможной стороны — как самоограничение. Совершенствование как духовное возвышение не исключает дисциплины (самодисциплины) а стало быть и ограничения (самоограничения). Поэтому дилемма «дисциплинарности и перфекционизма» существенно относительна, т. к. перфекционизм всегда дисциплинарен.

Реальная тернистость личного пути к совершенству отражена в известном перфекционистском парадоксе: «Несовершенство — момент совершенства» [6, с. 216]. Совершенствование опосредствовано деятельным усердием в добродетели, а предварительно — внутренней подготовкой себя к этому. Эта подготовка выражается в аскетике, т.е. самоограничении и духовности, которые являют усилие личности к самоперемене: отвержение себя — несовершенного в устремлении к лучшему. Самосовершенствование личности предполагает три уровня дисциплины в отношении: к себе, к другим и к Богу (идеалу).

Таким образом, хотя дисциплинарность и перфекционизм представляют различные парадигмы, они, в конечном счёте, непременно сочетаются в последовательном осуществлении перфекционистской нормативно-этической программы. Суть последней в том, что высшей моральной ценностью является совершенство и каждый человек должен постоянно совершенствоваться в стремлении приблизиться к идеалу, которым для воцерковленной, религиознообязанной личности является Бог.

Мораль как всепроникающая радиация пронизывает все сферы индивидуальной и социальной жизнедеятельности. Моральное сознание системно, т.е. все его категории «работают» (развиваются и функционируют) во взаимосвязи и взаимодействии. В этом контексте, реальные возможности стать более толерантным и, соответственно, консолидированным, — современное украинское общество имеет. Для актуализации этих возможностей необходимо.

Во-первых, перестроить систему современного нравственного воспитания на фундаменте перфекционистской нормативно-этической парадигмы и рестриктивной концепции морали, для этого, естественно, следует внести соответствующие корректировки в программы и планы образовательных и воспитательных заведений.

Во-вторых, поскольку миром правят идеи, а одной из самых глубоких идей, когда-либо существовавших у человечества, — является идея Бога, без которого невозможно создать ничего красивого. Без Бога можно создать одно только безобразие — доказывал, в частности, Н. А. Бердяев и большинство классиков русской религиозной (преимущественно православной) философии. Религия традиционно была выразителем, хранителем и носителем самой высокой духовности. Нормальная, здоровая (не фанатичная) религиозность значительной части украинского общества станет гарантом постепенного овладения языком (как «домом бытия», согласно М. Хайдеггеру) христианской этики, существенно

утраченим в епоху воїнствующого атеїзму. Іменно цей мовний ідентифікується як найбільш адекватний досвід самостійної моралі. Через нього, зокрема, актуалізуються реформи та модернізація в напрямленні організованого, т.е. морально здорового, толерантного, духовно та матеріально благополучного соціума.

Література:

1. Філософський енциклопедический словарь [Текст]/ред.-сост. Е. Ф. Губський [и др.]. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 576 с.
2. Как нам уменьшить число самоубийств в Украине: проект национального плана действий (общественная инициатива)/ Коллектив авторов. — Одесса: Интерпринт, 2007. — 50 с.
3. Гусейнов А. А. Социальная природа нравственности [Текст]/ А. А. Гусейнов. — М.: МГУ, 1974. — 157 с.
4. Дьюи Дж. Реконструкция в философии/Дж. Дьюи; Пер. с англ. М. Занадворов, М. Шиков. — М.: Логос, 2001. — 168 с.
5. Фуко М. Надзирать и наказывать: Рождение тюрьмы [III. Дисциплина]/Пер. с фр. В. Наумова, под ред. И. Борисовой/М. Фуко. — М.: Ad Marginem. 1999. — 479 с.
6. Карсавин Л. П. Религиозно-философские сочинения: О началах. О личности/Л. П. Карсавин. — М.: Ренессанс, 1992. — 258 с.

Дулін П. Г. Толерантність як загальнолюдська цінність

Аналізується поняття «толерантність» як загальнолюдська цінність, що формується і актуалізує якісно нову громадянськість, засновану на ненасиллі, пацифізмі та консолідації.

Ключові слова: *аганізм, перфекціонізм, рестриктивність, пацифізм, ідеал, бездоганність, партикулярність, моральні цінності.*

Dulin Peter Tolerance as a universal value

On the foundation of perfectionism legal ethical and moral concept of restrictive notion of «tolerance» is analyzed as an emerging universal human value, actual qualitatively new citizenship based on non-violence, pacifism and consolidation.

Keywords: *tolerance, consolidation, perfectionism, restrictive, pacifism, ideal, excellence, moral values.*

УДК 324 (4) 321.1

ФІЛОСОФСЬКИЙ ПОГЛЯД НА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЯК СОЦІАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Бех Ю. В.©

*Кандидат філософських наук, доцент, докторант НПУ імені
М. П. Драгоманова*

Визначено сутність соціальної проблеми, її структуру, зміст. Надано визначення сутності поняття «соціальна проблема системи управління», подано алгоритм її походження, охарактеризовано типи проблем, що виникають у системі управління, а також умови їх вирішення.

Ключові слова: *соціальна проблема, умова вирішення проблем, система управління, механізм вирішення соціальних проблем.*

Виокремлення управління у наукову галузь наразі відбувається досить активно. Так, все частіше наукових проблем притаманних іншим наукам тепер стає колом наукових інтересів галузі управління — філософії, соціології, фізики, математики тощо. Наукова бібліотека заповнена роботами вітчизняних та іноземних авторів, що вибудовують проблематику управління як науки — починаючи від Віннера Н. «Кибернетика или управление и связь в животном и машине», Атаманчук Г. В. «Управление в жизнедеятельности людей (очерки проблем)», Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука), Гвішиані Д. М. «Организация и управление», Новіков Д. А. «Теория управления организационными системами», Полікарпов В. С. «Философия управления», Садовський В. Н. «Основания общей теории систем», Тихонов А. В. «Социология управления», Туленков М. В. «Рациональність в управлінні в транзитивному суспільстві», Шавкун І. Г. «Філософія менеджменту», Шеннон К. «Работы по теории информации и кибернетике», цикл праць Н. Лумана, М. Сетрова та ін.

Поява цих робіт є відповіддю на глобальні та локальні кризи, з якими стикнулася людина ХХ ст. і що є результатом її власної нерозумної діяльності. Адже безсистемність знань не відтворює повної картини оскільки не демонструє взаємозв'язку між всіма аспектами життєдіяль-

ності людини. Вважаємо, що формування загальної теорії управління технічними, біологічними і соціальними системами є практичною та теоретичною необхідністю у створених умовах, і що висувається як нагальна соціальна проблема. Проте, для її вирішення, в першу чергу, необхідно окреслити методологічні засади цієї проблеми.

Таким чином за мету статті ставимо — надати філософського підґрунтя формуванню системи управління як соціальної проблеми.

Отже, з методологічного кута зору, формування загальної теорії управління технічними, біологічними і соціальними системами як соціальної проблеми розуміється нами у вигляді розкриття природи, сутності, змісту, структури, форми виявлення, механізму і умов виникнення та розробки загальної теорії управління у структурі глобального соціального організму. Іншими словами це теорія управління соціального цілого, як зазначає В. Глаголев «сама людина є мета теоретичним допущенням управлінської теорії», остання виділена людиною для практичного управління поточними справами.

Хоч термін формування має кілька схожих за своїм змістом синонімів, ми все ж таки його використовуємо саме в цьому контексті й розуміємо як такий, що має процесуальний характер, враховує природні й штучні впливи у ході становлення загального алгоритму управління технічними, біологічними і соціальними системами. А тому наголошуємо, що він містить у собі природні й соціальні імпульси, має своє наявне буття у формі певної системи відносин, у якій і треба визначити природу, сутність, зміст, структуру, форми і три специфічні види управління, як цілісності.

Особливо відмітимо, що формування загальної теорії управління визнаємо за соціальною проблемою, яка для свого вирішення ще немає засобів і цим вона якісно відрізняється від задачі, для вирішення якої завжди є засоби. «Сама задача, — пише К. Маркс, — виникає лише тоді, коли матеріальні умови її вирішення уже є в наявності, або, у крайньому разі, знаходяться у процесі становлення» [6, с. 7].

Формування загальної теорії управління має соціальний характер, аргументом цьому може слугувати те, що складний світ взаємодії керуючих та керованих, розгортається на основі певних правил, що задаються людьми в минулому й в теперішньому. Як зазначає В. Глаголев, світ технічних систем сконструйовано людьми певної епохи у певних умовах й несе на собі неповторну печатку свого історичного, тобто людського, часу. Якість цього світу несе печатку вимог певної технологічної дис-

ципліни й стандартів, що діяли у момент їх створення й реалізованих, знову ж таки, людьми з притаманними їм особливостями [5, с. 33–34].

Повертаючись до суті соціальної проблеми, зазначимо, що «вузький» підхід до визначення соціальної проблеми передбачає, що під нею розуміється проблема соціально-психологічного виміру, яка зачіпає інтереси багатьох людей. В той час як «широкий» виходить з категорії необхідності, соціального детермінізму до розвитку національних систем управління. Нагадаємо, що поняття «соціальне» як характеристика однієї з сторін суспільного життя було введено К. Марксом. З того часу поняття зазнавало певних змін, оскільки з'явилися йому дотичні або навіть, тотожні наприклад у радянській літературі — «суспільний», «соцієтальний», «громадянський». Отже, в науковій літературі досі немає усталеної точки зору на природу «соціального». Ми ж притримуємось такої позиції — «соціальне» це явище, що виникає на основі інтеграції інтелектуальної (органічної) енергії індивідуумів, яке «проявляється в бутті як тотальний процес обміну діяльністю між людьми, що виявляє і затверджує себе на практиці шляхом колективізму» [1, с. 139]. Інакше кажучи, поняття «соціальне» віддзеркалює соціальний світ або родове життя людини, яке розгортається перед нами, як динамічне соціальне поле квантово-хвильового походження [1, с. 106–125]. Організаційною формою для забезпечення нормальної течії соціального життя є соціальний організм. У такому вимірі сенс поняття «організм» уявляється тут «як велика архітектонічна споруда, як ієрогліф розуму, що висловлює себе в дійсності» [4, с. 332].

На основі закономірностей генетичного зв'язку між соціальним організмом країни і системою (органом) управління виникають залежності, як між цілим та частиною. Водночас прикметник «соціальна» чітко вказує на те, що проблеми формування системи управління в даному випадку треба розглядати у найширшому вимірі. Оскільки вони виникають у соціальному світі, пов'язані з характером та змістом організаційного спілкування людей між собою, модернізують особистість на придатність її здійснювати організаційну роботу у структурах його соціальної управління.

Отже, якщо за вихідний пункт взяти зв'язок необхідності та протиріччя, то її визначення матиме, на нашу думку, таку форму: *соціальна проблема* — це форма існування та вираження протиріччя між уже назрілою необхідністю визначених суспільних дій — суспільної потреби мати зрілу загальну теорію управління по відношенню

до внутрішнього та зовнішнього стану сучасної системи управління технічними, біологічними і соціальними системами та недостатніми ще умовами її, назрілої, потреби реалізації у складі саморозгортання планетарного соціального організму.

До елементів, сукупність яких вибудовує кістяк *соціальної проблеми*, відносяться: соціальна необхідність, соціальна потреба, соціальний інтерес, нарешті, соціальне протиріччя. Саме перелічені елементи «надають» соціальній проблемі об'єктивний характер. Соціальна проблема становлення системи управління зароджується у глибинах соціального життя, визріває зі складного комплексу соціальних умов та зв'язків і, як така, не залежить від волі та свідомості людей, а навпаки, детермінує стан свідомості людини. При цьому важливо вказати на те, що в залежності від ступені гостроти протиріччя, що притаманне системі управління соціального цілого, можна говорити про зрілість соціальної проблеми.

Назвемо деякі інші ознаки або характеристики соціальної проблеми системи управління соціального цілого. Це — сфера дії; масштаб, обсяг; тип; носій та виконавець; новизна; складність, трудність; зрілість; гострота; регулятивні функції; формування та вирішення проблеми; способи, термін, темпи цього формування та вирішення. Особливе місце, зрозуміло, займає управлінська діяльність людей, що спрямована на вирішення проблеми та результати діяльності у сфері матеріального і духовного виробництва.

Соціальна проблема системи управління, на початок XXI століття, дозріла онтологічно, бо має суб'єктивну та об'єктивну складові в соціальному організмі країни. На даному етапі всі метаморфози, які має соціальна проблема система управління, пояснюються системою суспільних відносин, що сформувалась і функціонує в країні, наприклад, в Україні. При цьому спостерігається залежність між рівнем онтологічної зрілості соціальних проблем системи управління й рівнем зрілості системи відносин в країні. Накопичення соціальних проблем за кількісними та якісними показниками свідчить про те, що з системою суспільних відносин теж відбуваються негаразди. У разі формування високорозвинених протиріч у системі суспільних відносин, тобто соціальному організмі країни, проблеми системи управління, як його органу, ніби завмирають та відходять на задній план.

Тепер постало питання про зміст соціальної проблеми системи управління соціального цілого. Специфіка його змісту полягає у тому,

що система управління — це функціональний орган у структурі соціального організму країни. Отже, *зміст соціальної проблеми* розкривається як сукупність вимог системи управління до себе або до соціального організму країни та окремих його підрозділів, наприклад, економіки, соціальної сфери, політики, ідеології або їхні якості функціонування, спрямованості, характеру та масштабу.

Зміст соціальної проблеми тісно пов'язаний, як відомо, з формою, до якої належить усе певне. *Форма соціальної проблеми*, таким чином, — це зміст, що просто утримується у фіксованому вигляді і завдяки цьому стає доступним для спостереження дослідником у бутті. А тому форма соціальної проблеми — це форми існування протиріччя.

Рух соціальної проблеми системи управління складається з руху протиріччя за рівнями існування соціального світу. На практиці вже давно створився певний стереотип сприймання лінії руху розвитку протиріч: тотожність, відмінність, протилежність, конфлікт. З цим важко не погодитись, бо вона системно охоплює усі рівні визрівання соціальної проблеми системи управління.

Рух соціальної проблеми охоплює усі *три рівні буття* соціального світу. На *мікрорівні* соціальна проблема виглядає як необхідність, яка глухо дає знати про себе. На *макрорівні* він, рух, спостерігається як оновлення системи потреб та «перебір» потенційних засобів їхнього задоволення. На *мегарівні* рух соціальної проблеми набуває логічної форми, яка «закладає» нову необхідність, але вищого ґатунку. Системний підхід до вивчення руху соціальних проблем полягає у тому, щоб вивчати увесь спектр їхніх перетворень, тобто перехід від необхідності до потреби та інтересу, нарешті, до протиріччя.

Соціальна проблема системи управління має свою *структуру* — складається з сукупності зв'язків та відносин між елементами соціальної проблеми. Головними зв'язками цієї структури є взаємовідношення: внутрішніх основ, вимог, умов виникнення, умов вирішення, результату діяльності людей з вирішення соціальної проблеми вищої школи. При цьому головними відносинами структури проблеми є відношення між її *вимогами, умовами виникнення та умовами вирішення*.

Соціальна проблема системи управління здійснює свої вимоги до соціального організму й через такі форми вираження соціальної необхідності, як: *соціальна норма, принцип, повинність, обов'язок, місія, зобов'язання*. Послідовність регулятивної дії соціальних законів

така: вимоги соціальних законів проявляються через вимоги проблем, вимоги проблем через вимоги соціальних норм тощо.

Сила впливу соціальної проблеми системи управління на соціальний організм країни визначається енергетикою одиниць смислогенезу, які залучені до її проблемного поля. Кількісно енергетичний потенціал соціальної проблеми системи управління вимірюється енергією людини або колективу людей, яку треба затратити на її вирішення.

Тепер можна, виходячи з того, що ми тільки що розглянули, дати більш розширене визначення сутності поняття «*соціальна проблема системи управління*». На наш погляд — *це форма існування та вираження необхідності для національної системи управління тривало здійснювати специфічну регуляційну діяльність, без якої неможливо забезпечити творення та відтворення органічної сукупності суспільних відносин на кожному з етапів саморозгортання соціального організму країни.*

Оскільки від соціальних проблем системи управління нікуди подітись, вони будуть супроводжувати її, поки буде культивуватись існуюча форма організації соціального життя людей, то, як свідчить їхній теоретичний аналіз, треба більш детально дослідити, окрім вимог (змісту) соціальної проблеми, інші складові головного відношення її структури, а саме: *умови виникнення та умови вирішення.*

При цьому підкреслимо, що умови формування та умови вирішення проблеми різняться між собою не тільки в часі, а й тим, що перші є можливістю других, що перші — необхідні і недостатні умови, а другі — необхідні і достатні. Різниця між ними полягає ще й у тому, що умови виникнення проблем від умов вирішення відрізняються тим, що перші не вибираються, а деякі умови вирішення можуть вибиратися, тому що одну й ту саму проблему можна вирішити за допомогою різних засобів. Через це їх треба розглянути окремо.

Спочатку розглянемо *алгоритм походження соціальних проблем системи управління.* А тому тут треба виходити з того, що вони, як соціальне явище, детермінуються двома чинниками: підставою та умовами.

Під підставою формування соціальних проблем управління треба розглядати науку як сферу духовного виробництва, теоретичної діяльності людини, функція якої полягає у виробці та систематизації знань про дійсність, доведення їхне розуміння до законів, а у практичному вимірі — до формулювання принципів організаційної поведінки особистості відповідно до логіки саморозгортання родового життя людей.

Аналізуючи формування соціальних проблем управління з боку науки, як підстави формування її проблем, слід зазначити: *по-перше*, — наукова революція, що нині розгорнулася на світовій арені, потребує особливої уваги до стану та перспектив розвитку управління соціальним розвитком з наданням йому рис сталості; *по-друге*, — поєднання під дахом національної системи управління науки та освіти є позитивним організаційним кроком, який наближає її, систему управління, до першоджерела своєї сили та могутності; нарешті, *по-третє* — оскільки смислогенез наразі перебуває у надто збудженому стані, є усі підстави прогнозувати подальше зростання обсягу та складності соціальних проблем управління у структурі соціального організму будь-якої взагалі і України — конкретно.

На цьому можна завершити аналіз підстави соціального світу і перейти до стислої характеристики умов, як чинника детермінації соціальних проблем або змін у системі управління.

Між умовою, що веде до формування соціальної проблеми, та самою проблемою треба: по-перше, щоб соціальна проблема управління була *обумовленою* по відношенню до явища. Явище, що виступає умовою, через свої властивості виявляє свої можливості слугувати потребам системи управління.

По-друге, якщо певний процес у соціальному організмі країни стає умовою для появи проблеми у системі управління, це означає, що між ними *сформувався цілий комплекс зв'язків та стосунків*. Зв'язок явища та проблеми проявляється у системі зв'язків їхніх елементів. Умова є формою вираження цього зв'язку, причому негативного або руйнівного за характером.

По-третє, треба зауважити, що не весь зміст соціальних умов, тобто умов життєдіяльності соціального організму країни, включається у зміст умов проблеми. «Умови, — пише Гегель, — представляють собою деякий розкиданий матеріал, що чекає і вимагає свого застосування» [3, с. 150]. Умови, які формують соціальні проблеми управління, — це не звичайні соціальні процеси у структурі соціального організму країни, а такі, що ведуть себе по відношенню до даної системи-органу — агресивно. Вони втручаються в її структуру або здійснюють зовнішній тиск на систему управління, обмежуючи при цьому прояв його функціональних властивостей або навіть деформуєючи його структуру.

Все більшого застосування на сучасному етапі суспільних перетворень набувають системи, моделі й методи організації управлінської

діяльності, в основі яких лежать ефективні механізми налагодження дієвої організаційної взаємодії суб'єктів і об'єктів соціального управління на всіх рівнях суспільної організації, а також передбачення змін, які постійно виникають, шляхом прийняття гнучких і нестандартних управлінських рішень.

Механізм впливу первинних умов — системи суспільних відносин, що складають соціальний організм країни, на систему управління можна розкрити, спираючись на праці К. Маркса, в яких розкрито діалектику перетворення системи у цілісність. «Нові виробничі сили і виробничі відносини, — писав К. Маркс, — не виникають із нічого, з повітря ... вони розвиваються всередині і у боротьбі з наявним розвинутим виробництвом та з успадкованими відносинами власності» [7, с. 229]. *Вторинні ж умови*, які впливають на формування соціальних проблем управління, пов'язані зі станом планетарного соціального середовища, що слугує полем можливого розвитку уже тепер соціального організму будь-якої країни.

Сформувані соціальну проблему системи управління — означає сформувані головне відношення її структури, а саме: формалізувати вимоги або потреби системи управління, умови їхнього формування та умови вирішення. При цьому структура проблеми — це така складова частина системи численних характеристик проблеми, яка представляє собою інваріантний аспект проблеми, стійке у ній і тому дещо відокремлене від явищ, що детермінують проблему. При цьому зміни у проблемі відбуваються як під впливом довкілля, так і під впливом автономних вимог проблеми. Аналогічна справа з явищами, які стають умовами вирішення проблем.

Формування проблеми відбувається, як відомо, у три етапи. Алгоритм саморозгортання поняття «проблема», як рух сутності цілого, проаналізовано у гегелівському вченні про науку логіки [2]. Щоб відтворити засобами теоретичного аналізу алгоритм руху сутності поняття «соціальна проблема управління», треба розглянути його як самостійне ціле. *На першому етапі* проблема існує на мікрорівні й подає про себе сигнал у вигляді необхідності, яка є сутнісною ознакою соціальних законів. *На другому етапі* на макрорівні вона поступово визріває. Цей процес може розпочатися на макрорівні з видозміни старої потреби у структурі управління, або активізації умов на боці соціального організму країни. Це означає, що проблема може вийти на поверхню як з ініціативи суспільства, так і з потреб системи управління або навіть її

окремого учасника — особистості. Тут потреба набуває суб'єктивованої або об'єктивованої форми. *На третьому, завершальному, етапі* суб'єктивована потреба та об'єктивовані умови формування «знаходять» один одного й створюють протиріччя, яке має декілька рівнів зрілості.

Цей момент визрівання будь-якої проблеми управління в науковій літературі характеризується як виникнення комплексу явищ, що впливають на формування та вирішення проблеми. Вони є результатом складної взаємодії цих явищ. Різні соціальні фактори діють з різною силою в різних напрямках. Складаються різноманітні комбінації дії об'єктивних та суб'єктивних факторів. Збіг факторів приводить або до взаємного посилення, або до послаблення, взаємної компенсації, нейтралізації. Одні фактори перетворюються у домінуючі, інші — у підлеглі, одні стають висхідними, інші — спадними і т. д.

Отже, логічно розглядати момент формування проблеми як динамічний процес, що відбувається за участю, з одного боку, системи управління з її прагненням зберегти або забезпечити свою цілісність, а з другого, — особистості та суспільства. При цьому треба постійно враховувати, що особистість тут може протистояти як системі управління, так і суспільству.

Найсуттєвішою проблемою тут є відтворення на сучасному семантичному матеріалі полімеханізму саморозгортання соціального організму країни. Вона розпадається на сукупність проблем меншого масштабу. У такому випадку *проблеми, що виникають у системі управління*, можна розділити на дві принципово різні групи, а саме: морфологічні та функціональні.

До *морфологічних проблем* системи управління відносяться ті проблеми, що стосуються структури або «устрою» її як відносно самостійного утворення. На формування соціальних проблем морфологічного походження впливає специфіка стану соціокультурного простору або моделей устрою соціального життя українського народу. До *функціональних проблем* системи управління відносяться ті проблеми, що стосуються її функціональних властивостей. Їх ми можемо спостерігати та заміряти через розбалансування якісних та кількісних показників розвитку галузей народного господарства, аритмію, дисфункції та диспропорції у соціальному організмі країни.

Функціональний розлад у системі управління можна усунути шляхом активної та цілерациональної діяльності системи управління країни. Але тут є дві умови, які суттєво впливають на якість їхнього

вирішення. Перша з них — це наявність розвиненого зворотного зв'язку в системі управління організаційною діяльністю. Друга — це бюрократизація системи управління, бо, як будь-яке самостійне ціле, вона може поставити особисті інтереси вище суспільних і бути глухою до вимог суспільства.

Соціальні проблеми як морфологічного, так і функціонального походження водночас можна класифікувати у загальноєволюційному процесі як співвідношення *між старим та новим*. Протиріччя типу «старе — нове» — це протиріччя поступального розвитку, протиріччя росту. Їхнє вирішення означає виникнення нових можливостей, нових стимулів та рушійних сил. Тому логічно, що саме вони складають основу аналізу при пошуку джерел подальшого розвитку системи управління.

Таким чином, проблеми у системі управління виникають двома шляхами. Один з яких пов'язується нами із смислогенезом як явищем космічного походження і незалежним від суб'єкта історичної дії. Наука, що спочатку нами розглядалась як підстава формування проблем управління, у недалекому майбутньому може інтегруватись не тільки з навчанням та вихованням у єдиний освітянський процес, про що сьогодні йде мова, а й захопити у свій вир систему управління. Це слід вважати закономірністю глобалізаційного походження.

Другий шлях — це тиск на систему управління з боку громадянського суспільства, яке нині інтенсивно трансформується в континентальну та планетарну цілісність. Саме ці соціальні структури створюють умови, що формують проблеми у структурі та функціонуванні системи управління, визначають морфологічні та функціональні її характеристики.

Вище ми довели, що соціальна проблема у структурі системи управління остаточно сформована, коли викристалізувалось головне її структурне протиріччя, а саме: вимоги, умови виникнення та умови вирішення. Наразі пропонуємо розглянути *умови вирішення соціальних проблем системи управління*.

Умови вирішення проблем управління передують умовами виникнення, проте може бути й таким чином, що одне й те саме явище може водночас виконувати функцію першої й другої умови. Крім того умови вирішення проблеми є необхідні і достатні, можуть вибиратись на альтернативній основі, існує певний діапазон використання різних засобів для вирішення проблем. Умови вирішення проблеми фіксує вплив умов на це здійснення і вплив проблеми на таку умову, а також умови вирішення проблем ведуть себе пасивно по відношенню до управління.

Тому в такому випадку активність починають проявляти соціальні проблеми, які організовують, об'єднують цей розкиданий матеріал, використовують його самого та його властивості відповідно до своїх вимог, перетворюють у свої умови.

Важливо зазначити, що неможливо вирішити жодну з проблем управління без усвідомлення цієї проблеми суб'єктом управління. Без такого усвідомлення вона не може здійснити своїх вимог, регулятивних функцій, привести в рух сили, які здатні її задовольнити.

Вважаємо, що для вирішення соціальних проблем управління на сучасному етапі треба вибудувати *світоглядну платформу*, яка була б співзвучна інформаційній фазі розвитку світової спільноти, оскільки саме вона забезпечує доступ до нової культури. Завдання філософії управління полягає у тому, щоб знайти управління у системі саморегуляції, як орган соціального світу, «у зовнішньому існуванні», і не просто знайти, а показати його «діяльність» у соціальному організмі країни, тобто простежити перетворення наявного буття, яке існує у специфічній організаційній формі і видозмінюється під впливом процесу спонтанного саморозгортання соціального світу на етапі інформаційної цивілізації.

Вибір *ідеології* дослідження та *вирішення проблем управління*, як і вибір світоглядної позиції, є суто особистою справою дослідників та його керівництва. Під ідеологією тут треба розглядати сукупність ідей (семантичних фільтрів), на основі яких ми налаштовані переосмислити місце та роль управління у розбудові соціального організму будь-якої країни. Однак, нажаль, наприклад, в Україні відсутня чітко сформульована ідеологія державного будівництва. Тому ми поки що не маємо ідеальної моделі системи управління.

Нарешті, аналіз *передумов вирішення проблем управління методологічного характеру* свідчить, що на основі наукового світогляду та ідеології розбудови національної системи управління оновлюється методологія наукового пізнання її проблем. І якщо виходити з того, що методологія — це система принципів формування та практичного застосування методів пізнання проблем управління та їхнє вирішення на практиці, то передумовою вивчення умов вирішення соціальних проблем є дослідження вимірів та інструментарію, які треба застосувати у цьому випадку до вивчення управління як складової системи саморегуляції соціального світу. Нажаль, до розряду методологічних статей можна віднести приблизно 1%, а то й менше, треба додати, що

дослідження нових методологічних питань у галузі управління значно відстає від відповідних досліджень у галузі природних та технічних наук. А тому у методологічному вимірі соціальна проблема — це форма усвідомлення назрілої необхідності здобуття нового, визначеного знання за допомогою невідомих ще засобів його здобуття.

Як свідчить сучасна дослідницька практика, вивчення проблем даного рівня повинно спиратись на: синергетичний метод, який розкриває специфіку поведінки явища на макрорівні; при аналізі функціонування та розвитку управління на макрорівні застосовувати інструментарій діалектики; досліджуючи еволюцію управління, не можна відкидати засоби ірраціонального походження, оскільки соціальний світ має логічне продовження на мегарівні; головну роль у процесі осягнення даного явища відіграє соціальний детермінізм, за допомогою категорій якого можливо здійснити теоретичний аналіз усього багатства характеристик соціальних проблем управління; ірраціональне відтворення проблем управління теж є багатим за технологічними новинками та практичними наслідками, однак, нажаль, нині немає навіть категоріального апарату для дослідження соціальних проблем управління; нарешті, своє слово у вирішенні соціальних проблем управління повинен сказати комплекс фундаментальних та спеціальних наук про соціальний світ, а саме мова йде про теорію систем, теорію інформатики, теорію організації, політологію, право, соціологію, соціологію управління тощо. Вони повинні допомогти усвідомити сукупність соціальних проблем, якими обтяжені системи управління.

Таким чином, *з позицій умов вирішення, соціальна проблема управління* — це форма існування і вираження протиріччя між уже назрілою необхідністю здійснення певних суспільних змін та ще недостатніми умовами, можливостями її реалізації. І якщо лінія розвитку протиріч має таку логіку: тотожність, відмінність, протилежність, конфлікт, то лінія вирішення їх іде у зворотному напрямку — зняття конфлікту, вивчення протилежностей, діагностика відмінностей, аналіз тотожності.

існує певна ієрархія соціальних проблем управління і вона визначається рівнем їхнього існування. На підставі цього можна побудувати так зване «дерево проблем», а відповідно до цього відпрацювати «дерево цілей».

Друга пов'язана з тим, що гострота проблем визначає першочерговість їхнього вирішення. Із загостренням проблеми загострюється протиріччя між назрілою необхідністю та умовами її реалізації; поси-

люється відчуття, усвідомлення недостатності засобів для її реалізації; наростають (при використанні тільки наявних засобів) дезорганізуючі процеси у системі, яка повинна вирішити дану проблему; посилюється необхідність пошуку та створення нових засобів, способів подолання протиріччя суспільного життя, виявлення нових можливостей вирішення проблеми; зростають труднощі здійснення такої необхідності.

Гострота соціальних проблем визначається через умови місця та часу. Тому існує просторово-часова характеристика сукупності умов. Ієрархія проблем може бути побудована за різними критеріями. Однак, виходячи з рівня методологічного підходу, що покладено в основу даного аналізу, ми класифікуємо їх у відповідності до рівня їхньої зрілості. У такому випадку етапами визрівання соціальних проблем ми беремо три рівні їхнього самовиявлення, а саме: мега-, макро- та мікрорівень. Отже, найбільш зрілими, або навіть перезрілими, є проблеми, які набули статусу протиріччя і які функціонують на мегарівні. До соціальних проблем, які існують у формі протилежностей, і, як такі, шукають одне одного на макрорівні. На найнижчому, або мікрорівні, проблеми існують у потенційному вигляді, тому ми розглядаємо їх як необхідність.

Нарешті, після проведеного аналізу сутності, змісту, структури, етапи формування соціальних проблем системи управління та іншого можемо представити *механізм вирішення соціальних проблем управління*.

Вирішення соціальної проблеми це цілеспрямований процес, який починається з того моменту, коли вона набула критичного обсягу змісту, що можна спостерігати у вигляді спотворення механізму гомеостазу або тиску з боку соціального організму країни. На основі цього вона набуває критичного стану, який матеріалізується у вигляді вимог. Таким чином, вирішення проблем управління має управлінське обличчя, система управління замикається сама на собі, функціонує у режимі самоуправління. Важливим тут є методи та технологія управління. Частіше за все застарілі методи управління притаманні старим керівним кадрам і негативно впливають на вирішення проблем управління. Водночас технологія управління вирішення соціальних проблем управління має здійснюватись на основі аналізу боротьби між новим та старим. Технологічний процес управління розвитком нового повинен проходити всі стадії — від теоретичного (або емпіричного) відкриття нового до коригування прийнятих рішень або практичних дій.

Нарешті, *критерій якості вирішення соціальних проблем управління* — це розвиток соціального організму країни. Причому в Україні

штучно створений розрив між системою управління (особливо з вищим керівництвом країни), як органом, та соціальним організмом країни, як цілим, приводить до спотвореної форми контролю. У той час, як світова спільнота контролює якість її розвитку та функціонування шляхом безпосередньої інтеграції управління у соціальний організм країни. Тим самим розвиток управління потрапляє під дію механізму соціального контролю.

Отже, приходимо висновку, що розвиток управління це безперервна зміна проблем. Так, наприклад, результат вирішення попередньої проблеми входить в умови наступної проблеми. Під впливом конкретних соціальних умов, що змінюються, може мінятися й зміст самої проблеми. А це значить, що виявляються нові умови формування проблем, які можуть бути похідними від умов її вирішення. А тому на основі дії механізму зворотного зв'язку в системі управління формується й функціонує *механізм самовідтворення соціальних потреб системи управління*, який є запорукою її саморозвитку, як самодостатнього соціального органу в складі соціального організму країни та співрозмірний йому за морфологією і функціональними можливостями.

Література:

1. Бех В. П. Генезис соціального організму країни: Монографія. — 2-е вид., доп. — Запоріжжя: Просвіта, 2000. — 288 с.
2. Гегель Г. Наука логіки. [В 3 т.]. — М.: Мысль, 1971. — Т. 2. — 248 с.
3. Гегель Г. Соч. — Т. 4. — М., 1929.
4. Гегель Г. Філософія права. — М.: Мысль, 1990.
5. Глаголев В. Метатеорії в управленні: прагматическіе последствия философских размышлений//Право и управление. XXI век. — 2011. — № 1 (18).
6. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 13.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 46. — Ч. 1.

Бех Ю. В. Философский взгляд на формирование системы управления как социальной проблемы

Определены сущность социальной проблемы, ее структура, содержание. Дано определение сущности понятия «социальная проблема системы управления», представлен алгоритм ее происхождения, охарактеризованы типы проблем, которые возникают в системе управления, а также условия их решения.

Ключевые слова: *социальная проблема, условие решения проблем, система управления, механизм решения социальных проблем.*

Bekh Y. V. Philosophical view on the formation of the management system as a social problem

The essence of the social problems, its structure, content. The definition of the essence of the notion «social problem of the control systems», presented algorithm of its origin, describes the types of problems that arise in the control system, as well as the conditions of their solution.

Keywords: *social problem, the condition of the solution of the problems, the control system, the mechanism of solution of social problems.*

УДК 101.1:316.6

КРАСА ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПРАЦІ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Ананьїн В. О. ©

*Доктор філософських наук, професор спеціальної кафедри
Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України «КПІ»*

Пучков О. О. ©

*Кандидат філософських наук, доцент Військового інституту
телекомунікацій та інформатизації Національного технічного
університету України «КПІ»*

Аналізується сутність і особливості прояву естетичного в праці та відношення людини до краси у трудовому процесі. Показано, що краса є найважливішою частиною суспільної праці, її специфічним проявленням.

Ключові слова: *суспільство, естетичне почуття, краса, творчість, праця, трудовий процес, естетичне задоволення.*

Праця належить до фундаментальних основ людського життя. В усі епохи в життєдіяльності суспільств праця була глибинним чинником, який формував світогляд людини, її матеріальне і духовне благополуччя. Первинною функцією праці було задоволення людських потреб які завжди породжують поруч з матеріальними духовні потреби в знанні, спілкуванні, красі. Всі багатства суспільства, його матеріальні і духовні цінності були створені людською працею. Естетичне почуття і художня творчість іманентно властиві праці і людина праці є творцем всього найпрекраснішого на Землі.

Філософсько-соціологічне осмислення трудової діяльності людини має давню традицію. В світовій та вітчизняній філософській думці проведена велика робота з дослідження різних аспектів сутності естетичного ставлення до праці і її окремих структурних компонентів, ролі соціальних умов у формуванні естетичного ставлення до праці.

Праця, її естетичний вимір є предметом дослідження багатьох українських і зарубіжних науковців, зокрема І. Байзакова, Ю. Борєєва,

Дж. Гудіна С. Гольдентріхта, М. Кагана, К. Кантора, В. Кузьміна, Л. Левчука, В. Попкова, С. Сартакова, І. Сілаєва, В. Скатерщикова, В. Тасалова, Д. Целіщева, В. Яковлева та ін. Питання творення, творчості, насичення її елементами процесу праці, естетичної складової в трудовому процесі і їх зв'язку з розвитком особистості у нових соціально-економічних умовах є важливим науковим завданням сучасної науки.

Метою даної статті є актуалізувати проблему естетичного в праці та відношення людини до краси у трудовому процесі.

Праця — головна сфера життєдіяльності людини, процес її породження, самоутвердження та самовираження. Впливаючи на природу і взаємодіючи з нею, людина не тільки створює матеріальні і духовні блага, а й змінює власну сутність — збагачується знаннями і досвідом, формується як особистість. Вона є найбільш універсальною формою людської діяльності, спрямованою на створення матеріальних і духовних цінностей. Результатом праці є не тільки матеріальний чи ідеальний продукт, а й становлення людини як духовної істоти.

Праця є одним з основних засобів формування всебічно розвинутої, цілісної, гармонійної особистості. Тому, ставлення до особистої участі в процесі праці на шляху у майбутнє гуманістичне суспільство набуває особливої актуальності.

Людина не задовольняється виключно матеріальними потребами, а саме людське задоволення супроводжується естетичними переживаннями на фоні потреб духовних. Результати процесу праці втілюються і об'єктивуються в її продуктах. Продукти праці людини є носіями естетичних якостей, що наявні в ньому, як конкретно-чуттєва матеріалізація людської сутності. Краса створеного предмета є природним наслідком, результатом досконалої майстерності. Краса речей-предметів, створених людиною, є виразом і об'єктивацією естетичного начала, іманентно притаманного гідного людини творчої, самодіяльної, процесу праці.

В системі естетичних явищ проблема прекрасного і краси займає центральне місце, має особливу значимість. Естетичне об'єднує в собі цілу гаму складних, якісно відмінних явищ, і не може бути зведене лише до поняття прекрасного. Воно містить специфічні явища, які, в більшій чи меншій мірі, наявні у всіх структурних ланках естетичного начала праці. Вона — головне джерело формування естетичного відношення, вона прекрасна тому, що вона — цілевідповідна діяльність, активізація всіх існуючих здібностей людини, виступаючих в єдності.

Продукт праці, як вважають науковці, відображає рівень естетичної свідомості суспільства в цілому. Він виконує подвійну функцію: задовольняє матеріальні і духовні, включно і естетичні потреби людини. Відомо, що естетичне задоволення людина відчуває не від будь-якої праці, а від діяльності, спрямованої на створення прекрасного предмета, звичайно з точки зору цієї людини, хоча б його створенню передувала тривала і виснажлива праця. В об'єктах праці людина опредмечує себе, переносить на предмет праці все багатство своєї чуттєвості, власну сутність, подвоює себе не тільки інтелектуально, як у свідомості, а й реально, діяльно і споглядає себе в створеному світі.

Естетичне є однією з форм практичного ставлення людини до світу, що виникло як духовно-чуттєве відбиття трудової діяльності. Створюючи предмети споживання, знаряддя праці, всю іншу природу, людина подвоює себе, реалізує, здійснює і розгортає, — використовує набуті та набуває нові, — свої сутнісні творчі сили. Цей процес насичений особливою емоційною і духовною наповненістю, яка слугує фундаментом для естетичної насолоди. Але, можливості праці насичуватися творчістю залежать від історичних умов, конкретних суспільних відносин і рівня розвитку продуктивних сил, що виражають міру освоєння природи людиною.

Процес праці — складне явище, структура якого залежить від її умов. Праця, як багатогранне явище, охоплює різні види діяльності, в структурі якої містяться різноманітні елементи. Для дослідження естетичного начала процесу праці найважливіше значення має не кількісне співвідношення розумових і фізичних операцій, а духовна, смислова насиченість трудового процесу. Це не означає, що фізичний зміст праці ігнорується. Важливим є те, наскільки естетично прикладеними виступають і можуть виступати фізичні операції в трудовому процесі.

Взагалі естетичні елементи процесу праці залежать не тільки від специфіки, характеру і умов трудового процесу, а й від духовного потенціалу особистості. Чим вищими є духовні рівні розвитку особистості, тим більші діапазон і сила естетичних явищ, що дають глибоку насолоду процесом праці.

Величезне значення для естетичної насиченості праці має ставлення людини до трудової діяльності. Важко переоцінити значення трудового процесу для розвитку і прояву його естетичних потенцій. «Породивши потребу в красі, праця сама потрапила в залежність від ступеня її задо-

волення, бо закони краси покладені у фундаменті людської творчості» [1, с. 81].

Красива і велична та праця, яка носить осмислений характер, корисна і необхідна суспільству. Якщо люди знають, в ім'я чого вони працюють, якщо їх праця освітлена великою метою, це одна з найважливіших умов глибини, цілісності і повноти естетичних емоцій. Внесення естетичного начала у працю, наповнює її духовно-творчим змістом, сприяє формуванню потреби й інтересу. А це у праці являє собою соціально обумовлену здатність особистості оптимально опредмечувати свої сутнісні сили, досягати самоутвердження, не тільки в силу необхідності, а й насолоди працею.

Трудовий процес — явище цілісне, естетична цінність якого визначається свободою трудової дії. Соціальні умови або сприяють процесу самовираження людини, або ж гальмують його. Залежно від цього естетична складова праці розширюється, або звужується. Гармонія людини і суспільства тим досконаліша, чим більше вільними є соціальні умови суспільства.

Предметний світ, створений людиною, є найважливішим чинником виховання, що формує смаки і активно впливає на почуття. Крім того, предметне середовище — джерело збудження, генерації творчо-художніх здібностей та спромог людини, тому активно зростає роль і місце естетичного начала. Краса створеного людиною світу суттєво відмінна від краси природи наявністю в першій специфічно-соціального — слідів праці, вираженням якої є функціональна, цілевідповідна форма продуктів. Відтак, виникає питання про співвідношення цілевідповідності і краси.

Функціонально цілевідповідність предмета, як вже підкреслювалося, не вичерпується утилітарною функцією, а несе цілком певне, явне чи приховане естетичне навантаження. Крім того, краса і цілевідповідність внутрішньо пов'язані, але типи цього зв'язку надзвичайно складні. Ігнорування естетичної функції предметів, невміння органічно пов'язати її з функціональною цілевідповідністю і утилітарною функцією, на практиці призводять до появи предметів вузькоутилітарної необхідності.

Сила праці покликана задовольняти всі потреби людини, в тому числі і бажання прекрасного. Естетичне ставлення до праці виникло як почуття задоволення від процесу доцільної діяльності, її здатності давати насолоду грою фізичних і інтелектуальних сил, боротьбою і перемогою над силами природи. Коли були створені знаряддя праці,

у їх творців виникло естетичне, — таке ж примітивне, як і сама праця, зрозуміло, — ставлення до цих знарядь і вироблених ними предметів. Потім виникло розуміння краси людських стосунків, і, як вершина розвитку людського духу, естетичне ставлення до мети суспільної праці. Естетичне ставлення було одним з моментів, що обумовили виникнення праці, як самодостатньої потреби.

Естетичне ставлення до праці — складне, — можливо, найскладніше із відомих нам, — об'єктивно-суб'єктивне утворення. З об'єктивної сторони воно обумовлюється завжди певним, визначеним сполученням властивостей предметів, процесів, явищ, що свідчить про необмежені можливості творчого розвитку людини. Із суб'єктивної — означає усвідомлене, або ж неусвідомлене до часу, емоційне тяжіння працівника до активної творчої діяльності в сфері, добровільно обраної у відповідності до покликання професії і естетичного переживання, сприйняття її крізь призму естетичних ідеалів, процесів, умов і продуктів праці. Особливості емоцій і почуттів, супроводжуючих естетичне ставлення до праці, обумовлені і фізіологічними, і чуттєво-емоційними, і духовними чинниками та спонуками.

Формування естетичного ставлення до трудової дії можливе лише тому, що при її виконанні працюючий враховує загальну мету процесу і водночас створює свою власну, які максимально кореспондуються, співзвучні, співмірні. Головну роль при цьому грає майстерність — максимально досконале виконання трудової дії, коли загальна і власна мета оптимально співвідносні, відповідні. Як підкреслював М. Каган: «Відточена, віртуозна майстерність ніби переливається в красу, осідає в красі предмета...» [2, с. 37–38]. Лише при цій умові усвідомлена праця перетворюється в естетичне явище. Сутність мети конкретної праці — «... оволодіння природним матеріалом, його повне розпредметнення, творення з нього чогось нового, красивого в собі» [3, с. 78].

Потяг до вершин майстерності заради досягнення краси і втілення її в своєму творінні — могутня сила, що піднімає людину до вершин людського духу, дає йому крихти радості. «Люди позбавлені здібностей до творчості — підкреслював В. Белінський, неодмінно б втратили людяність. Бо, де немає володарювання мистецтва, там люди не добродійні, а тільки розсудливі, не моральні, а тільки обережні; вони не борються зі злом, а відходять від нього, і то тільки з розрахунку» [4, с. 47]. Сама цивілізація лише тоді має ціну, коли сприяє просвіті,

а саме добру — єдиній меті буття людини, життю народів, існуванню людства.

Таким чином, усе вищевикладене дозволяє затверджувати, що дійсна краса праці є не тільки результатом підвищення якості роботи, але і її засобом. Естетичний характер праці виховує у працівників здатність естетично ставитись до предметів і продуктів праці, що покращує якість роботи, якісно піднімає, змінює рівень життя. А це, в свою чергу, означає, що естетизація праці має не тільки виховне, а й широке соціально-економічне значення.

Література:

1. Шиллер Ф. Собр. соч./Фридрих Шиллер. — М.: Мысль, 1977. — Т. 6. — С. 81–85.
2. Каган М. С. Лекции по марксистско-ленинской эстетике/М. С. Каган. — Л.: ЛГУ, 1963. — Ч. 1. — С. 96–102.
3. Бажов П. П. Уральские сказы/ П. П. Бажов//Малахитовая шкатулка. — М.: Худож. литература, 1990. — 303 с.
4. Белинский В. Г. Полн. собр. соч./Виссарион Григорьевич Белинский. — М.: Политиздат, 1973. — Т. 2. — 560 с.

Ананьин В. А., Пучков А. А. Красота как составляющая часть труда: социокультурный аспект

Анализируется сущность и особенности проявления эстетического в труде и отношение человека к красоте в трудовом процессе. Показано, что красота является важнейшей частью общественного труда.

Ключевые слова: *общество, эстетические чувства, красота, творчество, труд, трудовой процесс, эстетическое удовлетворение.*

Ananyin V. O., Puchkov O. O. Beauty as a component of labour: sociocultural aspect

The essence and peculiarities of aesthetics manifestation in labour, person's attitude to beauty in the work process are analyzed in the article. It's shown that is the most important component of social work, its specific manifestation.

Key words: *society, aesthetic sense, beauty creative, work, work process, aesthetic satisfaction*

УДК: 177

ЕТИЧНИЙ ДИСКУРС УНІВЕРСИТЕТУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ

Бойченко Н. М.©

Кандидат філософських наук, доцент кафедри управління проектами та загальноосвітніх дисциплін Університету менеджменту освіти НАПНУ

На прикладі П'єра Бурд'є проаналізовано вплив академічної, наукової та громадсько-політичної діяльності на виявлення етичної значущості університету у трансформаціях суспільної моралі.

Ключові слова: *етичні цінності, університет, професура, академічна освіта, символічна влада.*

В умовах ускладнення процесів соціальної модернізації відбувається все більш радикальний відхід від засад традиційного суспільства з його відносно простою соціальною структурою та символічною системою [1]. Співвідношення соціальної структури та символічних систем суспільства варто здійснювати слідом за Ш. Ейзенштадтом, який вирізняє як взаємодоповнюючі три погляди на суспільну реальність: структурно-функціональний, організаційно-інституційний та культурно-символічний [8]. У традиційних суспільствах ці три погляди не суперечать один одному і описують одну й ту ж реальність, у суспільствах модернізації них кожен з таких кутів зору постає водночас і різним способом організації суспільної реальності. Не є винятком і випадок із системою моралі. Мораль як символічна система виявляється побудованою на інших системних засадах, ніж мораль як інститут, а тим більше вона відрізняється від доволі випадкових фактичних соціальних структур. Втім, завдання філософського дослідження знайти між ними сутнісний зв'язок. Виявити такий сутнісний зв'язок у аналізі ролі університету у розвитку суспільної моралі — мета цієї статті.

Спочатку для традиційного суспільства властива наявність доволі стійкої колективної свідомості як соціально інтегруючого чинника — основою такої спільної свідомості виступає те, що Еміль Дюркгайм називав механічною соціальною солідарністю, тобто солідарністю,

яка базується на взаємозамінності членів суспільства з точки зору наявності у них однакової колективної свідомості, в основі якої лежали певні соціальні норми, передусім моральні [2]. Поглиблення соціальної диференціації, яке супроводжує процеси модернізації, значною мірою руйнує соціальну базу для такої спільної колективної свідомості, відповідно слабшає спільна для всіх членів суспільства мораль. Однак, це означає не послаблення моральних норм у суспільстві загалом, але — посилення норм окремих соціальних сегментів, які виникають у результаті соціальної диференціації. Таке посилення певною мірою компенсує втрату загальносуспільних моральних орієнтирів. Для кожної з соціальних груп як сегментів соціального цілого та мораль, яку ця група підтримує як свою власну репрезентує загальносуспільну мораль, тобто на суспільство та його мораль кожна соціальна група дивиться під власним моральним кутом зору.

Мораль, яка виконує для соціальних груп структуруючу функцію, такі функції символічної системи, у суспільстві модернізаційному ці функції реалізує інакше, ніж у суспільстві традиційному. У традиційному мораль передусім інтегрує суспільство і за рахунок цього є однією з основних складових єдиної символічної системи цього суспільства. У суспільстві модернізаційному мораль диференціюється — по соціальним системам, соціальним інститутам, соціальним групам, стає очевидно релятивною і сприяє соціальній диференціації. Втім, функція символічної системи тут зберігає своє значення не лише для окремих соціальних груп, але і для суспільства в цілому. Якщо організаційно не завжди легко узгодити різні версії моралі — корпоративної, фахової, вікової тощо, то на рівні символічних систем всі різновиди моралі залишаються порівнюваними і дають підстави якщо не спільної узгодженої діяльності представників різних соціальних груп, то в усякому разі — для порозуміння між ними і вироблення певного мінімального набору правил взаємної терпимості і спільного співіснування.

Особливо важливими з цієї точки зору постають ті різновиди моралі, які виробляються представниками соціальних груп, які за своєю специфікою мають високий рівень рефлексії щодо власної діяльності загалом, і зокрема — щодо моральних засад такої діяльності. До таких соціальних груп слід віднести професійних політиків, правників і професуру. Політики за самим своїм фахом покликані об'єднувати людей з різних соціальних груп, а отже знаходити точки дотику в їхніх моральних переконаннях. Таку інтегруючу функцію політик,

однак, виконує не завжди достатньо рефлексивно — дехто робить це напівінтуїтивно, спираючись більше на відчуття, аніж на самосвідомість. Для політика більш важливим є кінцевий результат — досягнення суспільно-політичного консенсусу (у тому числі й морального), а не той спосіб, у який його було досягнуто: навіть якщо політик виглядає не як інтелектуал, це не означає, що він буде менш успішним у досягненні такого консенсусу. Правники легше розуміють механізм узгодження моральних норм, адже для них максимально прозорими є механізми узгодження норм юридичних, які доволі близькі до моральних. Втім, самі моральні норми для юристів мають не цільове, а інструментальне значення, тому до кінця механізм морального порозуміння для них недоступний — правники можуть зупинитися там, де ще не досягнуто морального консенсусу, але вже наявний юридичний, і навпаки — заради юридичної цілі можуть відходити від наявного морального консенсусу. Така недостатня повага до моральних норм значною мірою знецінює внесок правників у прояснення морального консенсусу — попри високий рівень рефлексії щодо нього (навіть порівняно з політиками).

Що ж стосується професури, тобто кар'єрних працівників академічної сфери, то, на наш погляд, саме ця соціальна група має найбільше підстав ефективно теоретично осмислювати мораль як символічну систему — як окремих соціальних груп, так і суспільства в цілому. З одного боку, саме професура фахово системно розвиває рефлексивне мислення, з іншого — знаходиться на певній соціальній дистанції від усіх інших соціальних груп. Хоча таку дистанцію не завжди можна вважати достатньою, адже нерідко навіть професура виявляється залежною від інших соціальних груп — наприклад, матеріально залежною, або політично ангажованою. Однак, такі випадки не є нормою для професури, але швидше — певним відхиленням від норми її ефективного соціального функціонування. Нормою є також, однак, певний теоретичний відрив від реалій множини соціальних практик — професура не може, так би мовити, вести «включене спостереження» за ними. Це зумовлює загрозу деякої абстрактності суджень професури щодо конкретних обставин функціонування представників інших соціальних груп, зокрема щодо нормативної мотивації їхньої поведінки. Втім, цей недолік долається шляхом налагодження зворотного зв'язку з представниками цих соціальних груп.

Таким чином, саме етичний дискурс університету може сприяти не лише з'ясуванню власної корпоративної моралі професури та

інших учасників освітньої комунікації, але й виявленню основних рис загальносуспільної моралі. Якщо формування корпоративної моралі професури виконує передусім організаційно-інтеграційну функцію щодо самої цієї соціальної групи, то значущість моральної рефлексії професури щодо загальносуспільних проблем моральних трансформацій має передусім значущість на символічному рівні, а вже внаслідок цього — частково і на організаційному. Так, наприклад, П'єр Бурд'є саме професуру вважав носіями символічної влади у суспільстві — на підставі того, що професура продукує ті ідеї, які задають так би мовити «порядок денний» для суспільства в цілому [3; 5]. Тим самим професура має певну інтелектуальну, або як її називає Бурд'є, символічну владу у суспільстві — вплив професури далеко ширший, ніж університетська аудиторія.

Отже, етичний дискурс університету, за великим рахунком, це не стільки взаємини між професурою і студентами, а дискурс щодо суспільства, основними учасниками якого є професура і студенти. Невипадково студентство в останні півстоліття виступає чи не основною силою соціальних протестних рухів — це не просто консолідована і мобільна соціальна група, але чи не найбільш ідейна і свідома верства сучасних суспільств. А ідеї, з якими студенти виходять або у будь-який момент можуть вийти на площі і вулиці — це ідеї, які формуються у тому числі і під впливом професури, під впливом її дій або бездіяльності.

Більше того, вихід на вулиці — це лише крайня і найбільш очевидна форма виявлення власної соціальної позиції. Насправді професура у ідейних дискурсах зі студентством формує дух цілих поколінь. На цей факт звернув увагу відомий вітчизняний науковець і діяч освіти **В.Г. Кремень**, зокрема у своїй статті «Освіта як соціальний капітал». Зокрема, тут він звертає увагу на такий факт, що «ми повинні навчитися сприймати освіту як найважливіший елемент розвитку людських ресурсів...», адже «... неможливо перебільшити й роль освіти у забезпеченні кадрами соціальної сфери. Йдеться про підготовку викладачів, лікарів, медсестер, державних службовців, інженерів, гуманітаріїв, економістів, правників та учених, що займаються природничими і суспільними науками, а також безліч інших працівників, які очолюють урядові структури й приймають важливі рішення, що впливають на життя всього суспільства» [7, с. 3]. Цей автор робить доволі стратегічний висновок: «Освіта є середовищем накопичення соціального капіталу, зміцнення єдності нації, розвитку різних елементів громадянського суспільства.

Внаслідок передачі демократичних цінностей та культурних норм вища школа сприяє вихованню громадянської позиції, вносить вклад у державне будівництво, сприяє соціальній згуртованості. Це, в свою чергу, служить опорою для формування й зміцнення соціального капіталу, тієї суспільної довіри, яка формується в результаті впевненості людини у завтрашньому дні, у гарантованій доступності для неї наявних суспільних ресурсів і надійному захисті на випадок кризи. Таким чином, університети та інші ВНЗ стають перехрестям соціального співробітництва, формують навколо себе атмосферу соціальної довіри, служать формуванню справедливого суспільства» [7, с. 3].

Варто звернути увагу, що В. Г. Кремень розглядає саме університети як основний елемент системи освіти у формуванні соціального капіталу. Спираючись на цю думку, визначимо нашу власну позицію як таку, що полягає у намаганні розглядати університет як важливий елемент визначення моральної позиції для сучасного суспільства, а не просто як на морально-етично самоврядний інститут, який продукує власну корпоративну етику. Таке розуміння моральної місії університету чи не найбільш яскраво і переконливо продемонстрував для сучасного суспільства французький науковець і громадський діяч П'єр Бурд'є, який свого часу написав доволі критичну працю щодо університету, сам будучи, до речі майже все життя професором [10]. Втім, зв'язок університетської освіти і моралі для Бурд'є не випадковий, більше того, на думку дослідника творчості Бурд'є Ніло Каупі, моральна мотивація була базисом усієї діяльності Бурд'є — і як ученого, і як викладача, і як громадського діяча, і як менеджера багатьох успішних бізнес-проектів [14].

Так, зокрема, на думку Каупі, соціологічна програма Бурд'є базується на програмі етичній, метою якої є будівництво справедливого, заснованого на республіканських цінностях суспільства [13]. Подібно до Платона, Бурд'є пов'язує загальнолюдський етичний проект — створення справедливого суспільства, — з проектом науковим, тобто з пошуком істини. Іншою важливою відмітною рисою творчості Бурд'є Каупі вважає те, що розроблений Емілем Золя, Жан-Полем Сартром і багатьма іншими романтичний сценарій «інтелектуал як одинак, що протистоїть світу», Бурд'є, частково свідомо, частково несвідомо, підміняє іншим сценарієм: «інтелектуал як господар». В рамках цього сценарію інтелектуал-покровитель привласнює собі центральну, вузлову позицію в транснаціональній мережі, яку являє собою інтелектуальне співтова-

риство. Спробуємо проаналізувати основні положення цитованої статті Каупі, які стосуються моральної позиції Бурд'є. Ця позиція, як видається нам, є, передусім позицією професора, тобто такого науковця, який вийшов зі своїми ідеями не лише до студентської аудиторії, але і до широких кіл громадськості, і не лише із традиційними засобами поширення знання, але й як організатор медіа-проектів, політичних рухів, як видавець, як організатор наукового життя Європи (тривалий час Бурд'є очолював Європейську спільноту соціологів) тощо.

Каупі звертає увагу на певну хибно приписувану суперечність між поведінкою Бурд'є в публічному житті і науці: нібито стрижнем суспільної діяльності Бурд'є стали моральний пафос і ідеали, відсутні, як прийнято вважати, в його наукових працях. Дійсно: згідно його теорії, чинячи опір владі панівних класів, ми швидше відтворюємо, чим підриваємо це панування — тобто Бурд'є-теоретик дивиться на соціальну реальність надто песимістично. Навпаки, в своїй діяльності інтелектуала-практика Бурд'є наочно довів ефективність своїх стратегій опору пануванню і глобалізації [13]. Проте це відокремлення споглядання від дії, теорії — від практики, критики влади інтелектуалів — від користування нею в житті надто бездоганно-красиве, щоб бути правдою. Замість того, щоб акцентувати полярність цих протилежностей, Каупі припускає, що два Бурд'є — молодий і старий — мають одну сполучну ланку, і це ланка — етика [14]. Погоджуємося з Каупі, що етика була завжди присутня в роботах Бурд'є при всій їх незаперечній академічності. Республіканські цінності дозволили Бурд'є перейти від теорії практики до практики теорії, оголивши при цьому суперечності і амбівалентність як його наукової роботи, так і його діяльності як політичного активіста. Без етики теорія не може стати практикою. Більше того — без етики наукова легітимність не може бути використана як символічна влада. Причому етика тут є не просто певним благословенням до дії, але визначає, на нашу думку, вихідний науковий, академічний інтерес Бурд'є. це ми вважаємо кращим зразком для сучасного професора університету, який має власною роботою і власним життям подавати приклад моральної поведінки не лише для студентства, але і для суспільства. Важливо при цьому не стати священником науки, як це припускає Каупі [13], але з чим ми категорично незгодні. І Бурд'є не стає священником, тобто догматиком — від цього його утримує те, що як професор він передусім науковець, тобто носій критичного мислення. Хоча спокус до місіонер-

ства попередня історія інтелектуалів у Франції давала багато, про що пише і сам Каупі.

У Франції, починаючи з Огюста Конта і Еміля Дюркгайма, як свідчить Каупі, соціологія була інтелектуальною спадкоємицею метафізики, філософії і релігії. Це спадщина, що тяжіє над французькою соціологією, чинить особливий тиск на її місію, що відрізняється від вимог до соціології в США. У Франції соціологія виконує високу місію публічного захисту рівності, свободи і інших республіканських цінностей. Як зауважує Каупі, Бурд'є суміщає цю республіканську місію соціолога з іншою, типовішою місією французького інтелектуала — захистом соціальних низів [14]. Ця схильність завжди повіряти теорію конкретними практичними турботами, пов'язаними з соціальною нерівністю і пануванням одних класів над іншими (іншими словами, республіканськими цінностями) дозволяє краще зрозуміти заперечення Бурд'є проти філософії Юргена Габермаса (яка здається йому дуже ідеалістичною) або Річарда Рорті (який дуже прямолінійно, на думку Бурд'є, прирівнює науку до влади).

Класові суперечності Бурд'є починає досліджувати дуже рано, і нерідко саме у полі освіти. У роботі «Спадкоємці» Бурд'є і Жан-Клод Пассерон задалися метою досліджувати проблему нерівності на прикладі доступності вищої освіти у Франції. Вони здійснили висновок, що республіканська освітня система виявилася неефективною, оскільки відсоток студентів з сімей, що належать до малозабезпечених соціальних шарів, у вищих закладах диспропорційно малий [11].

Згідно теорії Бурд'є, етичні цінності вкорінені в досить жорсткій концептуальній структурі, що складається з таких ключових елементів, як габітус, поле і капітал [4]. Його теорія містить і етичний вимір. Питання етики утворюють підтекст, іноді спливаючий на поверхню в теорії габітуса. У «Розрізненні» Бурд'є визначає кожну з соціальних груп через об'єм і структуру її капіталу, а також конкретику її соціальної траєкторії. Потім він розбиває групи на класові фракції або підгрупи, кожна з яких має свій особливий груповий габітус. Кожен клас ділиться на підгрупи — тих, хто володіє культурним капіталом і тих, хто володіє економічним капіталом, тих, хто володіє старшинством і тих, хто ним не володіє [9]. Скрізь простежуються напруження, які нагадують класичну класову боротьбу, як її витлумачує марксизм.

У контексті формального виховання як такого габітус є «продуктом інтеріоризації принципів того або іншого культурної довільності,

здатної закріплюватися після припинення педагогічної дії і, отже, здатної закріплювати у формі практик принципи інтеріоризованої довільності» [11, с. 31]. Концепція інтеріоризації (а краще сказати, «інкорпорації», «імплантації в тіло») несе в собі думку, що практична майстерність і дія — це види тілесної діяльності, аналогічні «тілесній техніці» Марселя Моса, які не залежать від усвідомлення або мислення. Так Бурд'є і Пассерон знайшли свою альтернативу інтелектуалізму: практика — це невідомо діяльність, що припускає наявність знання в тілі. В процесі соціалізації індивіди інкорпують в себе об'єктивні структури, що дозволяють їм діяти і сприймати навколишній світ, узгоджується з навколишнім середовищем, а також розвинути в собі чутливість до певних стимулів. Отже, габітус є джерелом об'єктивних практик, породжених суб'єктивними принципами, які розгортаються в часі як діалектичний процес відкладання і нового вкладання. Габітус формується, по-перше, шляхом виховання, коли людині в процесі здобування освіти надається певна культурна довільність, що включає етичні принципи, пов'язані з поняттями добра і зла; і, по-друге, шляхом інкорпорації об'єктивних структур. Ці дві модальності формування габітуса знаходяться між собою в діалектичному взаємозв'язку. Бурд'є і Пассерон припускають існування множинної культурної довільності, що постулює дистанцію між двома модальностями формування габітуса [11, с. 53].

У «Відтворенні» Бурд'є і Пассерон створюють враження, що інтеріоризація — це відтворення. Коли вони перетворюють діалектичний взаємозв'язок зовнішнього і внутрішнього в нерухомих «стоп-кадр» або коли вони ототожнюють елементи між собою, на думку Каупі, виникає небезпечний *deus-ex-machina*: габітус виявляється всюди і пояснює собою все [6]. Це — один з варіантів того, чим небезпечна тріада «поле — габітус — практика», розроблена Бурд'є і Пассероном, — а небезпечна вона своєю механістичністю. Питання етики, історичні зміни і соціальне розмаїття редукуються до статичної кругової схеми, в якій сконструйовані спостерігачами об'єктивні структури детермінують і габітус, і практику, а останні, своєю чергою, детермінують собою об'єктивні структури. Потенційно революційний характер концепції габітуса Бурд'є і Пассерон стримують, ототожнюючи психологічні структури із структурами соціальними або, услід за Дюркгеймом, інтерпретуючи їх як структурні ефекти (впадаючи, на думку Каупі, в структурну каузальність [14]).

Етика присутня в теорії Бурд'є щонайменше в двох формах. Вся його теорія в цілому пронизана ідеєю етичної місії — тобто будівництва справедливого егалітарного суспільства; це ніби той фон, на тлі якого виникає реальність, як її бачить Бурд'є. Згідно його теорії, у різних класів суспільства цінності і етичні концепції, мабуть, різні; моральне обличчя соціальних груп детермінується глобальною класовою структурою суспільства. Етика породжується домінантними ознаками соціальних груп. Автентичність — монополія панівних класів, спрямованість — властивість нових класів, а відсутність і першого, і другого — характеристика підлеглих класів. Імплицитна етична стратифікація доповнює експліцитну соціальну стратифікацію. Соціальна нерівність має своєю передумовою не тільки матеріальні (економічний добробут) і символічні (освіта, пошана) аспекти, але і аспекти етичні. Це не лише цілком відповідає концепції Ейзенштадта, згадуваній нами вище, але і доповнює її, адже етичні аспекти виходять за межі поділу на структурний вимір суспільства (нерівність), інституційний (економічні організації) та символічний (освіта і пошана), але при цьому здійснюють визначальний вплив на всі ці виміри. Чи можна знайти втілення носіїв такої етичної позиції? Хто в суспільстві уповноважений визначати, що саме правильно і справедливо? У інтелектуалах — цій доволі автономній групі — Бурд'є сподівається побачити захисників загальнолюдських цінностей, рівності і свободи.

На думку Каупі, на відміну від Золя і Сартра, в особі Бурд'є міфічна фігура інтелектуала-одинака трансформувалася у фігуру інтелектуала-менеджера [14]. У масштабі Європи Бурд'є відкрито виступає як вождь інтелектуалів, які, як все ясніше стає в наші дні, утворюють єдине міжнародне і міждисциплінарне співтовариство. Символічна влада більше не зводиться до особистої харизми; тепер вона скоріше означає здатність мобілізувати індивідів, перетворити їх на гнучку мережу агентів, основними вузлами якої є інститути, асоціації і видання, що пропагують близький Бурд'є світогляд, що поширюється все далі і глибше серед освічених людей.

Як за теорією, так і за суспільною діяльністю П'єра Бурд'є стоїть висока республіканська місія — справа створення справедливого суспільства. В світлі цієї мети завдання соціолога — наукове дослідження феномену соціальної нерівності, а завдання інтелектуала — символічна боротьба за справедливість і рівність. Отже, на думку Каупі, саме специфічна етична позиція — це те, що об'єднує різні складові інтелектуальної

діяльності Бурд'є, який виступає як учений, політичний активіст, видавець і редактор. У його теорії, на думку Каупі, етичну позицію детермінує класова приналежність [12]. Однак, що це за класова належність для самого Бурд'є? Каупі підводить нас до думки про титанізм Бурд'є, про винятковість його постаті. Таким чином, якщо погоджуватись з Каупі, то Бурд'є як мораліст мав би виступати з позицій тієї абстрактного класу інтелігенції, який сам Бурд'є так безкомпромісно критикував. Тому ми вважаємо, що Бурд'є як мораліст є передусім професором, представником університету як вузлового елементу мережі інституалізованих інтелектуалів, а не класу інтелектуалів-одинаків, які утворюють спорадичні спільноти довкола політичних маніфестів. Саме тому у суспільній діяльності Бурд'є етичні цінності легко і природно об'єднують теорію і практику, трансформуючи теорію в символічну владу. При цьому варто погодитись з Каупі, що як теоретик Бурд'є не стільки суперечить, скільки доповнює Бурд'є-практика: якщо суспільна діяльність Бурд'є оголяє механістичні аспекти його теорії, то теорія, у свою чергу, висвічує нереалістичні аспекти його суспільної діяльності.

Як доводить випадок П'єра Бурд'є, в нинішньому глобальному суспільстві символічна влада виникає із заняття такої морально-етичної позиції у транснаціональній мережі, яка об'єднує декілька комунікативних спільнот, у тому числі й різних національних комунікативних спільнот. Сам Бурд'є своїм життям і творчістю перформативно довів високу моральну ефективність академічної мережі, яка об'єднує спільноти професури-науковців різних традицій і націй, незалежно від державних кордонів. Саме ця побудована на принципах академічної етики мережа дозволила Бурд'є поширювати свої ідеї і координувати свої публічні виступи, націлені на захист демократичних прав і викриття можновладців. І саме розвиток цієї академічної мережі як базованої на автономних морально-етичних цінностях є найбільшим досягненням Бурд'є, а його індивідуальні досягнення, у тому числі й наукові праці (символічна система), наукові та видавничі організації (інституційна структура), публічний авторитет (соціально-класова структура) є лише засобами реалізації цієї стратегічної мети. Уточнення і систематизація етичних цінностей академічної спільноти, зокрема етичного кодексу університету — спеціальне завдання нашого наступного дослідження.

Література:

1. Гірц К. Интерпретация культур/К. Гірц; [пер. з англ.]. — К.: Дух і Літера, 2001. — 542 с.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда/Эмиль Дюркгейм; [пер. с фр.]//О разделении общественного труда. Метод социологии. — М.: Наука, 1991. — С. 5–380.
3. Бурдьё П. Система образования и система мышления/Пьер Бурдьё; [пер. с фр.]//Высшее образование в России. — 1997. — № 2. — С. 119–126.
4. Бурдьё П. Социология социального пространства/Пьер Бурдьё; [пер. с фр.; отв. ред. перевода Н. А. Шматко]. — М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. — 288 с.
5. Бурдьё П. Университетская докса и творчество: против схоластических делений/Пьер Бурдьё; [пер. с фр.]//Socio-Logos'96. — М.: Socio-Logos, 1996. — С. 8–31.
6. Бурдьё П. Воспроизводство: элементы теории системы образования/Пьер Бурдьё, Жан-Клод Пассрон; [пер. с фр. Н. А. Шматко]. — М.: Просвещение, 2007. — 267 с.
7. Кремень В. Г. Освіта як соціальний капітал /В. Г. Кремень//День. — № 8, п'ятниця, 18 січня 2008. — С. 2–3.
8. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций/Ш. Эйзенштадт [пер. с англ.]. — М.: Аспект Пресс, 1999. — 416 с.
9. Bourdieu P. Distinction. A Social Critique of the Judgment of Taste/Pierre Bourdieu [Trans. R. Nice]. — Cambridge: Harvard University Press, 1984. — 640 p.
10. Bourdieu P. Homo academicus Le sens commun/Pierre Bourdieu. — Paris: Editions de Minuit, 1984. — 302 p.
11. Bourdieu P. The Inheritors: French Students and their Relation to Culture/Pierre Bourdieu, Jean-Claude Passeron [Trans.]. — Chicago: University of Chicago Press, 1979. — 158 p.
12. Kauppi N. French Intellectual Nobility: Institutional and Symbolic Transformations in the Post -Sartrean Era/Niilo Kauppi. — Albany, N. Y.: SUNY-Press, 1996. — 204 p.
13. Kauppi N. The Politics of Embodiment: Habits, Power, and Pierre Bourdieu's Theory/Niilo Kauppi. — Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 2000. — 147 p.

14. Кауппи Н. Социолог как моралист: «практика теории» у Пьера Бурдьё и французская интеллектуальная традиция/Ниילו Кауппи//Независимый филологический журнал. — № 45. — 2000. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2000/45/>. — Назва з екрану.

Бойченко Н. М. Этический дискурс университета в контексте современных трансформаций общественной морали

На примере Пьера Бурдьё проанализировано влияние академической, научной и общественно-политической деятельности на выявление этической значимости университета в трансформациях общественной морали.

Ключевые слова: *этические ценности, университет, профессура, академическое образование, символическая власть.*

Boychenko N. M. Ethics discourse of university in the context of modern transformations of public moral

On the Pierre Bourdieu example the influence of academic, scientific and social-political activity on the exposure of ethics meaningfulness of university in transformations of public moral is analyzed.

Keywords: *ethics values, university, professorship, academic education, symbolic power.*

УДК 122.323.28

ТЕРОРИЗМ ЯК ЕКСТРЕМАЛЬНА ФОРМА ПОЛІТИЧНОГО НАСИЛЬСТВА

Степанюк Д. Л. ©

*Аспірантка кафедри філософії Національного університету
біоресурсів і природокористування України*

Досліджено тероризм як форму політичного насильства, узагальнені причини та наслідки його існування для суспільства та держави.

Ключові слова: *наси́льство, політичне наси́льство, тероризм, держава.*

Розвиток науки, природознавства, суспільної практики висуває в конкретних історичних умовах певне коло наукових, політичних, етичних та інших питань, теоретичних проблем, які знаходять своє віддзеркалення у філософії, отримують філософське осмислення.

В. І. Пантін та В. В. Лапкін [1] зауважують, що цикли еволюції міжнародної економічної і політичної системи дозволяють поглянути в майбутнє і спрогнозувати (або передбачити) основні періоди розвитку в найближчі десятиліття і — ширше — в першій половині XXI століття. Автори пишуть [1] про те, що у багатьох країнах, включаючи Росію, Китай, більшість країн Азії, Латинської Америки і Африки, швидше за все зміцняться авторитарні або навіть тоталітарні тенденції, відбудеться досить різкий «відкат» демократії, що вже не раз спостерігалось в періоди криз і потрясінь. Близько 2013 року може розпочатися нова економічна криза, яка поставить багато країн у важке положення і істотно ослабить навіть найбільш розвинені держави.

Колишній світовий порядок почне тріщати і рушитися, що створить сприятливі умови для розростання масштабних політичних і військових конфліктів в багатьох частинах світу. Глобальний конфлікт між Заходом і ісламською цивілізацією відіграватиме істотну роль в світі у 2009–2013 рр. Війна з міжнародним тероризмом, яку підживлюють своїми діями самі Сполучені Штати, буде довгою і наполегливою, оскільки демографічне зростання в країнах ісламського світу триватиме принаймні до початку 2020 р. У країнах Європи іслам «мирно» захоплюватиме владу і серйозно впливатиме на внутрішню і зовнішню політику європейських країн.

У результаті європейська цивілізація перетвориться на європейсько-ісламську, що призведе не стільки до зовнішніх військових зіткнень європейських країн, скільки до зростання внутрішніх соціальних, релігійних і міжкультурних конфліктів. Усе це вказує на необхідність вивчення ролі політичного насилля, дослідження його форм, зокрема, тероризму та сприяє виникненню потреби в усвідомленні того, що відбувається у світі.

Насильство має широке розповсюдження в історії людства. Його досліджували протягом сторіч такі визначні філософи, як Геракліт, Платон, Фукидід, Арістотель, Томас Гоббс, Ніколо Макіавеллі, Фрідріх Ніцше, Георг В. Ф. Гегель, Г. Спенсер, М. Вебер, Карл фон Клаузевіц, Іммануїл Кант, Л. М. Толстой, Н. А. Бердяєв, В. С. Соловйов, К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Камю.

Політичне насильство та тероризм як одну із його форм розглядають у своїх роботах такі автори, як А. В. Дмитрієв, І. Ю. Залисін, А. Г. Боброва, В. В. Остроухов, А. А. Гусейнов, В. В. Циганов, К. С. Гаджієв, А. М. Деменко, Е. Балібар, Р. Арон, Х. Хофмайстер, Пауел Дж. Бінгем, Р. Швагер, Е. Канетті, Діпак К. Гупта, П. Аснер, Дуглас А. Гібс-молодший.

Пауел Дж. Бінгем досліджує сукупний вплив оточення, інституційних та партійних систем на політичну ефективність відомих сучасних демократій, рівні насильства в політиці цих держав та способи його подолання. П. Аснер здійснює історико-філософський аналіз феномену насилля, його метаморфоз та ролі у державному управлінні і міжнародній політиці. В. В. Остроухов проводить теоретичні філософські розробки проблеми насилля і терору. А. В. Дмитрієв, І. Ю. Залисін здійснюють соціально-політичний аналіз джерел та основних різновидів насильства, розглядають різноманітні підходи до розуміння сутності поняття, розкривають його економічне, політичне, соціокультурне та психологічне коріння. Автори досліджують специфіку насильства як політичного засобу, його роль у соціальному житті. К. С. Гаджієв докладно вивчає історичні трансформації поглядів мислителів та філософів щодо існування інституту держави та різноманітних форм правління. Робота А. Г. Бобрової присвячена комплексному аналізу сучасних форм політичного насилля, серед яких автор виділяє і тероризм. Діпак К. Гупта розглядає життєвий цикл терористичних організацій та їх роль у політиці різних держав.

Значна частина дослідників не виділяє тероризм як окрему форму політичного насильства та не приділяє достатньої уваги причинам та наслідкам застосування цієї форми насильства.

Метою статті є дослідження тероризму як форми політичного насильства, узагальнення причин та наслідків його існування для суспільства та держави. Актуальність дослідження зумовлена історичними трансформаціями сутності насилля, видозмінами його форм та засобів.

Однією з проблем у вивченні політичного насильства є те, що серед вчених відсутня єдність у розумінні сутності цього явища. Однак більшість із них розглядають поняття «насилля» і «політичне насилля» як такі, що співвідносяться як загальне та часткове.

Багато авторів політичне насилля розуміють як фізичний примус. Обмеження насилля фізичним примусом вони пояснюють передусім тим, що безпосереднім об'єктом політичного насилля є тілесна оболонка людини, її ушкодження. Проте реалії сьогодення, насамперед значна кількість терористичних актів, що відбулись у багатьох країнах останнім часом, спростовують цю думку, оскільки в цих випадках головним об'єктом політичного насилля виступають не ті люди, стосовно яких застосовують насильницькі дії, а тисячі інших, які спостерігають за цими подіями, реагують відповідно до цього і діють у потрібному терористам напрямі. Таким чином, очевидно, що політичне насилля не зводиться виключно до фізичного примусу. «Отже, політичне насилля — це вимушення одним (одними) іншого (інших) — особистості, правителя, політика, держави, групи, еліти, класу, пануючої нації та національної групи.

Його сутність полягає у впливі, що нав'язується, примусі, пануючому тиску на об'єкти та суб'єкти з метою виконання ними волі, дій, політики, поведінки, всього способу життєдіяльності, що нав'язується, диктується» [2, с. 17].

А. Боброва [2] зазначає, що насилля як засіб політичної влади має певну специфіку, зумовлену кількома чинниками. Насамперед політичне насилля належить до розряду «неекономічних» засобів політичної влади. Воно спричинює більші соціальні втрати (людські жертви, руйнування матеріальних цінностей), ніж інші засоби володарювання (наприклад, переконання, авторитет). Політичне насилля призводить до втрат як з боку об'єкта, так і з боку суб'єкта влади (матеріальні витрати, дегу-

манізація особистості). До традиційних форм сучасного політичного насильства дослідниця відносить тероризм та етнічні війни.

Пауел Дж. Бінгем [3] вважає, що організоване політичне насильство переслідує три найзагальніші цілі: вплинути на правила демократичних переговорів; підірвати підтримку, якою користується режим або його основні політичні партії; залякати опозицію, водночас мобілізувавши підтримку власної політики. За певних умов будь-яка політична група може відчувати спокусу вдатися до насильства заради розв'язання одного з цих завдань.

Наявність стратегічних завдань організованого насильства не означає заперечення існування інших важливих мотивацій індивідуумів, які беруть у ньому участь. Дослідження тероризму нерідко свідчать, що терористи — патологічні особистості, котрі прикривають політичними цілями власні глибоко вкорінені негативні емоції та патології, особистісні за своїм походженням.

Організоване насильство — настільки серйозна загроза, що в більшості суспільств існують нормативні та законодавчі бар'єри, покликані стримувати насильство. Зокрема, демократії гарантують незадоволенням наявність ненасильницьких політичних методів розв'язання суперечок, а терорист у демократичному суспільстві змушений ці гарантії відкидати. Враховуючи ті небезпеки та обмеження, на які наражають себе терористи, вони нерідко діють під впливом гніву, даючи вихід якому, отримують особисте задоволення. Але гнів і роздратування набувають особливого значення для політичного насильства там, де політичні події породжують сильне незадоволення. Це обурення може спричинити цикли політичного насильства, які важко зупинити після того, як вони вже почалися. «До середини 1970-х років майже кожна сім'я в Північній Ірландії зазнала людських втрат і мала підстави звинувачувати «іншу сторону» в цій трагедії. За таких умов прагнення миру може значно переважуватися легкістю вербування нових розлючених терористів, котрі прагнуть помститися не тільки за політичні, а й особисті кривди» [3, с. 165].

Пауел Дж. Бінгем [3] наполягає на тому, що окремі спалахи тероризму мають обмежений вплив на демократичну політику. Однак, коли насильство знаходить собі симпатії в широких колах і підриває підтримку демократичного уряду або досягає успіху в залякуванні політичної опозиції, тоді до нього з усією серйозністю мають поставитися

ті, хто переймається ефективністю функціонування демократії як політичної системи.

Досить поширене явище застосування систематичного насильства меншинами, які в такий спосіб намагаються привернути увагу до своїх проблем. Якщо лідери організацій меншин зможуть схилити значну частину своєї общини до сепаратизму, то тим самим забезпечується основа для серйозного застосування організованого насильства. За умови значної громадської підтримки організатори можуть забезпечити собі необхідну конспірацію та інформацію, необхідні для ведення регулярної терористичної діяльності.

У трьох демократичних країнах сепаратистське насильство набуло величезних масштабів: в Індії, Північній Ірландії та на Філіппінах. Наприклад, у Північній Ірландії католицький рух за громадянські права чинив тиск на місцевий, досить автономний, контрольований протестантами уряд. Цей рух за здобуття рівних прав у різних сферах наштотував на насильницький опір протестантів. У результаті сепаратистські організації ІРА посилили свій вплив, поповнили свої лави охочими до дій неофітами і почали здійснювати терористичні напади на групи протестантів, а пізніше — на британські окупаційні війська. Кожен з трьох зазначених сепаратистських рухів забрав багато людських життів.

Там, де лідери меншин не мають перспектив створення нової політичної спільноти, єдина альтернатива полягає в зміні режиму та правил прийняття ним рішень. Можливі два шляхи. Перший — коли бомбами, політичними вбивствами та тероризмом дисиденти залякують державних посадовців і таким чином змушують їх до поступок меншині в ключових питаннях. Інший шлях полягає в залякуванні пересічного громадянина, щоб той відмовився від підтримки уряду, не здатного гарантувати його безпеку. Терористичні кампанії, які мали за мету скоріш підірвати довіру до режиму, ніж досягнення якихось конкретних політичних цілей, провадилися у Венесуелі, Західній Німеччині та на Цейлоні. Спільним для цих прикладів є те, що тактика терору та збройного насильства застосовувалася проти режимів, уряди яких виявилися здатними організувати об'єднаний опір терористам з боку всіх основних політичних фракцій.

Сьогодні проблема тероризму набула особливої актуальності для світового співтовариства. Це спричинено тим, що застосування залякувального насилля стало одним із дієвих і часто застосовуваних знарядь боротьби між злочинними та націоналістичними угрупованнями,

збройними формуваннями, політичними партіями і навіть державами, а досягнення науки і техніки надали в руки терористів найсучасніші засоби реалізації людиноненависних намірів.

А. Боброва [2] зазначає, що тероризм як форма політичного насилля — це особливий тип дії, коли воля людини або групи людей (терористів, представників терористичної організації) нав'язується решті (здебільшого представникам влади, посадовим особам) за допомогою фізичного примусу або загрози його використання. Ця воля виражається в конкретних цілях терористичної діяльності — поваленні існуючого режиму, зміні курсу урядової політики, прагненні та спробі дестабілізації становища в окремих країнах і регіонах. Діпак К. Гупта пропонує наступне визначення: «Тероризм — це політично вмотивоване насильство, вчинене субнаціональними групами або таємними агентами супроти неармійських мішеней, як правило, з метою впливу на людей» [4, с. 31].

«Особливістю тероризму як форми політичного насилля є, по-перше, зв'язок насилля, яке використовують терористи, з установкою на залякування об'єктів терористичних дій, а, по-друге, публічний характер його здійснення, орієнтація на широкий розголос і суспільний резонанс» [2, с. 55]. Тероризм — явище суспільно-політичного характеру, рух специфічного застосування насилля приниженою, слабшою стороною стосовно сильної, насамперед проти дій владних структур. Тероризм — це передусім протестна, нелегітимна форма насильницьких дій.

Замовниками терористичних актів можуть бути окремі держави, політичні партії та рухи. Вони інспірують або підтримують окремі терористичні організації, використовуючи їх у власних політичних інтересах. Виконавці — це, власне, терористичні або екстремістські організації, які безпосередньо здійснюють теракти.

Пошуки причин виникнення та існування тероризму ведуться з найрозноманітніших позицій і підходів до проблеми. Соціологи й політологи єдині в припущенні, що причина політичних рухів — дисбаланс суспільних структур. Низка вчених вбачає причину соціополітичних конфліктів у зіткненні між традиційними цінностями та чинниками модернізації, яке, на їх погляд, є неминучим. У цьому ж руслі лежить, на думку Джеймса Бербера [4], проблема конфлікту «джигад проти нового світу». Світ джигадистів — світ з чітко приписаними нормами поведінки, в якому пошанується конформізм, а прояви індивідуалізму породжують підозри. Коли доходить до контакту такого світу з

сучасним, таке зіткнення різних культур не лише підживляє традиційні підвалини, воно загрожує зміною структури існуючої влади, що неминуче відгукнеться вибухом протестів, а то й насильством.

Зрештою, тероризм породжується ідеологією. Д. Рапопорт [4], у процесі вивчення історії тероризму знайшов чотири його хвилі рознесені в часі, з характерною ознакою — ідеї прокотилися майже по всьому світу за участі груп, що були пов'язані між собою тільки колективним сповіданням однакової ідеології. Він доводить, що акти тероризму мають тенденцію наступати «пачками», як неодноразово набігає на берег океанська хвиля. І справді, як нагадав Рапопорт, приблизно за сто років до подій 11 вересня, у вересні 1901 року, був убитий анархістом Вільям МакКінлі- 25-й президент США. Його наступник, Теодор Рузвельт, оголосив хрестовий похід проти тероризму, майже так, як це зробив президент Джордж Буш у вересні 2001 року. Рузвельт оголосив війну тероризму, щоб тоді, так само як і тепер, ідея використання терору для досягнення політичної мети не спровокувала на активні дії людей по всьому світу.

Спируючись на історію минулих 125 років, Рапопорт характеризує такі чотири хвилі світового тероризму. Перша хвиля, пов'язана з рухом анархістів, зародилася у 1880 році в Росії. Надзвичайне зубожіння простих людей у Росії та багатство тих, хто був при владі, спонукали анархістів до вбивства представників влади заради суспільства, у якому всі були б рівні. Екстремально велика на той час соціальна нерівність в усіх європейських спільнотах сприяла тому, що ця ідеологія була надзвичайно привабливою, особливо для молоді. Анархізм став першою, справді інтернаціональною, хвилею світового тероризму.

Другу хвилю породив антиколоніальний рух. Після закінчення Першої світової війни і укладання Версальського мирного договору, у колоніях країн-переможниць майже відразу розпочався активний рух за ідеали політичної незалежності та проти іноземного панування, що й породило нову хвилю тероризму. Друга хвиля затихла з падінням європейських імперій після Другої світової війни та здобуттям колишніми колоніями незалежності. Однак щойно спала ця хвиля, як розпочалася третя.

Невирішені проблеми бідності та соціальної несправедливості, які породили анархістів наприкінці 1800-х, знайшли своє подальше відображення в марксистському та інших рухах лівого ухилу 1960-х та 1970-х років. Вирішальним моментом для цієї хвилі терору стала війна

у В'єтнамі. Як і у випадку з двома попередніми, ця хвиля світового тероризму зрештою стихла.

Як стверджує Рапопорт [4], нині людство переживає четверту хвилю світового тероризму, яка розпочалася в останнє десятиліття XX століття. Її породив релігійний фундаменталізм. Сучасний рух фундаменталізму ставить за мету не лише заміну нинішніх урядів, а й трансформацію своїх націй у релігійно чисті в тому сенсі, як представники цього руху це бачать.

Монополія держави на право застосування сили — основна прикмета організованості спільноти. З огляду на тривалі воєнні конфлікти багато держав по всьому світу стають «висловлюючись мовою географії, чорними плямами, тобто такими, що мають неспроможну державну владу» [4, с. 118]. Поняття «неспроможності влади» може означати ситуацію, коли вся країна погрузла в анархію, а можлива ще й ситуація, коли попри функціонування держави та наявність цілком належних контролюючих функцій з боку центрального уряду, держава має у своєму складі території, не охоплені її юрисдикцією. Оскільки уряд не здатен встановити жорсткий контроль, терористи мають змогу діяти безкарно. Це, в свою чергу, сприяє поширенню терористичної діяльності.

Щодо тенденцій розвитку тероризму як форми політичного насилля, то, на думку Ю. Авдєєва, основними з них є такі:

— інтенсивне зростання суспільної небезпеки тероризму як для міжнародних відносин і міжнародної безпеки, так і для національної безпеки, конституційного ладу та прав громадян;

— розширення соціальної бази тероризму через залучення до терористичної діяльності представників різних верств населення і формування стабільних угруповань, які погоджуються з політичними прагненнями терористичних організацій;

— перетворення тероризму на довготривалий чинник сучасного життя;

— зростання організованості та керованості терористичних утворень;

— змикання тероризму та організованої злочинності;

— продовження і посилення зв'язків між державним, міжнародним і внутрішнім тероризмом [2, с. 71].

Процеси формування підходів до розуміння феномену насилля відбивають довжелезну історію спроб визначити межу у необхідності його застосування. З найдавніших часів і до теперішнього часу насилля роз-

глядалося і розглядається суб'єктами політики як один з основних засобів досягнення цілей. Разом з тим, використання насильства має серйозні руйнівні наслідки. Проблема допустимості або недопустимості насилля в політиці залишається без однозначного рішення.

Світова глобалізація істотно вплинула на всі різновиди сучасного насилля, з'явилися його нові форми, серед яких — тероризм. Немає необхідності сприймати тероризм як нерозв'язний конфлікт, як щось, з чим неможливо впоратися. Під час дослідження різноманітних прикладів терористичної діяльності, не можна не дійти висновку, що реакція влади не менш важлива, ніж стратегія терористів. Необхідні зусилля до примирення, конституційні і політичні заходи, вжиті як загальнодержавними, так і місцевими лідерами задля того, щоб взяти ситуацію під контроль ще до того, як ескалація тероризму спричинить широкомасштабне насильство.

Перспективним напрямом подальшого дослідження цієї проблематики можна вважати пошук методів протидії тероризму, попередження його поширення як політичного засобу та нейтралізації наслідків його використання.

Література:

1. Пантин В. И. Философия исторического прогнозирования: ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века/В. И. Пантин. — Дубна: Феникс+, 2006. — 448 с.
2. Боброва А. Основні форми сучасного політичного насилля/А. Боброва. — К.: «Світ Успіху», «Юрінком Інтер», 2005. — 142 с.
3. Пауел Дж. Бінгем. Сучасні демократичні країни. Участь у політичному житті, стабільність і насильство/Дж. Бінгем Пауел. — Х.: Каравела, 2004. — 288 с.
4. Гупта Діпак К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти/Діпак К. Гупта; [пер. з англ. Н. Гайдукевич]. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. — 400 с.: іл. — Бібліогр.: С. 352–393.

Степанюк Д.Л. Терроризм как экстремальная форма политического насилия

Исследован терроризм как форма политического насилия, обобщены причины и последствия его существования для общества и государства.

Ключевые слова: *насилие, политическое насилие, терроризм, государство.*

Stepanyuk D. Terrorism as an extreme form of political violence

Investigated terrorism as a form of political violence, summarized the causes and consequences of its existence for the society and state.

Keywords: *violence, political violence, terrorism, state.*

УДК 323.2

РЕФОРМИ І РЕФОРМУВАННЯ АБО ПОЛІТИЧНА КОНКУРЕНЦІЯ В УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ

Дмитренко М. А. ©

Доктор політичних наук

Розглядаються проблеми українського суспільства в контексті ініціювання урядових реформ та політичної конкуренції.

Ключові слова: *реформи, реформування, політична конкуренція, політична система, виборча система.*

У народі поширене таке переконання: — якщо хочеш паралізувати або, принаймні, розбалансувати роботу в якійсь галузі, — розпочни там процес реформ. Тлумачний словник визначає реформу як перетворення, зміну, нововведення, інновацію в якій-небудь сфері суспільного життя, галузі знань, тобто як конкретний результат. а реформування — як дію на зміну чого-небудь шляхом реформ, тобто як процес.

За всю свою історію незалежності Україна перманентно перебуває в стані реформаційних процесів. Кожний новий президент, новий уряд розпочинають свою діяльність з реформ у тих або інших сферах діяльності. Але при цьому підмінюються поняття реформ і реформування. Декларуючи реформи, щоб показати видимість бурхливої діяльності влада ініціює процеси реформування як не судової то податкової системи, правоохоронних або державних органів, освіти, науки чи охорони здоров'я або завжди безпрограшний — боротьби з корупцією, Але ніхто не говорить про інноваційний розвиток як результат політичних, економічних, освітянських і інших реформ. Запитайте будь-якого політика або урядовця, якою вони бачать України через 20, або хоча б через 10 років. Чи отримаєте ви кваліфіковану відповідь? Наші політики уміють хіба-що пророкувати, те що буде завтра, а наступного дня шукати винних у тому чому цього завтра не сталося.

Але ж як відомо, невизначеність концептуальних основ суспільного розвитку, слабка теоретична розробка конкретних механізмів трансформації українського суспільства ведуть до того, що такі явища як спад виробництва, криміналізація багатьох сфер суспільного життя, спекуляція, корупція, злочинство, розкрадання тощо асоціюються в масовій

свідомості з державним апаратом. Для вирішення якогось питання пересічному громадянину треба пройти нескінченні чиновницькі кабінети, в яких оселилася нова стара номенклатура, Залишилася зі старих часів розгалужена система владних привілеїв, адміністративно-довільна система керівництва державою. Також майже нічого не з'явилося нового з того, що є в демократичних країнах: поваги влади до людей, поваги людини до влади.

Економічні, політичні й соціальні умови, що склалися в Україні, не сприяють розвитку ні демократії та соціальної справедливості, У суспільстві панує системна всеохоплююча криза, що супроводжується низьким життєвим рівнем, моральною втомою, непевністю, різким соціальним розшаруванням суспільства. Зниження морально-ціннісних критеріїв, бюрократизм і корупція в усіх ешелонах державної влади не дають змоги подолати кризовий стан у суспільстві.

Український правознавець Б. Кістяківський вважав, що поряд з такими ознаками влади, як престиж, привабливість, авторитет, традиція, звичка, сила, що викликає страх і покірність, є ще одна ознака: будь-яка влада має бути носієм певної ідеї, вона повинна мати моральне виправдання (наприклад, велич і славу народу й держави, зміцнення правового і громадського порядку, задоволення матеріальних і духовних потреб своїх громадян). Якщо влада втрачає ідею натхненності, вона неминуче гине. Влада є для громадян не стільки їх суб'єктивним правом, скільки їх правовим обов'язком, і цей обов'язок вона повинна нести як певне суспільне служіння. Надзвичайні повноваження їм надаються не в їх особистих інтересах, а в інтересах всього народу і держави [1, с. 130, 119]. Англійський філософ Т. Гоббс зауважив: «... Усі обов'язки правителів можна висловити однією фразою: благо народу — вищий закон» [2, с. 401]. У нас, на жаль, на спочатку особисте збагачення можновладців, потім своїх близьких, друзів, знайомих, а потім уже, особливо перед черговими виборами — інтереси народу.

За таких обставин на запитання, чи є у нас демократія, очевидно, слід чекати негативної відповіді. Суспільство дістало певну свободу, котра фактично зводиться лише до обмеженої свободи висловлювати свою думку та й то не завжди. Свобода виникає тоді, коли особистість має можливість самостійно діяти за нормами, заданими сформованим громадянським суспільством. Нині в Україні фактично немає середнього класу як соціальної бази громадянського суспільства. Демократія — це нормально функціонуючий соціальний організм, пошук альтернатив,

свобода вибору. Українська ж демократія дала нам таку свободу, котра зробила суспільство хворим економічно, політично й духовно. Це швидше демократія несвободи. Демократична фразеологія, яка панує в нашому суспільстві, далека від реальної демократії [3].

Україна ще дуже далека від взірців демократії. Президенти порушують конституцію, Конституційний Суд виносить неконституційні рішення, судові органи — неправосудні вироки.

То ж, які основні питання має вирішувати нова, досконаліша демократія? Що слід зробити для того, аби влада належала не кланам, не корпораціям, не партіям, навіть не парламенту, уряду чи президенту, а всьому суспільству? Як і які завдання суспільство мусить ставити перед владою? Як суспільство має контролювати свою владу? Яким чином влада народу повинна нести відповідальність перед своїм народом? Як суспільство має забезпечити себе максимально достовірною інформацією? Як воно повинно контролювати та регулювати розподіл валового продукту? [4] Запитань багато, тільки переконливих відповідей обмаль. Щоразу виникає надія, що після чергових парламентських або президентських виборів новий уряд знайде відповіді хоча на деякі з цих питань і щоразу вона марніє через рік — півтора.

Звичайно досить складно сформувати демократичну владу й відповідний апарат управління в країні, котра ніколи не жила в умовах демократії. Потрібні новий підхід до життя і нове ставлення до дійсності. У населення, особливо у старої та нової бюрократії, немає традицій і звичок мислити й діяти відповідно до демократичних норм і принципів.

От і нинішня влада розпочала свою діяльність із гасла «Стабільність і реформи». Зокрема, так була названа коаліція парламентської більшості, заклавши тим самим із самого початку непереборні протиріччя — протилежні вектори своєї діяльності. Адже стабільність — це сталість, незмінність, а реформи, як уже зазначалося — перетворення, зміни, нововведення.

Недаром же говориться, що як ви судно назвете, так ви і попливете. Відповідно до назви влада і першу чергу уряд розділилися на т. зв. стабілізаторів, до яких відноситься старше покоління владних чиновників на чолі з прем'єр-міністром **М. Я. Азаровим** і, відповідно молодих реформаторів на чолі з першим віце-прем'єр-міністром **В. І. Хорошковським**, які мають різні погляди як на внутрішню, так і на зовнішню політику. А коли в команді злагоди нема то й ладу у справах їх не буде — писав

у відомій байці М. А. Крилов, — а вийде з усього цього тільки мука. І є небезпека, що Україна в результаті не отримає ні стабільності, ні реформ. Тривожні симптоми цього вже наяву. Так вся податкова реформа закінчилася недолугим податковим кодексом, спрямованим проти середнього класу, а, наприклад, закон про податок на розкіш, розрекламований найвищими посадовцями як панацея соціальної справедливості — виявився насправді черговою передвиборчою імітацією справедливості і весь час відкладається, реформа ж судової системи завершилася залежністю судів від виконавчої влади, політична реформа — фактичною ліквідацією самостійності гілок влади.

Реформа правоохоронних органів закінчилася не розпочавшись, а розчарування і зневіра населення у правосудді та здатності правоохоронців не те, що подолати злочинність, а просто боротися з нею посилилася. А коли правоохоронна система не спроможна чи не хоче забезпечити порядок у суспільстві — це змушує людей до створення громадських організацій (Чернігівщина), які самі беруться за виявлення злочинців, у тому числі й серед правоохоронців, документування їх протиправних дій та розслідування злочинів, у яких наші суди не побачили складу злочину. Звісно у Феміди зав'язані очі тому злочини вона може й не побачити, а от руки якраз вільні. А наша «Феміда» відчуває злочини, точніше їх відсутність через шурхіт «зелені» в руках. У руки нічого не дали — злочин є, і навпаки. Тому, у деяких випадках, люди почали дедалі частіше самі виносити вирoki (Київщина), погрожувати або здійснювати самосуди.

Цей перелік можна наводити досить довго, суть же одна — реформи націлені на покращення життя народу, а не збільшення статків сімейних кланів, владу не цікавлять. А для видимості вболівання за «маленького українця», за електорат, який приводить їх до влади, щоразу запускаються одні й ті ж безкінечні процеси реформувань.

На жаль, жоден президент, жоден уряд за період незалежності не розробили стратегії розвитку держави хоча б на 5–10 років з конкретною програмою і строками реалізації такої стратегії. Існуючі стратегії, наприклад, Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки), Стратегія національної безпеки України, нагадують декларації про наміри і нікого ні до чого не зобов'язують. Складається таке враження, що розроблялися вони некомпетентними людьми на виконання якогось пункту плану для зняття його з контролю, а не дійсного забезпечення національної безпеки чи економічного або

соціального розвитку держави. І чи не в цьому криються причини всіх наших негараздів і проблем.

Біда в тому, що в Україні є багато політиків, які думають тільки про майбутні вибори і немає державних діячів, здатних дбати про майбутнє покоління всього народу, а не лише своїх дітей та онуків. Тому й запускаються привабливі для виборців процеси реформувань, а не започатковуються непопулярні реформи, націлені на конкретний результат протягом певного терміну. Пора уже припинити процес, наприклад, боротьби з корупцією, а почати просто боротися з нею. Хоча й дещо запізно, проте все ж краще ніж ніколи, пора почати робити реформи, а не розпочинати знову чергові процеси реформувань, які тягнуться вже понад 20 років, а реформ так і не наступає. Немає конкретного результату — є лише процес. Навіть коли важливі рішення ухвалено, вони, як правило, ухвалюються надто пізно й рідко досягають своєї мети.

Можливо це тому, що проводять реформи стара партійна та комсомольська номенклатура, яка й раніше керувала процесами але не несла ніякої відповідальності за їх наслідки. Відповідальність за результати непродуманих, непідготовлених і здебільшого утопічних реформ (як-то побудови комунізму до 1980 року або продовольча програма чи виконання п'ятирічних планів за 2–3 роки), ініційованих партноменклатурою, несли як, до речі і зараз конкретні виконавці.

І поки ті, хто при владі, будуть думати тільки про посадові крісла та наступні вибори, то одного разу відкриють для себе, що суспільство знаходиться на порозі або глибокої психологічної депресії або дійсно революційного зриву. Питання лише в тому як довго зможе протриматися електорат на мізерних заробітних платах при захмарних цінах.

Виходом з такого стану могла б стати політична конкуренція, конкуренція між старими і новими кадрами, а не владою й т. зв. опозицією в українському варіанті, де одні й ті ж люди із самопроголошеної еліти перетікають із партії в партію залежно від кон'юнктури і сьогочасної економічної вигоди, зрадивши свої вчорашні політичні погляди, принципи і соратників. У цієї «еліти» уже вкоренився синдром денщика, який не може перейти на нове місце служби не обпаплюживши попереднє.

Ця політична еліта ніколи не служила Україні. Тільки собі та своїм багаточисельним родичам чи «любим друзям». Кумівство в Україні зведене в ранг державної політики. Не зможемо ми розбудувати сильну незалежну українську державу доки представники нашої еліти не засвоять простої істини, що вони насамперед українці, а потім уже бізнесмени,

політики, інтелігенція тощо, а скоріш за все поки не виростимо нову еліту — ту силу, яка зорганізує народ, і не сформуємо її національний, державницький, а не споживацький світогляд.

Здається що еліти вже не здатні прогнозувати наслідки своїх дій. Політична система, в якій вони функціонують, так відірвана від народу, його життя, що навіть пильно «контрольовані» процеси в суспільстві з метою власної вигоди, часто дають небажані для них наслідки. Це означає, що вони мають владу в державі як політичній інституції, але у них немає влади над суспільством. Влада і суспільство живуть у різних світах і ніхто не знає, хто має справжню (на відміну від номінальної) владу або як довго ця влада існуватиме. У цій ситуації люди не тільки більше не вірять своїм власним «представникам», а й у саму можливість бути представленими взагалі, що видається уже вкрай небезпечним. Можливо в тому й полягає одна з головних причин недовіри суспільства до влади, яке не відчуває в її діях вболівання за інтереси України, народу. Якби владні структури вболівали не на словах, а на ділі спочатку за інтереси нації, держави, а потім уже за свої «кровні», тоді були б швидко віднайдені ефективні засоби приборкання тінізації економіки, мафіозних і фінансово-кримінальних структур, боротьби з корупцією, яка в Україні переступила всі критичні межі. Чи не тому народ гірко жартує, що заклики до боротьби з корупцією українськими судами сприймаються як спроби повалення існуючого саду.

Закон про боротьбу з корупцією прийнятий 2008 року, а введений в дію лише у 2012 році після чисельних «доопрацювань», виявився знов таки декларацією про наміри, а не дієвим механізмом боротьби з корупцією.

У всякій цивілізованій країні навіть найменші прояви корупції, особливо з боку державних посадовців підлягають осуду суспільства. Наприклад, прояв корупційних дій із боку президента Німеччини Крістіана Вульфа (бізнесмени давали йому безпроцентні кредити й безоплатно возили на відпочинок) став причиною його відставки. Посол Німеччини в Україні Ганс-Юрген Гаймзет так прокоментував цю подію: «У нашій правовій державі — і в цьому її сила — до всіх ставляться однаково» і перед законом усі рівні.

Україна ж, як зазначив В. Литвин 12.01 2010 на програмі Шустер laif: «..останні 5 років живе не за конституцією, не за законами, а за меморандумами, універсалами, домовленостями, зговорами між політичними силами, що фактично є ФПГ, за бандитськими принципами поділу

влади, територій, галузей народного господарства на сфері впливу», а от В. Карасьов — радник экс-президента В. Ющенка 20.11.09. на програмі Є. Кисельова «Велика політика» переконував, що в Україні побудована демократія, неконституційна, неправова але все ж демократія!

Те, що Україна неправова держава з вибірковим правосуддям це аксіома, а от наскільки вона демократична та наскільки в ній демократія керована, спробуємо розібратися хоча б у загальних рисах. Одним із головних положень Декларації про державний суверенітет України та Акта проголошення незалежності України є — встановити демократичний лад, що засновувався б на цінностях, які якнайповніше відповідають природі людини.

Чинна модель демократії — це, з одного боку, зосередження адміністративної влади на рівні держави, з іншого — влада меншості, яка спирається на придушення волі більшості, а отже не є інструментом реалізації інтересів усього суспільства. Загрозливим явищем стала аморальність не лише людей, які стоять біля керма влади, а й усього суспільства, яке обирає цю владу. Суспільство перебуває у глибокій соціальній дезінтеграції. Людей охоплюють почуття безнадії, розчарування, соціальної відчуженості, розгубленості, відчаю, втрати віри в майбутнє. Індекс падіння життєвого рівня абсолютної більшості населення є критичним. За таких умов за визначенням Гегеля: «вже не діє ані строгість об'єктивного наказу, ані зовнішнє зусилля, ані влада держави; занепад зайшов надто далеко» [5, с. 332].

Чи не тому в Україні склалася дивна політична модель у якій збільшення об'єму влади означає зменшення відповідальності, у той час як у всьому світі все навпаки. У результаті цього встановився політичний режим — один із самих неефективних і корумпованих і світі. На виборах у нас борються з конкретною людиною а не механізмом влади, створеним нею. Після перемоги нічого не змінюється, поведінка, повадки, навіть гасла залишаються ті ж самі.

Виборцям, т. зв. електорату, доцільно якомога швидше позбутися ілюзій і міфів, що вмонтовуються у свідомість передвиборчими технологіями. І чим раніше це станеться, тим ширші стануть можливості для якісного оновлення влади. Тому активна громадянська позиція, і найперше підчас виборів, не зважаючи на посули, обіцянки, підкупи повинна бути направлена на відсторонення від влади демагогів, популістів, пристосуванців, антидержавних елементів. До влади повинні

прийти небайдужі молоді, досвідчені, амбітні але не жадні, висококомпетентні професіональні менеджери, а не «господарі життя», чесні патріоти своєї держави зі своїм, зорієнтованим на національний менталітет, а не нав'язаним із-за кордону баченням шляхів економічного й духовного відродження України як самобутньої держави.

Отже Україні потрібні рішучі й далекоглядні лідери, державні діячі нової генерації, яких, на жаль, поки не видно на політичному горизонті за відсутності дієвої політичної конкуренції. Першим кроком для зрощення нової генерації політиків, а серед них і можливих майбутніх державних діячів могло б бути обмеження 2 строками обрання особи на президентське або депутатське крісло, без всяких виключень і умов. Тобто в Конституції України в положенні частини третьої статті 103, яка визначає, що одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд слово «підряд» виключити.

Без політичної конкуренції всяка стабілізація, про яку говорить Прем'єр-міністр України М. Я. Азаров, буде схожа на застій, який може закінчитися крахом країни. За прикладами далеко ходити не треба. Відомо чим закінчився період застою Радянського Союзу — його крахом.

Як відомо, наша держава взяла курс на модернізацію усіх сфер життя. Але ж модернізація це внесення змін, вдосконалення старого, пристосування його до нових умов, а не створення нового — нової політичної системи, нової ефективної влади, яка була б спроможною впроваджувати системні та послідовні рішення. Звичайно це потребує проведення адміністративної та адміністративно-територіальної реформи, принципово нової виборчої системи, інноваційної реформи судової системи, створення дієвого механізму боротьби з корупцією тощо.

Для інноваційного розвитку держави ключового значення набуває завершення конституційної реформи. Однак, конституційні зміни не можуть бути успішними без створення для них необхідного інституціонального та інституційного підґрунтя, без зміни політичної системи, тобто необхідна політична реформа, яка б жорстко закріпила «вертикальний» поділ законодавчої, виконавчої й судової влади, повноваження яких повинні бути виписані якнайдетальніше і трактувалися однозначно. Наприклад, судді вищих судів призначаються (обираються) безстроково, «поки не порушать закон» (*during good behavior*). Крім того, законодавчу владу, яка може набувати необмеженої влади, доцільно розділити на дві палати. З урахуванням досвіду США, виконавчій владі не надавати права

розпуску парламенту. Таке право можна надати Конституційному Суду, який обирається довічно і ні від кого не залежить, у випадку порушення парламентом Конституції.

Отже, на першому етапі політичної реформи варто було б реформувати виборчу систему, адже сутність досконалості виборчої системи країни визначає повноту реалізації конституційних прав громадян на участь в управлінні державними справами. Вона має бути індикатором демократичності політичних процесів, їх відповідності міжнародним демократичним стандартам, політичної стабільності в державі. Але треба пам'ятати, що політична стабільність в демократичному суспільстві полягає не в тому, що якась політична сила надовго утримує владу у своїх руках, не говорячи уже про те законно це робиться чині. Вона полягає, навпаки, у можливості швидкої заміни тих, хто не справляється зі своїми обов'язками, не виконують передвиборчих обіцянок і програм, нічого не дбають про державу, суспільство але добре працюють на особисте збагачення та збагачення свого оточення.

Саме тому вдосконалення діючої в Україні виборчої системи є першочерговою умовою подальшого розвитку політичної системи.

Розвиток виборчої системи на інноваційній основі дозволить подолати існуючі негативні тенденції в електоральній сфері. На цьому шляху пріоритетними завданнями могли б бути рознесені в часі вибори до місцевих органів влади, парламентські і президентські. Наприклад:

— вибори органів місцевого самоврядування на рівні сільських, селищних, міських та районних рад проводити за мажоритарною преференційною системою строком на 2 роки;

— вибори регіональних органів місцевого самоврядування проводити за пропорційною преференційною системою з відкритими списками по виборчих округах строком на 4 роки;

— вибори до парламенту проводити за пропорційною системою з відкритими регіональними списками строком на 4 роки;

або

— запровадити двопалатний парламент, верхня палата обирається на 4 роки за мажоритарною системою по 3 депутати від області, АР Крим та по 1 від м. Києва та м. Севастополя, строком на 4 роки, нижня палата із 300 депутатів обирається за пропорційною системою з відкритими регіональними списками строком на 2 роки; У цьому випадку може виникнути ситуація «розділеного правління» як одного з елементів

системи «стримувань і противаг». коли виконавчу й законодавчу влади (принаймні, одну з палат) контролюють різні політичні партії.

— вибори президента проводити на основі загального, прямого головування строком на 5 років;

Це дало б можливість розвести вибори до 2 гілок влади в часі, надати певну незалежність парламенту і місцевим органам влади від президента та більшу залежність від місцевої громади.

Підсумовуючи можемо констатувати, що нажаль, від моменту проголошення незалежності вся інтелектуальна енергія суспільства спрямовується на критику попередників. Після руйнації старої політичної й економічної системи була втрачена керованість суспільством, а аморальні форми і негідні методи політичної боротьби в незалежній Україні не додавали владі авторитету в суспільстві, що особливо небезпечно тепер, з появою нової плеяди нерозбірливих у засобах отримання влади політиків.

Література:

1. Кістяківський Б. О. Сутність державної влади//Академічна юридична Думка. — К., 1998.
2. Гоббс Т. Сочинения. — М., 1989. — Т. 1.
3. Цветков В. В. Демократія і державне управління: Теорія, методологія, практика./Віктор Васильович Цветков
Монографія. — К.: Вид. «Юридична думка» — 2007.
4. Голос України. — 2007. — 18 травня.
5. Гегель Г. Ф. Философия религии. — М., 1977.

Дмитренко Н. А. Реформы и реформирование или политическая конкуренция в украинских реалиях

Рассматриваются проблемы украинского общества в контексте инициирования правительственных реформ и политической конкуренции
Ключевые слова: *реформы, реформирования, политическая конкуренция, политическая система, избирательная система.*

Dmitrenko N.A. Reforms and reform or political competition in the Ukrainian reality

In the article the problems of Ukrainian society are examined in the context of initiation of governmental reforms and political competition
Keywords: *reforms, reformations, political competition, political system, electoral system.*

УДК 351.007 (477)

ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ФЕНОМЕНУ НАСИЛЬСТВА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

Сащук Г. М. ©

*Кандидат політичних наук, доцент Інституту журналістики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Аналізується політико-культурологічний контекст індустрії інформаційного насильства як відносно самостійність інформаційної складової.

Ключові слова: *політична культура, насильство, інформаційний простір, інформаційна система, інформаційна цивілізація, мораль, світогляд.*

Сьогодні інформація стала цінним продуктом і основним товаром. Інформаційне суспільство дійсно стоїть на порозі нашої історії і від того, як люди зможуть його сприйняти й інтерпретувати, залежить характер цивілізації майбутнього. Як і будь-який революційний процес, перехід до інформаційного суспільства може мати непередбачувані наслідки. Небезпечний поворот подій вельми вірогідний. Досить уявити собі ситуацію, яка виникає при монополізації планетарної інформаційної системи [1, с. 146], її підпорядкування егоїстичним інтересам окремих груп людей. Тому проблеми формування інформаційного суспільства — колективна турбота всього людства.

Зрозуміло, що інформатизація суспільства відбувається в певному соціальному середовищі й має залежність від цього середовища. Сьогодні потужність інформаційних потоків не стримується ані моральними, ані культурними межами. На нас обрушується могутній потік інформації, що впливає на суспільну свідомість і відчуття. Інформаційна цивілізація змінює не просто статус інформації, тобто роль її позитивних наслідків, але й різко розширює негативні можливості. На зміну знанню приходить інформація, а точніше інформованість, інформація стає все більш специфічною й важкою для розуміння, тому об'єкт або подія, що потрапили у фокус уваги, необхідно вивчати ретельніше, аніж будь-коли в минулому. Інформація стає об'єктом продуктивного

впорядкування й регулювання, від результатів якого залежить використання інформації як глобального стратегічного ресурсу виживання суспільства. Інформаційно-психологічне маніпулювання свідомістю виявляється повсюдно.

Саме маніпулювання, психологічне насильство породжує, як правило, всі інші форми прояву насильства й жорстокості [2]. Маніпуляція свідомістю — своєрідне панування над духовним станом людей, управління шляхом нав'язування людям ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки, вигідних суб'єкту впливу [3]. У маніпулювання є дві сторони, невіддільні одна від одної: одночасно експлуатується, як потреба людини в любові й увазі, так і всі її страхи.

Таким чином, насильство здійснюється і у формі любові, й у формі прямих і непрямих погроз і залякувань. Характерним прийомом деструктивних культів, як стверджують психологи, є активне використання різних видів штучної любові на перших етапах залучення жертви в пастку й застосування погроз позбавлення любові на подальших етапах експлуатації [4]. Маніпуляція — це вид духовної, психологічної (а не фізичної) дії. Ця дія на психічні структури людської особистості є прихованою, її не повинно бути помічено об'єктом маніпуляції. Така дія, безумовно, вимагає значної майстерності й знань [5].

Інформація, як ніколи, стала інструментом влади. Коли була виявлена сприйнятливність людської психіки до навіювання, інформація у формі пропаганди й агітації стала головним важелем управління людьми. Вона поступово замінювала собою грубу силу, насильство, яке довгий час вважалося єдиним і невідмінним знаряддям управління. Процеси впливу мають багатоплановий характер, у них присутні різного роду механізми, які з доповнюють одне одного. При цьому адресат інформації може й не відчувати, як впливають деякі можливі комунікативні ланцюжки, оскільки повідомлення на цьому рівні не сприймаються як такі. Це особливо характерне для різного роду невербальних систем комунікації, які оперують у більшості своїй на неусвідомлюваному рівні. В цьому випадку сприймається не виконання даного прихованого правила, а тільки його навіювання.

В. Дем'янков наводить типологію за інтенсивністю впливу, що розмежовує низкоінтенсивні й високоінтенсивні технології. Ось деякі з особливостей їх застосування: люди, яким довіряють, мають більший вибір стратегій дії, в інших їх менше. Отже, перші можуть користуватися слабкішими по інтенсивності засобами. Інтенсивніші засоби вони

можуть використовувати для прискорення дії; реципієнти одержують когнітивний стрес, коли їх примушують порушувати власні норми прийнятної комунікативної поведінки; є пряма лінійна залежність між рівнем інтенсивності та зміною установки; при масивному сприйнятті повідомлень низькоінтенсивна атака виявляється ефективною при подоланні опору [6].

Високоінтенсивні технології дозволяють здійснювати зміни в свідомості за короткий період часу. Низькоінтенсивні технології розраховані на більш тривалий період. В результаті їх дії створюється сприятливий контекст дії для можливих майбутніх дій.

Влада здійснюється над внутрішнім світом людей, над їх внутрішньою свободою, яку не могли відняти ніякі тоталітарні режими. Якщо в «доінформаційну» епоху влада полягала в тому, щоб примушувати людей поводитися тим або іншим чином, то новий тип влади полягає в тому, щоб примусити людей захотіти поводитися так, як вимагає влада. Іншими словами, в інформаційну епоху формується новий тип влади, заснований на маніпуляції свідомістю. Основним інструментом у боротьбі за владу, що ведеться в сучасному світі в культурному полі, тобто у сфері людської свідомості, є ЗМІ.

Невидима діяльність з маніпуляції суспільною свідомістю змінила зовнішність світу і торкнулася практично кожного жителя планети. Маніпуляція — це, перш за все, частина технології влади, що замінила в інформаційному столітті такі види влади, як насильство й примушення. У зв'язку з цим, існує декілька підходів до цього явища. З одного боку, маніпуляція розглядається як м'яка, «прогресивна» владна технологія, що дозволяє мудрим правителям управляти свідомістю своїх громадян. Мається на увазі, природно, що правителі при цьому переслідують інтереси своїх громадян. З іншого боку, свобода волі людини — це його невід'ємна якість, що робить її істинно вільною, і вона у жодному випадку не повинна приноситися в жертву навіть «найпрогресивнішим» формам влади.

Маніпуляція свідомістю припускає вторгнення саме в цю сферу людської істоти. Маніпуляція не тільки спонукає людину, що знаходиться під такою дією, робити те, чого бажають інші, вона примушує її хотіти це робити. Однією з основних умов успішної маніпуляції є той факт, що у сучасної людини в основному немає ані часу, ані бажання перевіряти достовірність повідомлень, адже саме повідомлення засобів масової

інформації формують світогляд людини, що живе в інформаційну епоху [7].

У сучасному суспільстві, що вимагає від людини самостійності й самодіяльності, величезні маси людей виявляються наодинці з шахраями і насильниками в психологічній сфері. Численні інформаційні потоки, впливаючи на індивіда, так чи інакше «прописують» його як суб'єкта. Суб'єкт отримання інформації за визначенням схильний (експліцитно або несвідомо) до символічного насильства. Інформаційна компонента (не речовинна й не енергетична) міститься в будь-якому насильстві, але з еволюцією суспільства її роль зростає. Друга природа завжди містить інформаційну компоненту.

Інформаційне насильство може бути безпосереднім і опосередкованим, може бути причиною, умовою, метою, приводом. За своїм онтологічним статусом інформація не відрізняється від простору, часу, енергії, маси та інших категорій. У той же час, поняття інформації істотно ширше, багатоглибше кожної з цих філософських категорій. Вона є значущою (йдеться про певну безліч значущих характеристик) характеристикою матеріальних і ідеальних об'єктів і їх взаємодій на всіх рівнях організації матерії.

Слід зазначити основні властивості інформації: подвійність, достовірність, повнота, переконливість, цінність, корисність [8]. Необхідно з політологічних позицій розглянути залежність цінності інформації від її дії на стан, поведінку соціальної системи, на можливість вирішення системою своїх завдань. Найбільший інтерес представляє спотворена інформація: видача одиничного за загальне, явища за сутність, приводу за причину, можливого за дійсне, випадкового за необхідне. Все більш актуальним стає не захист інформації, а захист від інформації. З появою всесвітньої мережі Інтернет будь-який охочий може заявити про себе на весь світ, причому фактично безкоштовно, на відміну від використання традиційних ЗМІ. Цензура в мережі, як така, практично безглузда, оскільки навіть при закритті сайту завжди залишається можливість викласти цю ж інформацію на будь-якому іншому сервері, причому все це анонімно, або практично анонімно.

Інтернет — відкрите поле для інформаційного насильства. Часто люди роблять у кіберпросторі речі, які за своїми моральними якостями здаються їм не зовсім прийнятними в реальному житті. Кібертерапія — дуже широке поняття, що охоплює різні типи психотерапевтичного втручання з використанням Інтернету. Незважаючи на обмежені

можливості сучасної кібертерапії й відсутність юридичного статусу у подібної діяльності, вона розвивається і має всі шанси стати повноправним членом у ряді психотерапевтичних послуг.

Поряд з новими можливостями, такими як виняткова анонімність не тільки індивідуальної, а й групової роботи, безмежна доступність, в кібертерапії існують такі проблеми: етичні, так як психотерапевтична допомога по мережі Інтернет народжує специфічні, ще не достатньо вивчені ризики, можливість хакерського втручання в переписку; юридичні, пов'язані з тим, що Інтернет — всесвітня мережа, виходить за рамки держави, національного законодавства, що регламентує медичну допомогу; методологічні — через обмежені можливості в діагностиці в зв'язку з недостатньою зворотним зв'язком, її в основному текстово-орієнтованим характером [9].

Анонімність у кіберпросторі може використовуватися як інструмент безкарного прояву сексуальних домагань або агресії по відношенню до інших людей. Це може виявлятися у формі розсіпки електронних листів з образами або погрозами від чужого імені, або в публічній образі когось-небудь в конференції або в інтерактивному спілкуванні. Повтор цих дій може призводити до формування стереотипу поведінки і в реальному житті, що негативно позначається на соціальній адаптації особистості.

У людини, яка починає сприймати світ через Інтернет, виникає нова картина світу. Відомо, що інтенсивні низькочастотні коливання можуть впливати на центральну нервову систему й органи травлення, призводити до загального нездужання, головного болю й больових відчуттів у внутрішніх органах. При вищих рівнях сигналу на частотах в декілька герц — до запаморочення, нудоти, втрати свідомості, а іноді — й до сліпоті. Ця зброя може також викликати у людей панічний стан, втрату контролю над собою і непереборне прагнення піти від джерела поразки. Акустична зброя примушує солдатів супротивника до самогубства, перетворює цілі військові з'єднання на натовп ідіотів, причому можливо повне й незворотне руйнування психіки індивідів. В даний час воно активно розробляється у військових лабораторіях, у яких одночасно випробовуються і системи захисту від інтенсивних низькочастотних звукових пучків [10].

Як з'ясувалося, надмірне захоплення Internet не проходить безслідно і навіть здатне призвести до серйозних психічних розладів. У медичному середовищі навіть з'явився спеціальний термін — «синдром залежності

від Internet» (Internet addiction syndrome), що характеризує бажання людини відгородитися від усього земного, піти в своєрідну віртуальну ізоляцію. Гуманітарна складова кіберпростору перестала бути супутною й перспективною, вона перетворилася на визначальну, і тому для аналізу розвитку кіберсоціуму необхідно застосовувати вже не стільки технологічні категорії (хоча й без них багато що залишиться незбагненим), скільки соціологічні і, якщо існує подібна дефініція, соціально-філософські. Можна констатувати, що всі спроби аналізу кіберконтинууму з точки зору розгляду технологічних сторін вже стають беззмістовними, оскільки він став явищем вже не технологічним, а соціальним [11; 12].

Реклама і пропаганда вже не претендують на те, щоб їх приймали на віру, вони прагнуть примусити вірити. Вся пропаганда, всі політичні виступи є публічною образою здоровому глузду й інтелекту, але при цьому ми самі є реципієнтом цієї образи — огидного прояву мовчазної взаємодії. З тактикою приховування покінчено, тепер нами управляють мовою відкритого шантажу. Загальна комунікація й перенасичення інформацією представляють загрозу для захисних властивостей людського організму. Цей символічний інтелектуальний простір, де народжуються думки, не захищений більше нічим. Психологічні втрати свободи поширювати й одержувати інформацію є великими. Відчуження, дефіцит міжлюдських зв'язків, їх стабільності й визначеності характерні для глобальної технологічної революції.

Сьогодні необхідно зрозуміти, що саме користувачі Інтернету несуть відповідальність за майбутнє інформаційного простору. Він невіддільний від екосистеми, в якій останні десятиліття минулого сторіччя формулювалися принципи стійкого розвитку. Існуюча свобода мережі спокушає користувача, який може безперешкодно «смітити», не замислюючись про наслідки. Користувачі мережі у будь-який момент можуть бути піддані нападкам з боку хакерів, несанкціонованих рекламодавців. Це створює негативний імідж мережі, перешкоджає її розвитку. Користувачі Інтернет повинні мати можливість формувати свій власний простір у мережі, вільний від небажаної реклами й інформації. Мережа повинна гарантувати його спокій і інформаційну недоторканність.

Інформація пронизує всі сфери життєдіяльності. Моральні й етичні думки про події, факти і осіб залежать від якості інформації про них, надійності джерела інформації, своєчасності її отримання

й використання. Без перебільшення можна сказати, що інформація складає основу нашого світосприймання, поведінки, реакції на дії, події, факти. Інформаційний вакуум породжує ряд проблем, пов'язаних з оформленням певних правовідносин. Суб'єктний склад конкретних відносин багато в чому залежить від виду інформації (офіційна, неофіційна). Але відсутність інформації або її погана якість призводить до того, що людина, чи суспільство в цілому, ґрунтуючись на такій інформації, може мати спотворену уяву [13].

Необхідно відзначити й такий чинник інформаційної дії, як зомбування. Тут можна говорити про 25 кадр та інші, не менш ефективні технології. Але людина влаштована так, що вона звертає у багато разів більше уваги на те, хто говорить і як говорить, аніж на те, що говорять. Поведінка телеведучого в кадрі, тембр його голосу, елементи руху, відношення до події, оточення, все, що можна назвати зовнішньою модуляцією повідомлення, діють на людину більше, аніж безпосередня інформація, оскільки потрапляють відразу в підсвідомість, минувши канали логіки й аналізу.

Відключити себе від інформаційних потоків неможливо, інформація — це життя. Проте, разом з крихтами дійсно необхідної й корисної інформації, на сучасну людину обрушується лавина вигадок, домислів, відвертої й наукоподібної брехні і коментарів цих вигадок і домислів, що модулюються інформацією, що в сукупності постійно й цілеспрямовано деформує свідомість і психіку людини.

У цій ситуації змінюється навіть традиційне уявлення про знакові системи. По-перше, величезний потік інформації перекладає її з дискретного рівня на континуальний, можлива навіть інформація без жодного змісту. По-друге, втрачається можливість верифікувати цю інформацію, визначити, де правда, а де брехня.

Прийнято вважати, що насильство пов'язане з прямим фізичним і матеріальним збитком і виявляється як вбивство, загроза. Все це прямі, найбільш очевидні, грубі форми насильства, проте разом з ними існує ще насильство, яке пронизує психологічну й інтелектуальну сфери і виявляється непомітно у вигляді нав'язування власних переконань опоненту спотвореною інформацією [14].

До одного з видів насильства можна віднести й обман. Стабілізуюча функція обману широко використовується державними органами, засобами масової інформації, причому в найрізноманітніших формах — від ретельно продуманої дезінформації (добре застрахованої від викриття),

до тонких маніпуляційних дій над суспільною свідомістю, що формують вигідну громадську думку, яка підтримує потрібні уряду символи віри [15; 16].

Видів насильства нітрохи не менше, аніж сфер людської діяльності. Суть насильства полягає в тому, щоб змусити конкретну людину або спільноту людей до дій, які суперечать їх власним інтересам. Таким чином, приховування від людей інформації про їх дійсні інтереси, або свідомо підміна їх на помилкові шляхом інформаційного накату, є якнайгірший вид насильства.

Інформаційне насильство певним чином переплелось з терором, феномен тероризму охопив буквально всю планету. Найнебезпечніше асоціальна явище в природі людських і національних взаємин — «інформаційний тероризм». Недооцінка його небезпеки і відсутність юридичної кваліфікації про нього, не дозволяє суспільно-соціальної системі адекватно реагувати на дане руйнівне явище [17].

За допомогою лукавого обману і владного «авторитетного» насильства, дезінформація подається терористами, як справжня правда. У відсутності достовірних знань, інформаційні терористи навмисно дезорієнтують нормальну свідомість, уявлення і розуміння людей про оточуючі обставини у полі реального сприйняття.

«Інформаційний тероризм» вражає три основні зони:

а) побутову, коли поразка несе локалізований особистісний характер;

б) псевдонаукову, коли руйнуються об'єктивно-закономірні логічні зв'язки перевірених наукових істин;

в) соціально-політичну, коли на національно-державному (всесвітньому) рівні обманюється все населення людства-соціуму-спільноти численних народів-націй-цивілізацій.

«Інформаційний тероризм» застосовується з метою дезінформації, дезорієнтації і профанації для помилкового сприйняття, помилкового розуміння і неадекватної поведінки людей. Політики, які «безвинно» користуються дезінформацією, недооцінюють своєї злочинної ролі перед людьми. Їм здається, що їх така «діяльність», необхідна. Така омана з великою ймовірністю може привести планету до катастрофи.

По-перше:

а) дезінформація, повністю руйнує систему векторних цілей законів самозбереження людської орієнтації в історії розвитку;

б) руйнує внутрішню понятійну систему особистісного світогляду про предметні закономірні зв'язки;

в) руйнує систему цінностей накопиченої психологічній Довіри.

По-друге:

а) свідомість прямо пропорційно залежить від якості інформації, що надходить;

б) при споживанні дезінформації, люди захворюють сумнівами і нервовими перенапруженнями через отруйну інформацію (дезінформацію);

в) людству необхідний об'єктивний логічний порядок, узгодженість у вибористні та споживанні всіх видів інформації.

По-третє:

а) інформаційні терористи, злочинними підробками, підступно підмінюють правдиві джерела інформаційного довіри на помилкові, і цим злісно дискредитують соціально-правовий авторитет і повагу до чистої об'єктивної інформації.

б) інформаційний тероризм дезорієнтують нормальні логічні і психосоматичні емоційні сприйняття людей в сторону небезпечних помилкових оцінок і рішень;

в) інформаційний тероризм породжує у людей гіпертрофовані сумніви і створює «причини» недовіри до джерел чистого інформаційної Довіри, з метою загострення збурюючих протиріч в міжлюдських і міжнаціональних взаєминах.

У сучасному інформаційному суспільстві з'явився й могутній засіб реалізації прийомів і методів т.з. «психологічної війни» — засоби масової інформації. Людина у наш час живе в інформаційному полі, вона одержує найсвіжішу інформацію зі всіх кінців планети, але тільки ту, яку надають ЗМІ. Будь-який діяч тільки тоді існує для мас, якщо він подається в засобах масової інформації. Тепер ні для кого не секрет, що за допомогою ЗМІ можна з небаченою майстерністю створювати завісу обману й ілюзії, так, що ніхто не зможе відрізнити істину від брехні, реальність від підробки.

Люди живуть в інформаційному полі й щодня черпають інформацію з преси, радіопередач, з екранів телевізорів. Знаходячись часто в світі відірваних від реальності символів, вони можуть йти навіть проти своїх власних інтересів. Реальність може відходити на другий план, відігравати підлеглу роль. У цьому сенсі людина не є вільною, тим паче, що відпрацьований ряд способів ефективною інформаційної дії. Для них

існує термін «Brain washing» — промивання мізків, за допомогою чого може здійснюватися зомбування людей, створення пасивної слухняної людини, перетворення народу в легко керовану масу. У цьому плані розмови про свободу, демократію, можливість вільного волевиявлення при виборах є містифікацією.

Психологічна війна має істотні відмінності від звичайної війни, спрямованої на фізичне придушення супротивника. Її суть — впливати на суспільну свідомість так, щоб управляти людьми й примусити їх діяти проти своїх інтересів. Традиційний прямий спосіб дії на свідомість заснований на переконанні людей, зверненні до їх розуму із застосуванням раціональних аргументів, логіки. Засоби масової інформації, особливо телебачення, формують моди, ідеали, норми поведінки. Неадекватно сприймаючи навколишній світ, багато людей живе у світі абстракцій та ілюзій. Психологічна війна в тому або іншому вигляді існує (застосовується) стільки часу, скільки існує сама людина. На думку вітчизняних і зарубіжних фахівців, психологічний вплив поділяється на наступні види: інформаційно-психологічний; психогенний; психоаналітичний; нейролінгвістичний; психотропний [18].

Інформатизація веде до створення єдиного світового інформаційного простору, в рамках якого здійснюється споживання інформації, народження, зміна, зберігання і, найголовніше, обмін між суб'єктами цього простору — людьми, організаціями, державами. Факт появи інформаційного простору внаслідок того, що святе місце порожнім не буває, призводить до появи охочих не тільки поділити цей простір, але й контролювати й управляти процесами в ньому. Для цього й використовується так звана інформаційна зброя: засоби знищення, спотворення або розкрадання інформації; засоби подолання систем захисту; засоби обмеження допуску законних користувачів; засоби дезорганізації роботи технічних засобів, комп'ютерних систем.

Атакуючою інформаційною зброєю називають комп'ютерні віруси; логічні бомби (програми закладки); засоби придушення інформаційного обміну в телекомунікаційних мережах, фальсифікація інформації в каналах державного та військового управління; засоби нейтралізації тестових програм; різного роду помилки, що свідомо вводяться в програмне забезпечення об'єкта [19; 20; 21].

Так, сучасні розвинені суспільства стали більш залежні від електронних баз даних, аналізу та передачі інформації. Таким чином, багато життєво важливих секторів відкриті для несанкціонованої дії, а узго-

джена дія може паралізувати всю країну. Тому зростає тривога з приводу комп'ютерного тероризму. Якщо раніше єдиним видом інформаційної зброї були ЗМІ, то тепер величезну роль відіграє комп'ютерна інформація.

Якщо терор за допомогою засобів масової інформації могла здійснювати тільки держава, то дія через комп'ютерні системи стала можливою і для окремих осіб. Якщо новий тероризм спрямує свою енергію на інформаційну війну, то його руйнівна сила буде набагато більшою, ніж будь-коли в минулому, більшою навіть, ніж при використанні бактеріологічної й хімічної зброї.

Г. Маркузе зазначає, що завдяки технічним досягненням людство зуміло наблизитися до перемоги над потребою до задоволення вітальних інстинктів людини і, отже, до звільнення інстинктів від непотрібного придушення. Продуктивність стає самоціллю: оскільки вона не може ослабити репресію, вона обертається проти індивідів і перетворюється на спосіб контролю. Тоді ж, коли індивіди не зайняті продуктивною працею, контроль над свідомістю здійснюється за допомогою контролю над інформацією, за допомогою індустрії дозвілля й розваг, за допомогою формування непотрібних («помилкових», «репресивних») потреб — словом, за допомогою маніпулювання свідомістю [22], а слідом за цим з'являються нові соціальні проблеми.

Насильство, породжене нашою надсучасністю (інформаційне насильство) — це терор як якась подібність насильства, воно виникає швидше від екрана, ніж від пристрасті, воно має ту ж природу, що й зображення. Насильство потенційно існує в порожнечі екрану завдяки дірці, яку він відкриває в ментальний простір до такого ступеня, що ліпше не перебувати в суспільному місці, де працює телебачення, через високу вірогідність насильницького впливу, який воно індукує своєю присутністю. Всюди можна спостерігати прецесію засобів масової інформації відносно терористичного насильства.

Інформаційна дія в системі суспільства споживання призводить до того, що люди неадекватно сприймають світ і події, що відбуваються, бачать його в кривому дзеркалі. Як відомо, неадекватність сприйняття призводить до загибелі вищих тварин, подібно до китів, що «добровільно» викидаються на берег. Мабуть, така ж доля чекає й сучасне суспільство споживання. Не виключена можливість, що людство знаходиться в «точці перегинання» і його майбутнє — встановлення рабовласницького суспільства нового типу. Аргументування пов'язане з

тим, що якщо в давнину рабство спиралося на фізичний вплив на людей, то тепер йому на зміну приходить інформаційний вплив.

Слід зазначити, що в країнах Європи існує реальне обмеження обсягів показу насильства в засобах масової інформації, на відміну від України. Але все може змінитися. Україна прагне вступити до ЄС і, отже, зобов'язана виконувати «рекомендації», розроблені країнами-учасницями з проблем насильства в ЗМІ. Закладаючи в підсвідомість глядача негативні стереотипи поведінки, автори програм несуть відповідальність за зростання агресії в суспільстві. Сьогодні кількість сцен насильства в найжорстокіших, патологічних, збочених формах перевершила вже всі межі сприйняття його нормальною людиною. Насильство, що лавиною обрушується з екрана, стає «нормою» дозвілля.

Телебачення задає тон стилю життя пересічної людини, формує його побутову поведінку, і чого в цьому більше — позитивного чи негативного — сказати неможливо. Телебачення небезпечно тим, кому подобається, і не небезпечно тим, кому не подобається. Соціальна роль телебачення переростає в серйозну проблему, перш за все, в тих розвинених суспільствах, де збільшується обсяг вільного часу. Розважальні програми ТБ, претендуючи начебто лише на вільний час людини, насправді роблять замах на формування її як особистості. Соціальна небезпека телебачення — в демонстрації насильства в усіх його проявах.

Реклама, на користь ринку наполегливо нав'язує аудиторії свої цінності, активно формує масову свідомість. Цікаво, чи враховують рекламні агентства психологічний вплив на свідомість її споживачів, чи дотримуються етичних норми. Західна реклама вже давно живе під гаслом «оригінальність», а вітчизняні рекламодавці прагнуть бути схожими один на одного. Вітчизняні рекламодавці не бажають виділятися й руйнувати стереотипів.

Масована реклама, багато разів повторювана день у день, є психологічним насильством над людиною, вона здійснює примусовий психологічний вплив на її свідомість і підсвідомість. Засоби масової інформації використовують різні шляхи й способи «засмічення» духовного життя широких мас людей з метою зробити їх піддатливішими для подальшого маніпулювання їх свідомістю і поведінкою, для зниження їх здібності до самостійного, незалежного і критичного мислення. Одним з таких способів є нав'язування певних стереотипів, модних уявлень, думок.

Уявляється, що інформаційне суспільство — не просто суспільство, де багато комп'ютерів, що дають змогу з тією ж ефективністю виконувати суспільству свої функції, а суспільство, яке використовує техніку для більшої ефективності й підвищення якості своєї діяльності. Не менш важливою й набагато складнішою для оцінки є соціально-політична сторона процесу інформатизації, пов'язана з вирішенням проблем соціальної, правової, психологічної підготовки суспільства до життя в умовах глобальної інформатизації.

Водночас реклама від реклами суттєво відрізняється. Є ролики, дивитися які — одне задоволення, тому що придумано й знято із смаком, з відчуттям гумору. Але є й інші — безглузді й бездарні. А є й третій вид реклами, вона може бути дотепною і такою, що запам'ятовується, чудово знятою і талановито змонтованою, але при цьому таїти в собі порушення закону — явні або приховані. Реклама не повинна спонукати громадян до насильства, агресії, порушувати паніку, а також спонукати до небезпечних дій, здатних завдати шкоди здоров'ю фізичних осіб або загрожувати їх безпеці.

Реакція споживача на телевізійний продукт не завжди пасивна. У США відторгнення суспільством «жувальної гумки для очей» вилилося у створення суспільного телебачення. Створюючи другу — позачуттєву, позадослідну реальність, співіснуючу паралельно й одночасно з поточною життєдіяльністю кожного з нас, телебачення сформувало, таким чином, унікальну можливість управління масами в національних, загальнодержавних масштабах.

Можна вважати, що кожна інформація зменшує суб'єктивне відчуття психічної свободи. Ті, хто нічого не знає, вважають, що все можливо, тим самим вони не мають ніяких гальм. Проте це відчуття є ілюзорним. Водночас є велика різниця між сприйняттям дійсної інформації та сприйняттям помилкової інформації. Ухвалення дійсної інформації не обмежує дію, навпаки, воно робить її ефективнішою. Ліпше пізнаючи факти, ми не припускаємося помилок, не робимо зайвих спроб. Пізнання фактичного стану своєчасно вказує нам на перешкоди, на які ми б і так натрапили у своїй дії. Отже істина не створює обмежень, вона лише виявляє ті, які об'єктивно існують у реальній ситуації. Ухвалення ж помилкової інформації є істотним обмеженням дії, оскільки закриває доступ до реальності. Це відбувається тому, що дія ґрунтується на знанні про дійсність. Той, хто повірив помилковій інформації, позбавлений доступу до певного фрагмента знання про дійсність; це

продовжуватиметься доти, доки він не переконається, що був у помилці. Ті, хто поширює помилкову інформацію, фактично намагаються обмежити людей, яким брешуть.

Насильство не виступає як просте примушення, збиток життю і власності, а як таке примушення і такий збиток, які здійснюються всупереч волі тих, на кого воно спрямоване. Соціальна структура у вигляді соціальної ролі, що передбачає насильство, повинна перебувати під постійним впливом процесу реалізації соціальної свободи в стані перманентного конфлікту та руйнування. З одного боку, процес руйнування структури супроводжується насильством, з іншого — неруйновані соціальні структури призводять до зникнення свободи соціального суб'єкта, появи насильства.

Науково-технічний прогрес постійно відкриває нові можливості, методи і способи впливу на опонента, сприяє підвищенню ефективності вже відомих прийомів. Для розв'язання різних соціальних конфліктів все частіше використовується інформаційна сфера, що породжує таке явище, як інформаційне протиборство, що характеризується, з одного боку, впливом на інформаційну сферу опонента, а з іншого — вживанням заходів стосовно виявлення й захисту своїх елементів інформаційної інфраструктури від деструктивного управляючого впливу. Інформаційно-психологічні засоби призначені для прямої або опосередкованої дії на центри ухвалення рішень суб'єкта (індивіда, соціальної групи, держави), що управляють, шляхом зміни його психічного стану, світоглядних установок, системи знань про навколишній світ. Використовувані при цьому прийоми не нові, ґрунтуються вони на тому, що поведінка суб'єкта повною мірою залежить від інформації, що є сполучною ланкою між ним і навколишнім світом.

Телебачення моделює наше відношення до світу реального, пропонує інтелектуальні, емоційні й поведінкові зразки, якісь стандарти, які тією чи іншою мірою керують людиною. Реклама на телебаченні створює природне сприйняття екранного оповідання. Рекламодавців цікавлять, головним чином, механізми впливу на підсвідомість людини: реклама управляє, перш за все, емоційною поведінкою, що вислизає від розумного контролю.

Інформація стає все більш специфічною й важкою для сприйняття, тому об'єкт або подія, що потрапили у фокус уваги, необхідно вивчати ретельніше, аніж коли-небудь у минулому. З'являється велика потреба в осмисленні інформації, яка не тільки повідомляється, але й інтерпре-

тується. Обсяг інформації, яку людина може засвоїти, є обмеженим і при «експоненціальному» зростанні знань обсяг інформації, який може бути сприйнятий будь-якою людиною, постійно і дедалі швидше зменшується.

Від класичних концепцій інформаційного суспільства на сьогодні залишилися фактично лише дві опорні тези: будь-які технологічні зміни вимагають адекватної відповіді з боку людини й суспільства (нова технологія завжди провокує новий соціокультурний зміст); невіддільне від сучасного етапу соціального розвитку накопичення обсягів інформації висуває підвищені вимоги до їх смислової інтерпретації суб'єктом (нова технологія провокує новий психологічний зміст).

Сьогодні на шляху розвитку комп'ютерних інформаційних технологій майже повністю відсутні будь-які бар'єри. Інтернет у найближчому майбутньому матиме абсолютний набір мір свободи. Крок у крок із розвитком цієї масштабної інформаційної структури йде розвиток взаємозв'язаної з нею іншої системи — віртуальної реальності. Системи віртуальної реальності все більше виявляються задіяними в процесі життєдіяльності людини, а також всього суспільства. Цілком розумним, правильним і своєчасним є прагнення всебічно вивчити можливості віртуальної реальності, ступені її прояву, її позитивні й негативні сторони.

Усі ці обставини загострюють етичні проблеми створення й використання інформаційної техніки, визначення шляхів виходу із справді моральної кризи. П. Сорокин вбачав вихід у створенні альтернативної, гуманістичної етики, проповідував розповсюдження безкорисливої любові серед людей [23]. А. Печчеї, зі свого боку, проповідував необхідність революційного встановлення Нового Гуманізму, який повинен замінити ті, що здаються нині непорушними, принципи й норми новими, які повинні відповідати вимогам епохи становлення інформаційного суспільства, що має кардинально змінити сьогоднішні погляди й поведінку людей.

Революційний характер стає, таким чином, головною відмінною рисою цього цілющого гуманізму, оскільки тільки за такої умови він зможе виконати свої функції — відновити культурну гармонію людини, а через неї — рівновагу й здоров'я всієї людської системи [24].

Інформаційні технології дедалі більше впливають на всі сфери життєдіяльності людей, через що відбуваються складні й суперечливі процеси інформатизації суспільства; інформатизація суспільства стає не просто технічним, а соціотехнічним процесом. Вільний, необмежений доступ

до відкритої інформації означає децентралізацію, яка, навпаки, веде до свободи індивіда, до можливості людини самій думати, оцінювати інформацію й ухвалювати рішення. Вільному доступу інформації, що є важливим демократичним принципом інформаційного суспільства, перешкоджає накладення грифу «таємно», приховування джерела інформації, контроль.

Виходячи з усього вище викладеного, ми можемо позначити наступні властивості інформаційного насильства: несильовий (нематеріальний і не-енергетичний), ідеальний характер, невідпорядкування фізичним закономірностям (немає маси, ваги, розміру, температури плавлення); нелінійність, тобто непропорційна залежність причини й наслідку; порушення закону збереження речовини й енергії, кумулятивний характер, можливість зростання інформації як сніжної грудки; можливість максимальної дальності та швидкості розповсюдження, яка збільшувалася з розвитком технічних досягнень (дубина, спис, стріла, куля, ракета), хоча межа швидкості інформаційного насильства теж кінцева — швидкість світла у вакуумі; можливість ідеального клонування, оскільки ідеальні копії можна зробити однаковими, вони можуть бути незмінними, замороженими, а матеріальні предмети постійно змінюються, старіють; нелокалізованість в часі оскільки будь-яка матеріальна дія здійснюється в конкретний час, наприклад, убивство, а в інформаційного насильства може бути наслідок, розмитість у часі й просторі (вбивство конкретної людини відбувається в конкретному місці, а інформаційний вплив може бути розмитим, дифузним); пандемія (епідемія, що носить глобальний характер); опосередкований характер і скритність впливу (хоча деякі форми фізичного впливу теж непомітні, наприклад отрута, інформаційна дія може бути абсолютно непомітною); віртуальний характер дії; можливість фокусування; селективність; уразливість, крихкість інформаційного світу, легкість доступу, злому інформаційних систем.

Основними формами інформаційного насильства є: інформаційний пресинг, перекручена інформація, недостатня інформація, нелегітимна інформація. Звідси, найбільш загальними механізмами інформаційного насильства є: інформаційний тиск, спотворення інформації, приховування інформації, незаконне отримання інформації. Вони пов'язані один з одним, взаємодоповнюють і взаємопередбачають один одного. Взяття влади над об'єктом відбувається за допомогою дискурсивного акту, фактом свого виконання створюючого відповідний стан соціального об'єкта.

Особлива небезпека інформаційного насильства полягає в тому, що воно призводить до постійного та глибокого емоційного стресу, викликаного невідповідністю тієї, що зберігається в підсвідомості людини на генетичному рівні родової інформації й нав'язуваної ззовні через свідомість поточної інформації. Інформаційне суспільство відрізняється не тим, що стає більше інформації, у вигляді можливості в нерозвинених формах потенційної інформації більше. Інформаційне насильство існує завжди, відмінність лише в тому, що в інформаційному суспільстві інформаційна складова набуває явного, а не латентного характеру.

В інформаційному суспільстві виникає ціла індустрія інформаційного насильства, з'являється відносна самостійність інформаційної складової, навіть без участі людини (вплив інформаційних полів один на одного). Інформаційне насильство є складовою будь-якого насильства, існує в живих і неживих системах, має біологічне, фізичне коріння. Проте, з іншого боку, відбувається інверсія, оборотність. У інформаційному суспільстві змінюється лише специфіка, способи здійснення інформаційного насильства.

Виділені властивості не існують опосередковано, ізольовано, а утворюють систему, перебувають в діалектичній єдності. Речовинні й енергетичні компоненти інформаційних мереж, попри на зростаючу соціальну обумовленість, не зникають.

Інформаційне насильство в широкому сенсі, що припускає існування інформації в будь-яких соціальних системах — це не силовий впорядкований вплив на об'єкти, що носить антисоціальний або антиособовий характер. Інформаційне насильство у вузькому сенсі — не силовий вплив (дія) на ментальну сферу, що суперечить закономірному перебігу подій.

З іншого боку, інформаційне суспільство — це доцільно організована відповідь людства на виклик сучасної епохи. Наша можлива мета — зробити всі можливі зусилля для утвердження на планеті інформаційного суспільства як умови, абсолютно необхідної для продовження історії, як нового етапу історії [25].

Інформаційному суспільству потрібна інша адекватна форма демократії. Розуміння демократії як влади більшості повинно бути доповнено необхідністю захисту меншини, і особливо окремої людини від інформаційного насильства. Маніпулювання свідомістю людей, вторгнення в їх психіку, внутрішній світ стає одним з основних важелів. Оскільки інформація стає одним з головних ресурсів і серйозною зброєю, свобода

слова може бути не тільки правом людини, але й зброєю проти людини. Необхідним є переосмислення поняття свободи слова, переосмислення того, як з даним поняттям співвідносяться принципи інформаційної безпеки. Потрібна серйозна ієрархія інформаційних цінностей.

Література:

1. Горбатенко В. П., Бутовская И. А. Политическое прогнозирование [Текст]: учеб. пособие/В. П. Горбатенко, И. А. Бутовская. — К.: МАУП, 2005. — 152 с.
2. Волков Е. Я. Преступный вызов практической психологии: феномен деструктивных культов и контроля сознания (введение в проблему) [Текст]/Е. Я. Волков//Журнал практического психолога. — М.: Фолиум, 1996. — № 2. — С. 87–93.
3. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) [Текст]/В. Г. Крысько. — Минск, 1999. — 450 с.
4. Доценко Е. П. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита [Текст]/Е. П. Доценко. — М.: ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. — 344 с.
5. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием [Текст]/С. Г. Кара-Мурза. — М.: Алгоритм, 2000. — 864 с.
6. Демьянков В. З. Эффективность аргументации как речевого воздействия [Текст]/В. З. Демьянков//Проблемы эффективности речевой коммуникации. — М., 1989. — 89 с.
7. Чешев В. В. Деятельностная природа техносферы [Текст]/В. В. Чешев//Философия и будущее цивилизации: тез. докл. IV Российского философского конгресса: В 5 т. — М., 2005. — Т 3. — С. 372–373.
8. Властивості інформації. Інформаційні процеси [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://informatyka179.blog.ua/2009/12/Vlastivosti-inofrmatsiyi-Infomatsijni-protsesi.html>. — Назва з екрану.
9. Константинова Д. П. Кибертерапия (е-терапия, интернет-консультирование) как перспективный метод консультационной работы в деятельности практического психолога и специалиста социальной работы [Електронний

- ресурс]/Д. П. Константинова. — Режим доступу: <http://www.b17.ru/article/kiberterapiya/>. — Назва з екрану.
10. Поликарпов В. С. Философия безопасности [Текст] /Поликарпов В. С. — СПб. — Ростов-на-Дону — Таганрог: Изд во ТРТУ, 2001. — 280 с.
  11. Щербина В. Н. Сетевые сообщества в ракурсе социологического анализа. Опыт рефлексии становления «киберкоммуникативного континуума» [Текст] /В. Н. Щербина. — Запорожье: Просвещение, Бердянский педагогический институт, 2001. — 228 с.
  12. Коноплицкий С. Сетевые сообщества как объект социологического анализа [Текст]/С. Коноплицкий//Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 167–178.
  13. Катар: информационный вакуум вокруг «информационной державы» [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://oko-planet.su/politik/politiklist/116218-katar-informacionnyu-vakuum-vokrug-informacionnoy-derzhavy.html>. — Назва з екрану.
  14. Крылов К. Пробуждение от идиотизма [Электронный ресурс]/К. Крылов. — Режим доступа: www.russ.ru/politics/20021105-kr.html. — Название с экрана.
  15. Корнієнко В. О. Неправда як конструктивний параметр соціально-політичного ідеалу [Текст]/В. О. Корнієнко//Людина і політика: Український соціально-гуманітарний журнал. — 2000. — № 4. — С. 45–51.
  16. Дубровский Д. И. Обман. Философско-психологический анализ [Текст]/Д. И. Дубровский. — М.: Канон +, 2010. — 336 с.
  17. Петухов В. Б. Интернет и «Информационный терроризм» [Текст]/В. Б. Петухов//Свободная мысль. — 2008. — № 1. — С. 169–180.
  18. Черешкин Д. С., Смолян Г. Л., Цыгичко В. И. Реалии информационной войны [Текст]/Д. С. Черешкин, Г. Л. Смолян, В. И. Цыгичко//Защита информации//«Конфидент». — 1996. — № 4. — С. 23–39.

19. Лисичкин В., Шелегин Л. Третья мировая информационно-психологическая война [Текст]/В. Лисичкин, Л. Шелегин. — М.: Наука, 1999. — 124 с.
20. Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) [Текст]/В.Г. Крысько. — Минск: Харвест, 1999. — 450 с.
21. Татенко В.О. Соціальна психологія впливу [Текст]: монографія/В.О. Татенко. — К.: Міленіум, 2008. — 216 с.
22. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества [Текст]/Г. Маркузе; пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина; сост., предисл. В. Ю. Кузнецова. — М.: ООО Издательство АСТ, 2002. — 526 с.
23. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество [Текст]/П. Сорокин. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.
24. Печчеи А. Человеческие качества [Текст]/А. Печчеи. — М.: Издательство «Прогресс», 1980. — 312 с.
25. Моисеев И. Расставание с простотой [Текст]/И. Моисеев. — М.: Агаф, 1998. — 480 с.

Сащук Г.М. Политико-культурологический контекст феномена насилия в информационном пространстве

Анализируется политико-культурологический контекст индустрии информационного насилия как относительно самостоятельность информационной составной.

Ключевые слова: *политическая культура, насилие, информационное пространство, информационная система, информационная цивилизация, мораль, мировоззрение.*

Saschuk G.M. Political and cultural context of the phenomenon of violence in the information space

We analyze the political and cultural context of the information industry of violence as the relative independence of the information component.

Keywords: *politicheskaya culture, violence, the information space, information system, information civilization, morality, worldview.*

УДК 101.1:316.6

МОЖЛИВОСТІ ОПТИМІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКОГО ЧИННИКА В НАЦІОНАЛЬНІЙ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРАЇНИ

Шедяков В. Є.©

Доктор соціологічних наук, кандидат економічних наук, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень

Стаття присвячена вивченню можливостей оптимізації розвитку та використання людського чинника в національній моделі політичної модернізації країни. Особлива увага надається шляхам ефективного застосування гнучких методів м'якої влади у взаємозв'язку з формуванням механізму відбору та якісного зростання еліти й подальшого вдосконалення політичних інститутів як чинників продовження формування та здійснення стратегії трансформації.

Ключові слова: *розвиток людського чинника, соціальна організація, політичні інститути, стратегія модернізації.*

Кризові явища світової економічної системи наочно продемонстрували, що і при загальному дерегулюванні соціального життя для забезпечення конкурентоспроможності усього національного проекту розвитку держава повинна вдосконалювати політичні інститути та забезпечувати присутність у вирішенні стратегічних питань, у тому числі — інноваційного, інфраструктурного, розвитку кадрового потенціалу країни. Жодне економічне чудо не здійснилося без активної ролі держави та заходів протекціонізму; трансформація системи соціально-економічного регулювання аж ніяк не зводиться до зменшення ролі держави за всяку ціну. Отже звузивши границі прямого втручання в господарські процеси, держави сконцентрували свої зусилля передусім на інвестиціях у людський капітал і на підтримці інноваційних процесів в економіці й соціальній сфері [1; 2]. Це цілком зрозуміло; «внутрішні активи людини можливо урахувати у якості капіталу — як потенціал індивідуального самовдосконалення та соціального розвитку» [3, с. 100].

Причому, як відомо, успіх модернізації залежить насамперед не стільки від імпорту інститутів, скільки від якості існуючої в суспільстві системи відносин, наявності різноманітних ресурсів (не тільки традиційних земля-праця-капітал), котрі обумовлюють довгостроковий розвиток за умов глобальної конкуренції, а також низкою інших чинників. Серед них важливо виділити: перше — якість людського капіталу, котра характеризується певним освітньо-кваліфікаційним рівнем та навичками, друге — готовність до роботи із застосуванням певних типів управління, котрі стимулюватимуть постійний розвиток, ефективне зростання та внутрішню самоорганізацію, і нарешті третє — наявність технологічної культури

Тому безумовно потребують ретельного аналізу чинники впливу на якість та тривалість життя в країні, рівень освіти та прибутків, можливості самовираження, рівень смертності, etc. Відповідно, збереження, подальший розвиток та ефективне використання трудових ресурсів у цілях підвищення національної конкурентоспроможності передбачає орієнтацію на прогресивні тенденції світового розвитку [4]. Це стосується як загальної, так і, зокрема, інвестиційної характеристики людського чиннику: трудовий капітал є інвестиційним ресурсом, що забезпечує поєднання фінансових та матеріальних ресурсів [5].

Практичне дослідження та теоретичний аналіз ролі політичних інститутів і еліт в здійсненні стратегічного планування та управління здавна проводиться представниками різних наук. Слід підкреслити загально світоглядне значення для дослідження можливості оптимізації розвитку та використання людського чиннику соціально-політичного прогресу робіт Ф.А.фон Хайека та К.Поппера, які гранично чітко сформулювали проблему меж соціального управління та запропонували можливі варіанти її вирішення, застерігали щодо небезпеки раціоналізму, утилітаризму та сцієнтизму в інтерпретації громадського життя. Відправними моментами статті також були концепція колективних уявлень Е.Дюркгейма, ідеї М.Вебера щодо господарської етики, ролі цінностей та норм в управлінській поведінці, В.Зомбарта щодо капіталістичного господарського духу, праці «Конкурентна стратегія» М.Портера, «Корпоративна стратегія» І.Ансофа, «Концепція корпоративної стратегії» К.Ендрю, «Стратегічний менеджмент» А.Томпсона і Дж.Стріклєнда. Специфіку багатьох характерних рис теперішнього стану суспільства на перетині сучасних та постсучасних тенденцій виявили Д.Аррігі, З.Бауман, І.Валлерстайн, В.Вельш,

Б. Грос, Ф. Гуаттарі, Ж. Дерріда, А. Етціоні, М. Кастельс, М. Манн, Ж.-Ф. Ліотар, Б. Сілверман, П. Фейерабенд, Ф. Фехер, Дж. Хейдж тощо. Елементи карнавальності у цьому процесі аналізувалися на базі наукової школи М. Бахтіна. Риси пізднесоціалістичного суспільства у дискурсі постмарксизму досліджувалися та фіксувалися працями М. Гефтера, Е. Ільєнкова, С. Платонова, Е. Розенталя тощо. Багато уваги для визначення специфіки контексту її дії в умовах соціальної дійсності пострадянських трансформацій та теоретико-методологічного осмислення постмодерністських тенденцій у соціогосподарської системі надають О.С. Ахієзер, В.Л.Іноземцев, О.В. Ківа, Н.М. Козлова, В.В. Козловський, С.О. Кравченко, Ю.О. Красін, І.П. Ільїн, М.І. Лапін, В.А. Медведєв, О.О. Мамалуй, Ю.М. Осіпов, Н.Л. Полякова, Є.Я. Режабек, А.І. Уткін, В.Г. Федотова. Але, незважаючи на певний інтерес до шляхів оптимізації розвитку та використання людського чиннику, ролі при визначенні його перспектив політичних інститутів та еліти, поведінки представників її різних груп (сімейних, галузевих, регіональних, пов'язаних з переважно матеріальним або духовним виробництвом), є явні підстави для стверджень про недостатньо розробку аспекту проблеми. Втім перехід до правової, соціально-орієнтованої держави не має здійснюватися стихійно, хаотично, забезпечити його покликані ефективні політичні інститути та управлінська еліта, здатна не тільки усвідомити громадські потреби, але й діяти у даному напрямі.

Водночас, у дослідницької літературі фіксують кардинальні зміни характеру влади у ХХ ст. (що підкреслив у своїй праці «Чи потрібна Америці зовнішня політика?» Генрі Кіссінджер), коли звичні процедури виборів та органи влади зовсім не завжди сприймаються іншими цивілізаціями та не є гарантією демократичності суспільства.

Водночас багато з рис людського чиннику пов'язано не тільки з характером трансформацій країни, впливом глобальних процесів, але й з історичним досвідом народу. Природне, наприклад, що загальні соціальні закономірності й тенденції розповсюджувалися й на країни соціалістичного табору, але істотно трансформувалися, перетворювалися. Особливо вагомі наслідки для суспільства це мало стосовно системотворчих відносин труда, власності та управління — діапазон змін був досить великим, вони торкалися й основ (відображаючись у зміцненні феноменів «загальної приватної власності», «перетворених форм управління», породжуючи такі поняття, як «несправжня соціальна вартість» та народжуючи додаткові моделі відчуження людини), та

ієрархій цінностей (що, у свою чергу, віддзеркалювалося на розвитку та усвідомленні місця і функцій еліт, набувало статусу кліше в пояснюванні «ролі особистості у історії»). Так, зокрема, трактування еліт і процесів соціальної міграції не могло не набувати ірраціональних форм в суспільстві, що декларувало егалітаристську систему цінностей (коли «усі людини були рівні, але деякі з них — більш рівні, ніж інші») та поширювало відрив ідеального та реального (у тому числі — в питаннях соціальної рівності та справедливості). Відтак засіб оперування історичними прецедентами при формуванні норм соціально-політичної організації є вкрай важливим для використання ресурсів розвитку.

Метою даного дослідження є визначення та характеристика оптимального діапазону розвитку та використання людського чиннику в національній моделі політичної модернізації країни для підвищення конкурентоспроможності національної моделі соціальної організації на тлі суспільних трансформацій, пов'язаних зі складними процесами формування еліти та вдосконалення національної моделі соціального партнерства та використання гнучких методів м'якої влади.

В умовах відсутності єдиної логіки та звичної лінійності минулого соціальні зміни набувають багатовекторності та багатозначності, потребують урахування під час виробки рішень спонтанного та самокерованого характеру процесів [6–12]. Зокрема з'явилися вагомі докази на користь того, що необхідність руху від раціонально-бюрократичного управління трудовими відносинами в країнах Заходу та адміністрування в комуністичних країнах до інноваційно-синергетичного управління постмодерну приводить до заміни «жорстких» соціальних технологій «м'якими» в арсеналі «розумної влади» (smart power). Проте прерогативи топ-менеджерів при реалізації цього зовсім не відмінюються, але змінюються ефективні форми та механізми. Так, у залежності від конкретних завдань, часу та середовища може бути задіяні щонайменше дві моделі організаційно-управлінського впливу: директивне керування (вимога діяти лише так, як визначено) або стимулювання бажаної поведінки. Наприклад, П. Чекланд захищав саме м'які системи управління, які необхідні для енергійного вирішення неупорядкованих проблем малоструктурованого реального світу. Звідси — імператив Г. Ферстера «намагайся діяти завжди так, щоб розширити можливості наступного вибору, не зачиняй перед собою жодної двері, не «зациклюйся» на одній дрібниці — забезпечуй доступ до багатьох комбінацій».

Причому формальна організація комунікацій в організаційній структурі часто зводиться до варіантів кола (взаємний замкнений зв'язок), ланцюга (послідовний незамкнений зв'язок), зірки (зв'язки між членами опосередковані одним з учасників) та їх комбінацій. Системи комунікацій на формальному рівні здебільшого задаються технологічними лініями, але й в їхніх межах можливі різні методи забезпечення продуктивного рішення: більш/менш результативніші, загальні, специфічні тощо. Але для забезпечення трансформації загальноорганізаційних цілей до завдань кожного учасника трудових відносин важливі й неформальні комунікації. Причому «неформальна (позаформальна) організація» розуміється як система комунікацій, що спонтанно розвивається членами відносин, діяльності, спрямованої на вирішення організаційних проблем способами, відмінними від вироблених формально. Цьому явищу властиві спонтанність, незапланованість, синергетичність, «діловий» зміст при збігу або розбіжності напрямів діяльності з формальною організацією. Позаформальні комунікації часто виникають на базі й в тісному зв'язку із формальними, але не дублюють останні. В співвідношенні формальних і неформальних аспектів організації людського чиннику давно розрізняються організації бюрократичні та інноваційно-синергетичні (вживання поняття «синергетичний», що прийшло в управління з природничих наук, припускає стійке протистояння другому закону термодинаміки, зокрема завдяки процесам самоорганізації, які дозволяють досягти високих результативності та задоволеності діяльністю). Перші використовують переважно адміністративні методи управління, що базуються на жорсткій ієрархічній структурі, припускаючи формалізацію й певну статичність функцій персоналу. Другі «працюють на мету», задоволення потреб, які реально існують у суспільстві, принципово відкриті та незавершені. Водночас у бюрократичній системі управління складно налагодити цілісну, стійку систему вироблення рішень, встановити процедури їхнього формування, методи, відбір, інтеграцію та контроль. Тому бюрократична система здатна породжувати індивідуалізм і випадковість рішень. Але й інноваційно-синергетичні системи мають недоліки. Найчастіше це відбувається через: а) переважання неузгодження окремих цілей над компенсаційними механізмами; б) складність з усуненням розсинхронізації фактичної діяльності співробітників цим механізмом; в) руйнування самопороджувального механізму. Тобто

основні проблеми локалізуються в напрямі ефективного узгодження та планування спільної діяльності.

Проте, найбільш повне використання соціальних підвалин національного проекту розвитку, перехід до нового варіанту соціального захисту є досить складним, тим більш — в умовах кардинальних трансформацій [13; 14]. Але спрямування до прискорення свого соціально-економічного розвитку на базі реалізації можливостей глобально-інформаційного укладу пов'язано не тільки з іншою моделлю розвитку, але й зі зміною звичних ресурсів соціального управління, з ростом слабкопрогнозованості та багатоієрархічності, а тому — з трансформацією характеру взаємин еліти та суспільства. Дискредитація технократичних рецептів соціального управління як нереалістичних, посилення на початку 70-х років уваги до ціннісних орієнтацій продемонстрували, що традиційна ліберально-культурна думка більш не відповідає сучасній економічній та технологічній організації суспільства. Саме тому неоконсервативні традиційні ціннісні орієнтації оновлюються під ознакою посилення мотивів соціальної відповідальності, помірності, самообмеження, закріплення стану соціальної ієрархії. Однак досі часто-густорізні групи еліти, дискутуючи щодо стратегічного курсу, тактики перетворень та майбутнього нації вірять у можливість планомірної реалізації задалегідь прорахованого та переважно економічного проекту. Але, довгій і багатобічний характер перетворень, спонтанність різних подій і різномірність процесів орієнтують скоріше на сприйняття філософії постсучасної модернізації, тобто постмодернізації. Спроби ж ігнорування глибини цих трансформацій могли б перетворити традиційне прогнозування в небезпечний інструмент самозаспокоєння, що обминає недоліки та щадить самозакоханість на шкоду результативності, доповнюючи відчуження народу від влади.

Водночас, створення повноцінного мегапроекту розвитку та якість розвитку та використання людського чинника прогресу передбачає єдність зусиль народу та його еліти. Для цього — необхідність ефективних «соціальних ліфтів», без котрих підвищується ймовірність елітної ізоляції. Еліта — обмежена частина народу, що здійснює великий вплив на народ. Належність до еліти може не бути пов'язаною з матеріальним чинником, базуючись на духовному, емоційному або інтелектуальному впливі. Проявом якості еліти є її корисність для народу. Нині, коли складаються передумови політичного життя української

держави майбутнього, особливо важливо виокремити господарську та власне політико-ідеологічну еліту. Безумовно, відбір до еліти залежить від морального стану та умов життя народу, а структура та якість еліти визначає створення та використання ресурсної бази нації. Водночас, за думкою доктора наук з державного управління О. Крюкова, «треба визнати, що політична еліта України неефективна, маргінальна. Вона опікується власними інтересами, а не потребами суспільства». Кандидат соціологічних наук, голова правління Українського інституту соціальних досліджень О. Балакірева теж вважає, що «це міф, що в Україні існує політична еліта, незважаючи на те, що вона формально заявлена в соціальній структурі суспільства. На думку наших громадян, майже 80 відсотків політичних і державних діячів вирішують власні проблеми. На сьогодні політична еліта України — це товар, який купується і продається на політичному ринку, дискредитуючи саму ідею політичної ідеї» [15, с. 168–172]. Звісно, «який піп — така й молитва, яка лампадка — таке й світло». Причому, проблема якості еліти суспільства не вирішується тільки надіями на нову генерацію. Суттєва частина дітей теперішніх олігархів та керівників не тільки повністю відірвана від життя країни та широких мас її громадян, але й нездатна самостійно брати відповідальну участь у реальному житті. Вони мають багато, але це — не їх досягнення, у них втрачена мета життя. Таким чином, в пострадянському просторі з'явилася генерація «багатих дітей» з ідеологією бистрого та легкого збагачення. Це саме вони мають протистояти лідерам інших країн у захисті наших національних інтересів. І щоб майбутня еліта була здатна до цього — потрібен механізм соціальної міграції, відбору та розвитку талановитих вихідців з усіх соціальних прошарків, а не тільки наслідників теперішніх «капітанів життя». Спроможність та готовність української еліти сьогодні використати можливості сьогодення (зокрема, особливості людського чиннику прогресу) залежать від рівня її професіоналізму та кваліфікації, що передбачає подальшу її селекцію, навчання, спеціалізацію та розвиток.

Сьогодні йдеться про історичний вибір: нація — творець або споживач, самоцінність народу країни або існування в якості обслуги. Саме навколо цього має формуватися стратегія розвитку зі стратегічним дизайном і формами ефективного управління. Проте забезпечення довгострокової конкурентоспроможності національного проекту розвитку передбачає, що кожна країна має ретельно узгоджувати пріоритети зі ступенем зрілості внутрішніх реформ. Без корінної модернізації суспільство

та економіка завжди будуть під загрозою кризи. Водночас основи та можливості звичних форм модернізації (насамперед, індустріального зразку) в багатьох елементах вичерпані. Крім того, перспективні ніші суттєво змінилися. Необхідно враховувати і закритість для нашої країни ряду інноваційних напрямів внаслідок їх високої витратності. Але для України використання моделей рефлексивної модернізації ускладнено не тільки поєднанням руху постіндустріального та пострадянського, але й специфічними викликами світового масштабу. Перший з них. Ідеологія споживачтва як наслідок неолібералізму на глобальному рівні зламала ціннісний настрій пуританства. Етика наполегливої праці, слугування Ділу трансформується на завдання легкого збагачення. Другий виклик. Відчуження держави від основної маси народу на тлі серйозних внутрішніх і зовнішніх проблем. Третій. Глобалізація розламає національні об'єднання на різнопрофільні регіони. Водночас практичне здійснення переорієнтації економіки від паразитування на сировинній базі країни до акцентування наукоємних виробництв галузей високої ступені переробки потребує не тільки масштабного фінансового маневру, але й відповідних соціально-політичних змін. Коли дійсно кардинально змінюються умови, то необхідно розвиватися усій регулятивній системі. У системі ефективного стратегічного управління визначну роль починає відігравати саме чинник людського капіталу, стан та ступінь реалізації якого багато в чому задає тон усьому комплексу громадського життя та обумовлює специфіку подальшого соціально-економічного розвитку країни. Тому успішний соціальний захист сьогодні — це, у першу чергу, захист від різноманітних соціальних ризиків — тих, що характеризують як процеси трансформації, так і ринкове суспільство як таке. Причому світова практика та теорія пройшли плідотворний шлях зі зменшення соціальних ризиків, формування соціально відповідального бізнесу, його продуктивного використання країною.

Безумовно, постсучасність містить вкрай серйозну загрозу безцільної втрати творчих сил та потенціалу нації, але може стати ренесансом багаторівневого розвитку, коли з'являються нові характеристики структури світопорядкованості. Глобальний світ нині може десовернітезувати, регіоналізуючи на макро- та макрорівнях. До того ж, в різних регіонах домінують вкрай різні риси постмодерну, часто лідери мають можливості переміщати свої проблеми на периферію [16; 17], посилювати вплив загроз відсутності необхідного рівня національно орієнтованої еліти, внутрішнього розколу, нездійсненої державності —

аж до балканізації, як означення особливостей суверенізації різномірного простору при зовнішньому управлінні (історично, зокрема, Австро-Угорщини, Османської Туреччини, Італії).

Додаткове зростання політичних ризиків при системному входженні капіталу також пов'язано з тим, що нині політична культура суспільства принципово відкрита, кожна особистість може вибирати близьке для себе й відповідним чином добудувати, а стан суспільства принципово неорганічний та різномірний — отже це становище особливо сприяє використанню технік стимулювання бажаних трансформацій. Відтак складаються умови для збільшення ефективності прийомів гнучкого управління в межах стратегії використання технологій непрямих дій та *smart power* («розумна сила») в єдності варіантів «жорсткої» та «м'якої» влади для вирішення низки багатоаспектних завдань. Відповідно, стимулювання бажаних трансформацій може здійснюватися, наприклад, через формування: 1) загального середовища потрібних змін; 2) «точок конденсації» (людських, регіональних, соціальних, етнонаціональних, професійних, вікових тощо) потрібних зсувів; 3) підвалин відповідного маневра складовими частинами ресурсної бази. При цьому підвищення ефективності соціального управління через стимулювання потрібних змін потребує насамперед: 1) розвитку гнучких режимів діяльності; 2) відбору місць «точкового розвитку»; 3) забезпечення законодавчого поля соціальних відносин; 4) розширення демократії та самодіяльності; 5) врахування регіональних традицій.

Отже перетворення активної інтеграції до міжнародної економіки на позитивний чинник сталого розвитку України, її соціального та політичного клімату потребує формування повноцінної взаємодії держави та суспільства з бізнесом, що може бути здійснено в декількох взаємозв'язаних напрямках (насамперед, пов'язаних з формуванням соціального партнерства, промислової демократії, корпоративного громадянства, державно-приватного партнерства). І практичне здійснення євроінтеграції без налагодження власних механізмів реалізації подібних принципів неможливе. Причому й світова криза формує передумови та вимоги оновлення не тільки технологічного, структурно-економічного типу, але й переформатування політичної реальності, надає можливість проведення передових трансформацій.

Звісно при згадці самостійного курсу держави на нинішньому етапі світової кооперації зовсім не йдеться про спроби повної автаркії будь-якої країни. В першу чергу йдеться про право та вміння самостійно (без

зовнішнього насильства або надв'язуваних критеріїв) вибирати вигляд і форму організаційної моделі існування та розвитку, визначати характер політичних інститутів і норми господарської системи — й застосовувати їх осмислено, не за зовнішніми інтересами та бажаннями. Сьогодні усі народи є частинами загального глобального соціально-політичного надорганізму. Контрпродуктивно спробувати відгородитися від загальносвітових тенденцій в національних «квартирах» та консервувати уяви щодо бажаної ситуації, шукати майбутнє засобами минулого. Втім, якщо певна країна переживає кризу краще за інші, то це може бути не тому, що вона була підготовленіша або створила кращу антикризову програму, а просто рівень розвитку її економіки захищає її від складних постіндустріальних хвороб.

До того ж природний результат ефективного проекту розвитку в усі періоди історії — здатність формувати (навіть визначати) світову «систему координат», своєрідний міжнародний «порядок денний». Для цього необхідно проводити не наздоганяючу, а випереджаючу політику, орієнтуватися на власну цивілізаційну, національну, регіональну ідентичність, але не конфліктувати з іншими суб'єктами подій, не дозволяючи глобальній конфронтації ідеологій.

Отже під впливом існуючих завдань та умов постмодернізації механізмів соціальної інтеграції суспільства йде процес активного переформатування політичної реальності. За умов задіяння різноманітних ефективних механізмів соціального партнерства в якості соціальних технологій інтеграції суспільства, наявність в країні секторів з суттєвими відмінностями, розвиток диференціації стає додатковим ресурсом пошуку та розвитку. Використання у практиці соціального управління потенціалу соціокультурної організації відповідно до моделей рефлексивної модернізації дозволяє застосовувати наявні резерви розвитку як інституціональних, так і неінституціональних форм соціальної активності. Тому так важливо недопущення двійних стандартів, повага до національних та історичних особливостей кожної держави під час демократичних трансформацій без спроб культуртрегерства [15; 16]. Для соціальної організації необхідним є поєднання універсальних демократичних цінностей та національних особливостей народовладдя, що впливає на різноманітні поглядів на сутність демократичного устрою. Країна повинна мати активну участь у процесі фундаментальним та динамічним трансформаціям світу за рахунок свого варіанту модернізації, розвитку країни за інноваційною

моделлю, більш повного використання свого потенціалу розвитку та посилення уваги до систем цінностей кожного суспільства. Постсучасні тенденції керування пов'язані з поширенням стимулювання крім адміністрування, збільшенням діапазону «розумної сили» (smart power) при організації соціально-політичних відносин.

Література:

1. Кремень В. Філософія людиноцентризму як теоретична складова національної ідеї/В. Кремень//Дзеркало тижня. — 2005. — № 31 (559). — 13–19 серпня.
2. Мясникова Л. А. Деловые сети социального капитала/Л. А. Мясникова//Мировая экономика и международные отношения. — 2007. — С. 49–55.
3. Вереникин А. О. Человеческий капитал: концептуальные основания и особенности проявления/А. О. Вереникин//США-Канада: экономика, политика, культура. — 2005. — № 3. — С. 85–100.
4. Горожанкина М. Е. Социальный капитал общества в контексте глобализации/М. Е. Горожанкина//Социальная экономика. — 2003. — № 1. — С. 58–68.
5. Мороз О. Менеджмент крупных корпораций (на примере Японии и США)/Мороз О.//Менеджер по персоналу. — 2008. — № 8. — С. 4–9.
6. Lansbury R. D. Perspectives of Industrial Relations in the Twenty-First Century/R. D. Lansbury//The Perspectives of Industrial Relations in the 21st Century. IIRA 3rd Asian Regional Congress. — Vol. 4. — 1997. — P. 3–17.
7. Шедяков В. Е. Социальное управление постсовременного мира/В. Е. Шедяков//Філософія: класика і сучасність: Матер. 3 Харківських Міжнар. Сковородинівських чит.– Харків, 1996. — С. 54–55.
8. Шедяков В. Е. Стратегическое управление в мобилизационной хозяйственной политике: международный аспект/В. Е. Шедяков//Проблемы социализации личности в период экономической нестабильности: Материалы Междунар. научно-практ. конф. — Березники, 1999. — С. 41–45.

9. Шедяков В. Е. Социальное управление и преодоление тоталитаризма/В. Е. Шедяков//Тоталитаризм и антитоталитарные движения: Материалы Международ. науч. конф. «Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80 годы 20 века)». — Т. 1. — Харьков, 1993. — С. 120–126.
10. Шедяков В. Е. Искусство власти и власть искусства/В. Е. Шедяков//Журналист. — 1998. — № 12. — С. 8.
11. Шедяков В. Е. Соціальне управління трансформацією трудових відносин: регіональний вимір/В. Е. Шедяков//Вестник Международного славянского ун-та. — 1998. — № 3. — С. 19–24.
12. Шедяков В. Е. Стратегическое управление в региональной хозяйственной политике/Шедяков В. Е.//Региональное развитие Украины: проблемы и перспективы: Тез. Международ. научно-практ. семинара. — Харьков, 1995. — С. 10–14.
13. Мельвиль А. Политические ценности и политические институты/А. Мельвиль//Россия политическая. — М.: Центр Карнеги, 1998. — С. 136–194.
14. Бортніков В. І. Демократія участі як суспільний феномен/В. І. Бортніков//Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Випуск 12.– Київ, 2008. — С. 334–341.
15. 15. Політична еліта України: проблеми трансформації//Політичний менеджмент.– 2007.– № 4. — С. 168–172.
16. Шедяков В. Е. Еліта та проведення нової модернізації/В. Е. Шедяков//Політологічний вісник. — Зб-к наук. праць: На замовлення Політологічного центру при КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. — Вип. 53. — С. 78–89.
17. Полисаев О. П., Шедяков В. Е. Національні еліти у системі соціального управління і трансформаційні міфологи/О. П. Полисаев, В. Е. Шедяков//Вісник НАН України. — 2007. — № 8. — С. 18–30.

Шедяков В. Е. Возможности оптимизации развития и использования человеческого фактора в национальной модели политической модернизации страны

Статья посвящена изучению возможностей оптимизации развития и использования человеческого фактора в национальной модели политической модернизации страны. Особое внимание уделяется путям эффективного применения гибких методов мягкой власти во взаимосвязи с формированием механизма отбора и качественного роста элиты и дальнейшего совершенствования политических институтов как факторов продолжения формирования и осуществления стратегии трансформации.

Ключевые слова: *развитие человеческого фактора, социальная организация, стратегия модернизации.*

Shedyakov V. Possibilities of optimization of human factor's development and using in the national model of political modernization of country

The article is dedicated to elaborating of possibilities of optimization of human factor development and using in the national model of political modernization of country. The special attention gets the ways of effective application of flexible methods of soft power in intercommunication with forming of mechanism of selection and high-quality growth of elite and further perfection of political institutes as factors of continuation of forming and realization of transformation's strategy.

Keywords: *human factor's development, social organization, strategy of modernization.*

УДК 130.2

РЕФЛЕКСИЯ ОЧЕВИДНОГО

Атаманчук-Ангел В. И. ©

*Старший преподаватель Государственной Академии Керівних Кадрів
Культури і Мистецтва*

Анализируется идеальная составляющая культуры как субстанционализирующего отношение человека к благо фактора.

Ключевые слова: *субъект, объект, причина, следствие, воздействие, продукт, симметрия, пропорция, благо.*

«Рефлексия, в некоторых подходах может рассматриваться как генетически вторичное явление, возникающее из практики. Одна из возможностей для появления рефлексии обнаруживается при возникновении непреодолимых затруднений в функционировании практики, в результате которых не выполняется практическая норма (потребность). Рефлексия, в таком случае — это выход практики за пределы себя самой, и в этом смысле она может рассматриваться как инобытие практики, а именно как процедура, осуществляющая снятие практического затруднения» [1].

После развала Советского Союза во всех государствах, образовавшихся на его территории, началось активное формирование собственных государственных идеологий, на общем фоне демонтажа советской социалистической политической системы и де-факто реставрацией капитализма (пожалуй, кроме Белоруссии).

Капитализм? Это что — возврат к истине? Ответ на все исторические вопросы, конец истории? Или порочный круг?

Необходимо осмыслить и проанализировать пройденный путь во всей его полноте и диалектической противоречивости, разобраться во всем комплексе причинно-следственных связей. И начинать надо с основных, базовых положений, влиявших на политические процессы. К ним относится вопрос о распределении благ в обществе.

«Производство прибавочной стоимости или нажива — таков абсолютный закон...» капиталистического способа производства [2, с. 632]. Маркс указывал, что при капиталистическом способе

II. Теорія політики

производства прибавочная стоимость присваивается капиталистом в виде прибыли, в чём и выражается эксплуатация им рабочего.

Центральной проблемой теории прибавочной стоимости является объяснение механизма капиталистической эксплуатации на основе господствующих в буржуазном обществе товарно-денежных отношений.

Капиталист приобретает потребительную стоимость товара рабочая сила, обладающую «... оригинальным свойством быть источником стоимости...» [2, с. 177].

Маркс отмечал, что возможное улучшение «... жизненного положения рабочего, ничего не меняет в природе и законе относительной прибавочной стоимости, ничего не меняет в том, что в результате повышения производительности труда всё более значительная часть рабочего дня присваивается капиталом» [3, с. 279].

Мы имеем уникальный опыт построения социалистического государства, жизни в социалистической политической системе, и на сегодня уже опыт построения капиталистических отношений в обществе. Опираясь на опыт нашего народного хозяйства, рассмотрим пример из недавнего прошлого.

В качестве задачи *зададимся вопросом*:

Если председателем убыточного колхоза поставить председателя колхоза-миллионера, а председателем колхоза-миллионера поставить председателя убыточного колхоза, то какими станут эти колхозы через десять — пятнадцать лет? Хозяйственный опыт показывает, что до того убыточный колхоз станет миллионером, а колхоз миллионер в лучшем случае не станет убыточным.

Возникает следующий вопрос: Кто создал прибыль колхоза?

Колхозники не менялись, это те же самые люди, что проживали в убыточном, до прихода нового председателя, колхозе. Рабочий день остался восьмичасовой, средства производства, основные и оборотные средства, как принадлежали, так и принадлежат колхозу. Стоимость рабочей силы не только не уменьшилась, но даже, за счет аккордно-премиальной системы оплаты труда, увеличилась. Цены на всю выпускаемую в стране продукцию фиксированы. Изменения произошли только в руководстве колхоза. Сменился только председатель.

Очевидно, миллионы заработаны благодаря деятельности нового председателя колхоза.

Эксперимент абсолютно чистый. И неоднократно воспроизведенный. Да и вообще надобно отметить, и в теории, и на практике было однозначно признано, что верное решение кадрового вопроса являлось первойшей необходимостью для решения вопроса эффективной работы предприятия.

Возможно, все это присуще только социалистическому способу производства?

Рассмотрим *пример* из новейшей американской истории: «... после увольнения из Ford, Ли Якокка поступило предложение возглавить корпорацию Chrysler, в то время находящейся на грани банкротства. Якокка принял это предложение и смог улучшить экономическое положение компании, ... обеспечил возврат правительству США займа в размере \$1,2 млрд. за 7 лет до окончания срока» [4].

То есть, управляющий за год добивается прибыли, превышающей миллиард долларов, на убыточном до его прихода, предприятии. При этом одна из предпринятых им мер, — это увольнение части сотрудников.

Результат получился аналогичным.

Приведенные примеры со всей очевидностью иллюстрируют, что каким бы не было политическое устройство общества и способ хозяйствования, успех предприятия зависит, в первую очередь, от его непосредственного руководителя.

Возникает еще вопрос: Что без работников колхоза и без сотрудников Chrysler произвели бы председатель и управляющий? Очевидно, вообще ничего, полученный продукт — результат коллективных усилий. И к этому вопросу мы обязательно вернемся, рассматривая вопрос о распределении благ. А сейчас еще раз проанализируем приведенные примеры со следующих позиций:

- а) имеем убыточные предприятия;
- б) происходит смена руководства;
- в) работники остаются прежние;
- г) на Chrysler численность работников уменьшилась;
- д) цена на труд и на производимую продукцию в СССР фиксирована;
- е) политическое устройство общества и способ хозяйствования не изменились;
- ж) продолжительность рабочего времени не увеличилась;
- з) по истечении времени предприятия получают прибыль.

Очевидно, решающий вклад в получение прибыли внесли новые руководители предприятия, их личные качества, профессионализм.

То есть новые руководители (субъект управления) взяли старые лопаты, то есть прежние коллективы работников (объект управления), и на том же самом поле, при той же погоде (в тех же политических и хозяйственно-экономических условиях) вырастили значительно больший и лучший урожай (получили прибавочный продукт).

Именно работа руководителей их знания, опыт, профессиональные и личные качества являются основной причиной образования прибыли.

Вывод этот неоднократно и очень авторитетно подтверждается такими неоспоримыми доводами, как общественное признание, правительственные награды.

Перед нами, *не отрефлексированный* политическими науками, очевидный *факт*. Хотя, как видно, на практике очень четко и однозначно отрефлексирован — орденами, медалями, почетными званиями, памятниками, бюстами, даже при жизни, и, что особо примечательно для коммунистической идеологии, деньгами, в виде премий, гонораров, надбавок. С одной стороны. А также пристальным вниманием к кадровой политике с другой стороны.

Факт признания заслуг личности, в виде предоставления наград (и их количество), сам по себе освобождает нас от необходимости доказывать, в общем-то, очевидность роли руководителя в деятельности предприятия.

При этом сами правительственные награды иллюстрируют *факт* признания заслуги руководителя в эффективной работе предприятия. А количество награждений указывают, что этот факт не единичное явление, выявляя, таким образом, *закономерность*.

Посмотрев сквозь призму признания и наград на: науку; искусство, военные компании, политику, географические открытия несложно увидеть, что представленная, нами в производственно-хозяйственной сфере, закономерность проявляется во всякой человеческой деятельности.

У каждого дирижера оркестр звучит по-разному, будь то Сергей Рахманинов, Мстислав Ростропович или Владимир Спиваков, или вообще какой-то дилетант.

Одни и те же воинские, флотские соединения добиваются совершенно разных результатов в зависимости от того, кто ими руководит, — посред-

ственность или талантливый полководец, флотоводец, Суворов, Кутузов, Ушаков, Нельсон, ... или ...

Аналогично в спорте, приходит принципиально другой главный тренер, и та же команда добивается совершенно иных результатов.

С приходом к власти талантливого политического деятеля меняется жизнь целой страны, а иногда это приводит к смене целой эпохи.

Повсюду, где происходит воздействие личности на какое-то сообщество людей, в науке, искусстве, и на микроуровне, и на макроуровне, и в глубоком историческом прошлом, и в сегодняшнем постиндустриальном быстро меняющемся мире, мы наблюдаем, что, в результате успешного воздействия, получается лучшее взамен хорошего, никакого или плохого. Лучший концерт, лучший экономический эффект, лучшие спортивные, научные, ... достижения. Получается прибавка, получается сверх. При этом может меняться, в зависимости от результата или от восприятия, полярность оценочных характеристик, лучше, хуже, хорошо, плохо, может меняться объемная составляющая, больше, меньше, но все они указывают только на количество, степень, качество, дифференциацию, но неизменным остается факт появления сверх, появление надбавки, приумножения, прибавки. Или, в противном случае, все тоже сверх, но уже наоборот плохо, хуже, мало, еще меньше. (Это особо важно отметить, так как сегодня политики всего мира категорически отказываются нести ответственность за свои политические решения, закрепив это законодательно, на уровне конституций.) Явно просматривается решающее значение управляющей компоненты субъекта.

Отложив оценочную составляющую, положительным или отрицательным было воздействие, и то сверх, которое в результате воздействия получилось, обратим внимание, и еще раз увидим, что сверх есть следствие результат воздействия. В нашем случае результат воздействия личностей на коллективы. Следовательно, при возникновении вопроса о правах, отчетливо видно, что личность имеет права на это сверх, а если вернуться к отрицательным оценочным характеристикам, то и обязанность нести ответственность за сверх плохое, за нанесенный вред или поражение. Вознаграждение *симметрично* воздействию — инвариант, закон, обязанный лежать в основе законотворчества. Попытки нарушить симметрию приводят к различным деформациям: пассивным, это стагнация, застой, разложение или активным революции, перестройки.

«Симметрия (др. греч. *συμμετρία* «соразмерность», от *μετρέω* — «меряю»), в широком смысле — соответствие, неизменность (инвариантность), проявляемые при каких-либо изменениях, преобразованиях (например: положения, энергии, информации...)» [5].

Частным случаем отрефлексируемой нами закономерности будет вопрос о прибавочной стоимости (или убытках).

Так, в советской социалистической системе, в отличие от капитализма, уже явно просматривается эксплуатация рабочими и крестьянами. И чем хуже работник, тем более цинична эта эксплуатация.

Можно утверждать, что норма прибавочной стоимости есть «точное выражение степени эксплуатации управленческой силы гегемоном, или руководителя рабочими и колхозниками», если конечно разобраться, что такое, в нашем случае, норма прибавочной стоимости.

Общество требовало от советского капиталиста — государства, — товаров, концертов, хлеба и зрелищ и все высочайшего качества приобретенного у лучших мировых производителей на нефtedоллары, производя массово брак и занимаясь поиском «работы, чтобы можно было не работать», «платя за обучение, чтобы не учиться». Откровенная эксплуатация работниками хозяина-капиталиста (советского государства) и прослойки людей, которая умела и хотела работать.

А интеллект, (в редакции Маркса — рабочая сила), что обладает «... оригинальным свойством быть источником стоимости...»?

Интеллект, рабочая сила или автомобиль это всего лишь булыжник, торчащий посреди дороги, до тех пор, пока этот булыжник не захотят обменять, после чего у него появляется потенциальная возможность стать товаром. А станет он товаром в момент обмена. И только на момент обмена (сам акт обмена имеет очень широкий временной диапазон, зависящий от характера сделки). После этого момента, в лучшем случае, состояние потенциальной возможности стать товаром, в худшем опять никому не нужным булыжником у дороги, при этом золотой он или железный, гранитный или алмазный, не имеет значения. Имеет значение только то, нужен он кому-то или нет, включен он в товарообмен или нет. Источник стоимости заложен в самом феномене обмена, точнее, в моменте возникновения факта обмена, реального или предполагаемого, и деньги здесь выполняют всего лишь обслуживающую функцию, функцию некоего промежуточного звена, функцию «меновой паузы» (которой прекрасно научились пользоваться, в том числе и те, кто ничего не производит, кроме махинаций).

Обмен — насущная необходимость, а пауза в товарообмене (в нашем случае — деньги) сама по себе вещь нейтральная. Так как природа не терпит пустоты, то отсутствие товара для обмена заполняется эквивалентом, роль которого выполняют, в том числе, и деньги.

Обратим внимание: — деньги в строгом смысле слова, нельзя назвать эквивалентом, так как они явно не выполняют условие транзитивности, не всегда условие симметричности.

Итак: осознание того, что прибавочный продукт создается не только за счет роста эксплуатации рабочей силы, обязывает переосмыслить некоторые подходы к трактовке политико-экономических фактов и процессов.

Вместе с тем, необходима крайняя осторожность в этом вопросе.

Мы уже отмечали, что без работников колхоза и без сотрудников Chrysler ни председатель, ни управляющий, очевидно, вообще бы ничего не произвели, полученный продукт — результат коллективных усилий. И это еще одна *очевидность*. Преобразующее воздействие руководителя осуществляется опосредовано, через людей, которые так же могут выступать субъектами, и т. д. вплоть до средств производства — орудий труда, «живой» и «не живой» природы.

Отметим, продукт аддитивная величина.

«Аддитивность (лат. *additivus* — прибавляемый) — свойство величин, состоящее в том, что значение величины, соответствующее целому объекту, равно сумме значений величин, соответствующих его частям, в некотором классе возможных разбиений объекта на части» [6].

Пример, аддитивность такого технически сложного продукта как автомашины означает, что целый продукт автомобиль состоит из частей этого продукта, таких продуктов как запчасти этого автомобиля.

Если по качественным характеристикам сопоставить объекты воздействия, к примеру: солончаки или черноземы, лопаты или комбайны, квартет из басни И. А. Крылова или квартет, состоящий из лауреатов международного конкурса имени П. И. Чайковского, команду третьей лиги или команду олимпийских чемпионов... и *задаться вопросом*, каких результатов сможет достигнуть субъект, воздействуя на эти объекты, каков будет, при прочих равных, результат в каждом из приведенных примеров?

Очевидно, объем и качество продукта, напрямую, зависит от качественных характеристик объекта воздействия, задействованного в создании этого продукта.

Ответ, результат будет отличаться, и значительно.

В том числе *очевидно* и то, что результат зависит от того, с кем приходится работать руководителю.

В случае если музыканты будут посредственностями, то каким бы ни был дирижер, выступления оркестра, в таком составе, не будут выдающимися. Когда дирижер, главный тренер, председатель колхоза, командир подразделения, политик... — бездарность, то рассчитывать на успех также проблематично.

Давайте построим таблицу: горизонтально разместим воинские звания, вертикально — качественные характеристики относительно боевых способностей, то нетрудно представить, что если сделать выборку и одно подразделение укомплектовать самыми лучшими солдатами, офицерами и генералами, а другое самыми худшими солдатами, офицерами и генералами, то результаты укомплектованных таким образом подразделений будут явно различаться в пользу первого.

Если сделать выборку и одно подразделение укомплектовать самыми лучшими солдатами и сержантами, но самыми худшими офицерами и генералами, а другое самыми худшими солдатами и сержантами, но самыми лучшими офицерами и генералами результаты укомплектованных таким образом подразделений уже не будут явно различаться в пользу первого или второго. В одном случае ситуацию может спасти доблесть солдат, в другом полководческий талант командиров.

Выборки еще ярче, контрастнее будут оттенены, если ввести такую временную составляющую как средства производства. То есть, одни подразделения, опираясь на плечи гигантов своей цивилизации, вооружатся напичканными искусственным интеллектом танками и самолетами, а другие, в силу не удачно сложившихся для них обстоятельств, вооружатся каменными топорами.

Очевидно, аналогично ситуация сложится в сельском хозяйстве, в промышленности, в спорте, и в любых других группах.

Наблюдаются функциональные зависимости — решающий вклад вносят руководители, их личные качества, профессионализм. Результат зависит от качественных характеристик объекта управления, от того, с кем приходится работать руководителю.

Можно сказать, что «функция — многозначный термин, который означает такое отношение между элементами, в котором изменение в одном влечет изменение в другом» [7, с. 263]. Ведущую функцию выполняет субъект управления, его личные качества, профессионализм. Частный

случай руководитель предприятия. Результат зависит и от качественных характеристик объекта управления, в том числе от того с кем приходится работать руководителю.

Но нельзя говорить, что прибавочную стоимость создал только руководитель, только служащие или рабочие. Продукт — результат коллективных усилий. Доход должен распределяться дифференцированно, относительно вклада каждого участника. Здесь не может быть абсолютного решения, раз и навсегда принятой схемы. Решение всегда относительно, относительно того, кто и какой внес вклад. Блага должны распространяться симметрично результату и пропорционально привнесенному вкладу каждого из участников, а, включая временную составляющую, симметрично вкладу «і мертвих, і живих, і не народжених», в глобальном измерении симметрично вкладу био и ноосферы.

Следовательно, на законодательном уровне должны оговариваться только основные принципы и общие положения. Остальное необходимо решать на уровне максимально приближенном непосредственно к событию, оговариваться договорами между участниками сделки. При этом договора, при желании любого из участников, во избежание мошенничества, должны проходить обязательную экспертизу, сверку с эталоном, на соответствие основным принципам.

Дальнейшее исследование отрефлексированных закономерностей дает возможность: уточнить оценки политических процессов; обосновать внутреннюю непротиворечивость существующих теорий, стоящих как на позициях либерализма, так и на демократических позициях, отстаивающих как капиталистический, так и коммунистический способ хозяйствования; стать фундаментом интегральной теории общественного устройства, учитывающую вклад и элит, и масс, вклад поколений ушедших, уходящих, ныне активнодействующих, интересы идущих им на смену, не родившихся, а в более широком смысле вклад биосферы и ноосферы.

Это не доктрина, содержащая рецепты переустройства общества, прежде всего, в сфере законодательства. Это учение о должном, предписывающее людям, и особенно государственным служащим, определённые нормы поведения. Не имея нормативного характера, является инструментом познания, обращающим научную мысль на данный феномен.

Литература:

1. Рефлексия/<http://ru.wikipedia.org/wiki>
2. К. Маркс. Капитал. Критика политической экономии//К. Маркс, Ф. Энгельс. Собр. соч. — Изд. 2. Т. 23.
3. К. Маркс. Экономическая рукопись 1861–1863 годов. Процесс производства капитала//К. Маркс, Ф. Энгельс, Собр. соч. — Изд. 2. — Т. 47.
4. Wikipedia. Лидо Энтони «Ли» Якокка, англ. Lido Anthony «Lee» Iacocca, http://ru.wikipedia.org/wiki/Якокка,_Ли.
5. Wikipedia. Симметрия/<http://ru.wikipedia.org/wiki>
6. Wikipedia. Аддитивность/<http://ru.wikipedia.org/wiki>
7. Философский словарь. — СПб., 1911.

Атаманчук-Ангел В. І. Рефлексія очевидного

Аналізується ідеальна складова культури, як субстаналізуючого відношення людини к благо фактора.

Ключові слова: *суб'єкт, об'єкт, причина, наслідок, вплив, продукт, симетрія, пропорція, благо.*

Atamanchuk-Angel V. Reflection obvious

We analyze an ideal component of culture as that which substansionalizes man's relation to weal of factor.

Key words: *subject, object, cause, consequence, impact, product, symmetry, proportion, weal.*

УДК 502: 327.7

СКЛАДОВІ СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ МОДЕЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Кирик В. Л.

Кандидат політичних наук, начальник соціально-гуманітарного факультету Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Аналізуються основні чинники та складнощі становлення суспільної моделі сталого розвитку.

Ключові слова: *сталий розвиток, екологічна криза, екологічна катастрофа, екорозвиток.*

Актуальність теми дослідження зумовлена передусім катастрофічним станом усіх планетарних систем (атмосфери, гідросфери, літосфери, біосфери). За цих умов першочерговим завданням постає необхідність пошуку шляхів та засобів виживання людства, стабілізації екологічної ситуації. Глобальність екологічної проблеми — це значною мірою прояв загального характеру суперечностей людської діяльності. Планетарне поширення екологічної кризи наочно показує феномен єдності і взаємозалежності сучасного світу. Поки людство розмірковувало над пропозиціями екологізації виробництва, потенційна екологічна небезпека переросла в реальну, яку ми і називаємо екологічною кризою. Загроза зміни енергетичного балансу планети, руйнація озонового шару, виснаження киснепостачальників, вичерпність природних ресурсів, кислотні дощі, радіоактивність, електромагнітне випромінювання, загибель лісів, морів, річок, озер, деградація ґрунтів — все це свідчення навислої реальної загрози глобального омніциду, тобто загибелі не тільки роду людського, а й усього живого на нашій планеті.

Загальновідомими в контексті пошуку екологічної парадигми співжиття людини і природи стали наукові праці М. Абіха, В. Вернадського, Д. Габора, Е. Гертнера, А. Гора, О. Джарині, Ж. Дорста, Р. Дюбо, П. Ерліха, І. Коломбо, Б. Коммонера, Е. Ласло, М. Медоуза, М. Месаровича, Г. та Е. Одумів, К. Паавера, Р. Парка, Е. Пестеля, А. Печчеї, П. Тейяр де Шардена, Я. Тінбергена, А. Урсула, Б. Урда, Дж. Форреста, Г. Хефлінга, В. Хьосле.

Досить плідно в контексті забезпечення збалансованого розвитку суспільства працюють українські вчені: В. Андрущенко, Г. Балюк, Г. Білявський, О. Васюта, В. Вербицький, Т. Галушкіна, Т. Гардашук, М. Горін, Б. Данилишин, М. Демчишин, К. Дергачова, Є. Камінський, А. Качинський, М. Кисельов, О. Кіндратець, В. Крисаченко, Л. Мельник, Г. Марушевський, Я. Мовчан, В. Мокрий, М. Ожелечко, С. Позняк, Л. Руденко, А. Сальнікова, С. Семенець, А. Сіленко, С. Степаненко, А. Толстоухов, О. Таріко, М. Хилько, І. Черваньов, С. Чумаченко, В. Шевчук, А. Яцик та ін.

Але, попри значну кількість публікацій, проблема сталого екорозвитку ще не отримала достатнього наукового обґрунтування, не була поставлена так виразно, як того потребує сучасна практика життєдіяльності людства.

Безперечно, сталий розвиток залежить від здатності населення і інститутів влади зрозуміти складний комплекс питань виробництва і охорони природи і на основі цього створити потенціал для вироблення національних критеріїв сталого розвитку [1, с. 58].

Досить важливою складовою становлення життєздатного суспільства є наука. Слід зауважити, що на попередніх етапах цивілізаційного розвитку вона виступала як засіб підпорядкування людиною всіх природних сил і ресурсів, які вважалися невичерпними, так само як і необмеженими вважалися права людини індустріального суспільства на володіння ними. Одним із наслідків дотримання цієї парадигми й стала сучасна екологічна криза. Сьогодні завдання науки полягає у визначенні меж подальших антропогенних впливів на довкілля й передбачення наслідків таких впливів як для природи, так і для людини. Тобто наука є не лише чинником, провідною формою пізнання світу, а й основою прийняття обґрунтованих рішень. Посилюється її експертна функція в суспільстві [2, с. 5–6].

Як зазначив М. Глазовський, стійкість багатьох екосистем ще невідома [3, с. 116]. «Подолати цей розрив між наявними і необхідними знаннями дає змогу принцип комплексності, коли екологічна експертиза набуває міждисциплінарного, інтегративного змісту, потребуючи даних різних галузей науки, котрі у свою чергу мають бути організованими в певну систему (структуру, ієрархію) знань, яка стає основою здійснення вибору й прийняття рішень» [4, с. 138]. Отже, на вчених і на науці загалом лежить відповідальність за здійснені рекомендації. Екологічна експертиза має ґрунтуватися па глибоких знаннях законів розвитку та

функціонуванні біосфери, природи в цілому. Це дає можливість порівнювати стійкість різних гео-та біосистем з антропогенними впливами і таким чином встановлювати допустимий рівень антропогенних впливів на ті чи інші системи.

Певно, найважливішим чинником забезпечення сталого екорозвитку є *вироблення адекватної економічної моделі розвитку*. Економіка індустріального суспільства є енерго-і ресурсовитратною і, крім того, надзвичайно забруднюючою. Отже, потрібна докорінна зміна самого вектора економічного розвитку з натиском на науко-енерго-і ресурсоемісність, на природосумісні, екологічно чисті і маловідходні технології. Але тут нас підстерігає чимало труднощів. Як не парадоксально, саме індустріальний світ багато в чому заважає прогресу. І, мабуть, найбільшим гальмом на шляху глобального плану врятування природного середовища є вимога, щоб розвинуті економіки самі зазнали глибоких перетворень.

Насамперед, новий план вимагатиме від багатих країн *субсидіювати передачу екологічно прийнятих технологій третьому світу*, а також сприяти стабілізації чисельності населення збіднілих країн і втіленню нової моделі усталеного економічного прогресу. Однак, для ефективного розв'язання такого завдання багатим країнам самим необхідно здійснити перехід, який у певному розумінні (через руйнування усталених структур), більш болісно позначиться на них, аніж на третьому світі. Отже, сильна опозиція змінам є неминучою, але ж перехід може і має відбутися — як у розвиненому світі, так і в країнах, що розвиваються. А коли це станеться, перехід, найвірогідніше, буде оформлений глобальними угодами, які зобов'язуватимуть усі країни діяти узгоджено.

Ці угоди мають стати частиною всеохоплюючого плану, сфокусованого на створенні більш розумної та збалансованої структури світової цивілізації, яка інтегрує третій світ у глобальну економіку. Настільки ж важливою є і готовність розвинутих країн подати приклад — інакше третій світ навряд чи піде на необхідні зміни навіть в обмін на значну допомогу.

Суттєво ускладнює розробку моделі життєздатного суспільства *різноманітність країн і народів як у політичному устрої, так і рівні економічного та культурного розвитку*. Тому на пріоритет, що існує між країнами-донорами і країнами-споживачами, доведеться звернути особливу увагу. За такої різноманітності держав сам перехід до сталого

екорозвитку має здійснюватись з урахуванням регіональних особливостей.

Певно, що найвужчим місцем може стати згода між країнами донорами, координація їхніх дій. Поки що жодна з держав не виявила бажання (і певно це не під силу навіть групі найбагатших) бути головним спонсором програми збалансованого екорозвитку. Більшість покладає свої надії на виділення фінансових ресурсів США, Японією, Західною Європою і багатими нафтодобувними країнами [5, с. 327–331].

Зауважимо, що створення дієздатної моделі сталого екорозвитку значною мірою опосередковується *природоохоронним законодавством*. Саме воно є механізмом узгодження інтересів різних соціальних груп, тобто є наслідком певного соціального і політичного компромісу, а не залежить лише від потенційних технологічних можливостей суспільства. «Ці компроміси, — стверджує Т. Гардашук, — визначаються тим, яку суму готові заплатити люди, щоб уникнути того чи іншого виду шкідливого впливу, чи від яких соціальних вигод вони погодилися б відмовитися заради збереження чистоти довкілля. Або, навпаки, яку компенсацію люди можуть вимагати за перебування й проживання у погіршених умовах довкілля» [4, с. 142].

Важливою умовою людського вибору між можливими альтернативами є поінформованість громадян щодо стану довкілля, гласність, об'єктивність і незалежність екологічної експертизи, а також *вільний доступ громадян до будь-якої екологічної інформації*.

Потужним чинником впливу на відносини суспільства з природою є *громадська думка*. При оцінці її слід врахувати, що ті чи інші суспільні групи мають «різні пороги чутливості». Вони оцінюють одну і ту ж інформацію по-різному — від нормальної до кризової і навіть катастрофічної [6, с. 11]. Така ситуація була типовою для України, особливо після Чорнобильської трагедії: дехто пройнявся простою недовірою до тверджень про шкідливість радіоактивного пилу, а значна частина населення ставилась з панічним жахом до будь-яких можливих промислових проєктів». Вимоги «зупинити й заборонити» були цілком зрозумілими й виправданими на емоційному рівні. Проте це не вихід із становища. Звичайно закриття діючих шкідливих підприємств може тимчасово поліпшити стан довкілля, але в умовах відсутності коштів для імпорту необхідних товарів неминуче відбудеться падіння життєвого рівня населення і зростання соціальної напруги.

Основою реалізму при розробці плану зцілення глобального навколишнього середовища є *врахування мінливості суспільних настроїв*: те, що здається сміливим і неможливим сьогодні, завтра буде висміюватися за прикре відставання від потреб часу. Але, незважаючи на те, що крива усвідомлення громадськістю загрози навколишньому середовищу справді повзе вгору і врешті-решт може піти за вертикаллю, важливо не забувати, що зараз ця крива тільки-но розпочала свій рух до гори. Тож на даній стадії максимум політично можливого тут ще не досягає мінімуму чогось плідного.

Потужною складовою створення моделі життєздатного суспільства є *вироблення механізмів передачі «ноу-хау»* індустриально розвинутими країнами державам третього світу, при чому наголос має робитися на екологічно прийнятних технологіях [7, с. 27]. Це потребує, у свою чергу, створення такої системи фінансово-економічних і адміністративних важелів, котра б витіснила екологічно шкідливі виробництва і водночас стимулювала б розробку, впровадження та поширення природосумісних технологій. При чому сама система виробництва і передачі природоохоронних технологій повинна перетворитись із фінансово-обтяжливою в галузь виробництва, що дає прибуток. Хто не усвідомить цієї тенденції — не матиме екологічного майбутнього.

Те, що турбота «про довкілля не суперечить економічним інтересам» свідчить досвід країн з найсуворішими законами у природоохоронній галузі [4, с. 142–144]. Так, Німеччина, де діють жорсткі правила постійного контролю за станом повітря, посідає перше місце у світі в патентуванні та експорті методів контролю довкілля і чистоти повітря. Японія випереджає інших у галузі практичної розробки такого устаткування. США, де діють найжорстокіші норми в галузі застосування пестицидів, є лідером у розробці засобів їх контролю. Отже, суворе природоохоронне законодавство не гальмує, а навпаки, сприяє оновленню і розвитку природоохоронних технологій.

Однак, використання найновітніших технологій головним чином залежить від мети, яку ставить перед собою та чи інша держава, наскільки вона готова дотримуватися моделі усталеного розвитку. Відомо, що країни третього світу роблять неймовірні потуги, щоб досягти за відносно короткий період західних стандартів споживання. Це нерідко підштовхує їх застосовувати імпортні технології, які стають потужними забруднювачами довкілля. Ось чому на порядок денний стали проблеми *створення і поширення екологічно прийнятних техно-*

логій. Саме на це націлює програма «екологічної конверсії», яка була прийнята на Міжнародній конференції з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.).

Суттєво ускладнює проблему створення моделі сталого еко-розвитку неготовність і небажання деяких країн брати участь у її розробці і фінансуванні. Більш за все страх, викликаний можливістю потрапити у залежність від обставин, адже потрібно буде подавати приклад і активно проводити зміни, які суперечитимуть логіці сучасного природо-користування. Саме тому навіть наймогутніші держави — США, Японія і країни Західної Європи, не зважаючи на їх колосальну економічну міць, поки що не сприймають повною мірою необхідність розділити відповідальність за політичне керівництво і фінансування початку нововведень.

То як бути? Можливо, вирішення даної проблеми слід доручити якійсь наднаціональній владі: щось на зразок світового уряду. Однак, ця ідея неминуче викличе таку протидію, що подальше обговорення того, що стоїть за подібними цілями, зайде в глухий кут — особливо в розвинутих країнах, де громадяни схилені на захисті своїх особистих свобод. Острах за свої права спричинений можливим делегуванням навіть часткового суверенітету деякій глобальній владі, гарантує, що такого просто не станеться. Але якщо світовий уряд є неможливим, на чому тоді будувати зусилля з рятування навколишнього середовища? Існує, мабуть, лише одна відповідь: потрібно *укласти міжнародні угоди*, які в глобальному масштабі визначать прийнятні норми поведінки. Визнання цих угод має відбутися на добровільних засадах, — хоч і з розумінням того, що вони передбачають як стимули, так і юридичні санкції за їх невиконання.

Конструктивну роль у вирішенні природоохоронних питань відіграє найважливіша наднаціональна організація світу — ООН, яка могла б розглянути і питання про *створення розпорядчої ради з контролю за дотриманням відповідних угод*. Рада займалася б глобальним навколишнім середовищем так само, як сьогодні Рада Безпеки — питанням війни і миру. Створення такого органу стає дедалі необхіднішим з наростанням екологічної кризи. Між іншим «Конференція ООН по навколишньому середовищу і розвитку» рекомендувала Організації Об'єднаних Націй створити Комісію по сталому розвитку, наділену високими повноваженнями, членами якої стали б усі країни світу. Ця авторитетна комісія повинна слідкувати за ходом реалізації «Порядку

денного на XXI століття» і виробляти свої рекомендації для ООН [1, с. 59]. Крім того «Конференція» також рекомендувала створити на високому рівні консультативну раду по навколишньому середовищу і розвитку, в якій експерти будуть призначатись Генеральним секретарем ООН [1, с. 59, 68].

Певно, доцільним було б також проведення традиційних щорічних зустрічей з екологічних проблем на урядовому рівні, на зразок нинішніх щорічних економічних саммітів, які лише інколи приділяють увагу навколишньому середовищу. В кожному разі, попереднє обговорення моделі життєздатного суспільства повинне відбутися на найвищому рівні. І, на відміну від економічних саммітів, у такому обговоренні мають брати участь глави як розвинутих країн, так і країн, що розвиваються.

Але, очевидно найбільш складним питанням у реалізації концепції сталого екорозвитку, як і в будь-якій іншій глобальній угоді, є відносини між бідними і багатими країнами. Між тягарем обов'язків, покладених на кожную групу країн, повинна дотримуватися певна рівновага. Якщо, наприклад, якась угода більше впливає на бідні країни, це має бути виправлено одночасно угодою, яка більшою мірою впливала б на багаті країни. Такий підхід вже одержав своє визнання під час попереднього обговорення ряду глобальних екологічних проблем. Прикладом того є початок переговорів про порятунок дощових лісів, які знаходяться переважно в бідних країнах, і одночасно обговорення угод про зменшення викидів парникових газів, що особливо складно для багатих країн. Якщо ці переговори завершаться успішно, то це буде дуже важливим для всіх країн. Сучасний світ переживає критичну фазу своєї історії. Безжалісні агресори штурмують на цей раз екологічну систему, частиною якої є самі. Через це нам загрожує перспектива своєрідної громадської війни між тими, хто відмовляється усвідомити наслідки неблаганної ходи індустріальної цивілізації, і тими, хто не хоче бути мовчазним співником руйнування. Дедалі більше сумлінних людей приєднується до опору, більше того — настав час зробити боротьбу за врятування довкілля головним організуючим принципом світової цивілізації.

Виклик часу вимагає глибшого обґрунтування розуміння нашого сьогодення зв'язку з усім людством і обов'язків перед майбутніми поколіннями. Щоб це майбутнє настало, вкрай необхідно створити і прийняти до виконання всім світовим співтовариством модель (концепцію) життєздатного суспільства. Найбільш адекватною моделлю бачиться така, що передбачає узгодженість соціально-економічного розвитку із

законами природи й перехід до збалансованого природокористування, що забезпечить сприятливе природне середовище і гідний рівень життя. Якщо ми не піднінемося до розуміння цього і не зробимо відповідне політико-правове, економічне, технологічне і світоглядницьке його забезпечення, нас чекають надто важкі випробування.

Зрозуміло, що будь-яка масштабна модель людської життєдіяльності — це органічне поєднання ієрархічно побудованих цілей з комплексом відповідних принципів методів їх вирішення, а також точним урахуванням необхідних різнопланових ресурсів, субординацією системи активних суб'єктів реалізації моделі. Звичайно, що модель суспільства сталого екорозвитку має розроблятися і втілюватися на більш глобальному рівні ніж, наприклад, моделі військово-політичної чи економічної безпеки в світі. Це безальтернативна модель виживання людської цивілізації.

Якщо створювати таку «супермодель» не як абстрактно-теоретичну схему, а як рятівний спосіб буття, придатний до застосування, то необхідно усвідомлювати деякі принципові моменти. Модель сталого екорозвитку людства не може бути жорсткою, математично точною в усіх її аспектах, одноваріантною. Враховуючи те, що вона включає безліч не тільки, чітко детермінованих і яких легко прорахувати компонентів, але й таких, що можна назвати непередбаченими, — *модель збалансованого екорозвитку повинна бути гнучкою і багатоваріантною*. Але при цьому, вона повинна враховувати ті вирішальні фактори, які обмежують можливість самого існування людства. Таким чином, головні екологічні загрози і обсяг адекватних дій по їх усуненню об'єктивно формують загальні рамки моделі сталого екорозвитку.

Акцентуємо увагу на те, що принципова відмінність при створенні моделі усталеного екорозвитку полягає в тому, що тут неприйнятна позиція стороннього спостерігача, початок її реалізації не принесе нікому швидких, односторонніх дивідентів. Втім, участь у її побудові передбачає *коლოსальну відповідальність та здатність до самообмеження*. При створенні подібних глобальних моделей загальнопозитивної спрямованості спостерігається суперечність. У вигляді абстрактно-теоретичних міркувань — вони майже досконалі, містять в собі загальновизнані цінності та гуманістичні пріоритети. Під ними у вигляді різних документів з задоволенням підпишуться лідери наймогутніших держав. Скільки вже створено всіляких міжнародних партій, декларацій про «щось там у третьому тисячолітті»? А у реальному житті застосовуються так звані

«проміжні» варіанти, економічно необтяжливі тимчасові моделі — моделі для очікування кращих часів. А от коли створяться відповідні умови, тоді і можна буде повернутись до всеосяжних, прогресивних, усіма визнаних моделей світоустрою.

До того ж, складається враження, що в період очікування «кращих часів» розвинуті країни не залишають спроб побудови нових «залізних занавісів». Причому, використовуючи всі засоби — від економічно-дискримінаційних, політики подвійної моралі і подвійного права до військово-поліцейських, — для збереження власних зон відносної екологічної, соціальної та економічної безпеки. Звісно, так дешевше. Але це тупиковий шлях.

Міжнародні форуми (конференція в Ріо-92, Йоганнесбургу-2002) за участю лідерів провідних країн світу проголосила про неможливість окремого розглядання проблем екології, бідності та економіки, то до цього можна додати, ще створення і реалізація моделі сталого екорозвитку неможливі *без радикальної зміни орієнтації міжнародно-організаційних і міжнародно-правових механізмів* в напрямку екологічних проблем. Біологічний, або екологічний імперіалізм вичерпав себе. І будь-які наймодерніші його вияви — це лише продовження агонії. Найбільш адекватною моделлю життєздатного суспільства слід вважати таку, що передбачає необхідність узгодження соціально-економічного поступу із законами природи й перехід до збалансованого природокористування, підтримку його стабільності, ландшафтного та біологічного розмаїття, а також встановлення соціальних механізмів, які, власне, здатні забезпечити таку узгодженість.

Першим суттєвим кроком по створенню моделі збалансованого екорозвитку спеціалісти вважають підготовку своєрідного «плану Маршалла» екологічного спрямування. Передбачається що він повинен поєднувати у собі такі елементи: розмах і довготривалість, ретельно вивірену фінансову допомогу країнам, що розвиваються, масовану розробку, а потім і передачу бідним нових технологій, необхідних для стійкого економічного розвитку, всесвітню програму стабілізації чисельності населення країн світу і неодмінне зобов'язання індустріально розвинутих країн прискорити власний перехід до екологічного відповідального виробництва.

Однак, реалізація такого плану потребує вирішення принципової проблеми: як здійснити симбіоз сучасної моделі суспільства споживання і створеної на основі розвитку конкурентно-ринкових механізмів світової

фінансової системи з моделлю сталого екологічно розвитку. Зважаючи на те, що в останній великомасштабні та непропорційні самообмеження держав є необхідним базовим елементом. Нам уявляється, що без утворення на зразок МВФ, відповідного Міжнародного Екологічного Фонду, з можливостями найбільших світових фінансових інститутів, — ніяких реальних зсувів не відбудеться.

Отже, модель збалансованого екорозвитку повинна подолати фрагментарний принцип та секторальність як у науково-експертних дослідженнях, так і в розробці практичних технологій виходу з екологічної кризи, які все більше входять у суперечність з глобальним характером екологічних проблем. Створення моделі збалансованого екологічного розвитку — це шанс зробити боротьбу за врятування довкілля головним організаційним принципом світової цивілізації, це шанс на виживання.

Література:

1. Программа действий. Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении/Сост.: Китинг М. — Женева: Центр «За наше общее будущее», 1993. — 70 с.
2. Экспертные оценки в социологических исследованиях: /С. Б. Крымский, Б. Б. Жилин, В. И. Паниотто и др.; [отв. ред. С. Б. Крымский]. — К.: Наукова думка, 1990. — 320 с.
3. Глазовский Н. Ф. Проблемы эколого-географической экспертизы/Глазовский Н. Ф.//Новое мышление в географии. — М.: Наука, 1991. — С. 110–118. (420 с.).
4. Кисельов М. М. Методологія екологічного синтезу /Кисельов М. М., Крисаченко В. С., Гардашук Т. В. — К.: Наукова думка, 1995. — 158 с.
5. Гор А. Земля на чаше весов (экология и человеческий дух)/Гор А. — М.: Проза, поэзия, публицистика, 1993. — 432 с.
6. Преображенский В. С. Ситуации эколого-географического прогнозирования/Преображенский В. С.//Теории и методы географического прогнозирования. — М.: Мысль, 1992. — 342 с.
7. Наука и техника: Международное сотрудничество сегодня//ИМПАКТ. 1990. — № 3. — С. 27.

Кирик В.Л. Составные становления общественной модели устойчивого развития

Анализируются основные факторы и сложности становления общественной модели устойчивого развития

Ключевые слова: *устойчивое развитие, экологический кризис, экологическая катастрофа, экоразвитие.*

Kirik V.L. Compound formation model of society for sustainable development

Analyzes the main factors and the emergence of social model of sustainable development

Keywords: *sustainable development, environmental crisis, environmental disaster, eco-development.*

УДК 1:316 .4

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗРОБКИ СТРАТЕГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Ніколайчук Г. Г.©

*Пошукувач кафедри політології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Аналізуються деякі аспекти методологічних засад розробки стратегії національної безпеки України.

Ключові слова: *національна безпека, стратегія, концепція, методологія, загрози.*

Сьогодні «національна безпека» є одним з понять, навколо яких точиться чи не найбільше дискусій, які стоять в центрі суспільної уваги, політичного та урядового порядку денного, гуманітарних та соціальних студій. І в той самий час, як не парадоксально це може здаватись на перший погляд, ми стали застосовувати і найактивніше використовувати в політичній практиці це поняття саме тоді, коли воно почало морально застарівати. Поняття «національної безпеки» вже не відповідає повною мірою духові та реаліям часу, не вирішує та не відбиває повноцінно тих проблем і викликів, що ставить світ двадцять першого століття перед кожною країною і перед людством в цілому. Там, де це поняття вперше народилось, тобто на Заході, головним чином в Сполучених Штатах, провідні представники наукової думки вже почали розуміти це, схиляючись до того, щоб вбачати розв'язання ключових протиріч безпеки в колективних зусиллях міждержавних утворень, у вирішенні глобальних соціально-економічних проблем людства.

І тим не менш національна безпека як соціально-політичний феномен активно експлуатується в політиці, в політичних суперечках, в бюджетній політиці. В кожній країні, окрім існуючих традиційних елементів військової організації та служб державної безпеки, створюються органи, нерідко політичного характеру, спеціально призначені для вирішення проблем національної безпеки. Вони можуть називатись по-різному. В Україні — це Рада національної безпеки та оборони. Така тенденція не просто данина політичній моді, все набагато складніше і серйозніше. Це вираз нагальної потреби країн, особливо тих, що розвиваються, вжити

в глобальних умовах, аж ніяк не сприятливих для швидкої адаптації та стабільного розвитку, в умовах, пристосуватись до яких стає дедалі важче. Але, з іншого боку, зростає взаємозалежність країн, поняття національного суверенітету, а отже, і національної безпеки як самодостатньої категорії, стає фікцією, у держави як головного суб'єкта національної безпеки, стає менше можливостей впливати на ключові сфери існування і розвитку соціуму. Отже, ми спостерігаємо явище відверто драматичне: в той час як поняття національної безпеки все більше формалізуються, потреба в ньому як дороговказі для вирішення проблем будь-якої країни, в тому числі України, збільшується. «Парадокс сучасної цивілізації полягає в тому, що індивідуальна свобода і безпека у все більшій мірі починає залежати від політичної влади, що покликана їх захищати» [1, с.12].

Так, поняття національної безпеки не відповідає реаліям нового тисячоліття повною мірою. Але альтернативного поняття досі немає, а отже, необхідність в ньому залишається. Проте, для того щоб стати основою для розробки стратегії національної безпеки її визначення має бути ще більш точним і містити в собі певне практичне спрямування, певні орієнтири для суб'єктів її забезпечення.

Для того, щоб проілюструвати цю думку, потрібне окреме пояснення. Для цього необхідно торкнутись найскладнішого, мабуть, протиріччя, що точиться навколо визначення обсягу поняття національної безпеки. Це питання співвідношення ваги і пріоритетів інтересів особи, інтересів суспільства (тобто громадянською суспільства) та інтересів держави в структурі національної безпеки. Суперечливі погляди переводять дану проблему в площину одного з полюсів.

Сильними є традиції розглядати національну безпеку саме як безпеку в першу чергу держави як основного, чи не єдиного суб'єкта забезпечення цілісності будь-якої країни, гаранта її стабільності. Такий підхід традиційний для всього двадцятого століття, століття тріумфу сильних національних держав, хоча його чомусь приписують насамперед тоталітарній спадщині СРСР. Сучасні дослідники, прагнучи бути в руслі модерних популярних течій, панівної на сьогодні ліберальної ідеології, що ідеалізує цінності особистої свободи, навпаки, ставлять в голову кута безпеку та інтереси особистості, яким мають бути підпорядковані всі інші інтереси.

Про об'єктивну суперечність, в яку вступають ці підходи, свідчить хоча б таке просте спростування, що іноді для захисту інтересів виживання суспільства, наприклад, в період назрівання громадянської війни,

необхідним є тимчасове обмеження ряду важливих прав людини. Можна приводити й інші приклади, коли особистий інтерес та свобода мають обмежуватись заради цілісності та стабільності того соціуму, в якому ця свобода й може існувати.

Очевидно, тут маємо місце з логічною помилкою хибної підстави. Адже поняття «людина», «суспільство», «держава» не є однопорядковими поняттями. Людина і суспільство (а також народ, нація, соціум тощо) є об'єктами національної безпеки, заради яких це поняття взагалі експлуатується. А держава — це суб'єкт, або інструмент (якщо за суб'єкта вважатимемо народ як джерело влади) захисту національної безпеки. Щоб бути дієздатною в сфері захисту національної безпеки, держава потребує певної самостійності та прерогатив по відношенню до громадянського суспільства і особи, певної суверенної сфери компетенції та влади. Проте дії її спрямовані саме на реалізацію інтересів власних громадян і соціуму як цілісності. На думку автора, тут діє закон зворотної пропорційності: чим більша свобода індивіда та особистої ініціативи, чим самостійнішим є в країні громадянське суспільство, тим обмеженішою є роль та влада держави. Але водночас є меншою ступінь безпеки, ступінь захищеності особи та суспільства від зовнішніх та внутрішніх над індивідуальних загроз. І навпаки, Отже — і тут ми підходимо до важливої думки — суспільство, його громадяни мають самі визначити, якою мірою вони ладні поступитись своєю свободою заради безпеки. «Коли міркування безпеки можуть зневажиш міркування індивідуальної свободи? Д.С. Мілл дав характерно просту відповідь: «Ніколи!» [2, с.104].

Нарешті, перед тим як надати власне операційне визначення національної безпеки, зроблю ще одне невеличке зауваження. Основою теорії національної безпеки є уявлення, не завжди підтверджене на практиці, про можливість контролю чинників, що впливають на її стан. А проте далеко не всі чинники, загрози, процеси, що стосуються національної безпеки, піддаються контролю, навіть міжнародному та світових держав, не кажучи вже про національні держави на кшталт нашої. А ті чинники, що можна контролювати, піддаються впливові різною мірою.

Враховуючи вищезазначені зауваження, а саме необхідність відповідності поняття політичним реаліям, його практичного спрямування, усвідомлення ролі держави та можливості контролю за станом національної безпеки, я пропоную дати таке її робоче визначення як основи розробки державної стратегії: Національна безпека — це проблемне

соціально-політичне поле існування суспільства, сформоване сукупною дією чинників, яка визначається можливостями держави його контролювати в межах об'єктивно можливого та соціально припустимого впливу.

Таке, на перший погляд досить складне визначення, робить, тим не менш, акцент на головному: розмежуванні сфери, де вплив держави матиме сенс і позитивні наслідки, і сфери, що хоч і накладається на сферу національної безпеки, проте є принципово неможливою для контролю з боку держави. Такий підхід дасть змогу зробити стратегію національної безпеки більш реалістичною, зосередити ресурси на найважливіших цілях та пріоритетах.

По суті, питання про національну безпеку стає питанням про межі можливостей держави і політики в формуванні політичної реальності в тій чи іншій країні. *А мета стратегії національної безпеки — виявити ці межі та, коли можливо, максимально їх розширити.* «Політика має відстежити шлях самообмеження, яке історично вже здійснилось. Політика вже давно є не єдиним і навіть не центральним місцем, де приймаються рішення про формування суспільного майбутнього... Усвідомити це є надзвичайно важливо, адже... створюється фон очікувань, на якому реальність реальних політичних сплетінь постає слабкістю, неспроможністю...» [3, с.345].

Стратегія національної безпеки України як державний документ

Стратегія національної безпеки в широкому розумінні включає в себе не лише планування, а і саму політику в сфері безпеки. Проте, основою будь-якої такої стратегії завжди є державний документ або ряд документів. «Головною метою стратегічного планування у сфері державною управління забезпеченням національної безпеки є формування сукупності взаємопов'язаних стратегічних документів, що визначають прийнятний та мінімально припустимий рівні забезпечення національної безпеки і усталеного розвитку суспільства і держави, раціональні шляхи досягнення цих рівнів у визначеній стратегічній перспективі» [4, с.66]. Стратегія як документ є втіленням, квінтесенцією результатів всього того комплексного аналізу, прогнозування й планування в сфері національної безпеки. Крім того, однією з головних функцій стратегії як документу є *ідеологічна*, яка має мобілізувати духовно як політичну еліту так і всю націю. В цьому контексті, отже, вона потребує окремої уваги.

Такий документ може мати різний вигляд та різні назви. Але останнім часом все більше країн так і називають цей документ — Стратегія національної безпеки, наслідуючи моду США, що перші стали розробляти подібний проект. Цим шляхом пішли Польща, Угорщина, інші країни Східної та Центральної Європи. Не є винятком і Україна.

Інші стратегічні документи в цій сфері можуть мати вигляд доктрин, програм, концепцій, законів. Всі вони доповнюють одне одного.

Так, «первинним документом у системі вироблення стратегії та визначення завдань є концепція» [1, с.15]. Нині її роль виконує *Закон України «Про основи національної безпеки»*, який зазнав серйозної критики як на стадії розробки, так і після офіційного затвердження. Документ критикували за відсутність чітко визначених цілей національної безпеки і пріоритетів загроз в її сферах, декларативність і загальність рекомендацій та заходів. Але він заклав основу для планування дій у сфері національної безпеки держави. *Програма забезпечення безпеки* — це «документ, який визначає систему заходів, по забезпеченню безпеки через зазначення завдань, засобів, способів, етапів, механізму їх реалізації» [5, с.177].

Доктрина національної безпеки — це «складовий елемент ієрархії системи нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері національної безпеки, сукупність офіційних поглядів на мету, функції, принципи та методи забезпечення національної безпеки України в конкретній сфері життєдіяльності» [5, с.61]. Американські автори частіше кажуть не про доктрину, а про *політику* національної безпеки. Відмінність доктринальних настанов щодо національної безпеки від відомих американських зовнішньополітичних доктрин: ізоляціонізму (Монро); «відкритих дверей». (Трумена) полягає в тому, що вони встановлюють не принципи поведінки США в міжнародних справах, а визначають засади для забезпечення інтересів США в умовах миру та війни» [3, с.81].

І, нарешті, безпосередньо *стратегія* національної безпеки України — це «узгоджена за метою, завданнями, умовами і засобами довгострокова комплексна програма практичних дій щодо забезпечення захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз» [3, с.11]. Стратегія національної безпеки України є основою для комплексного планування діяльності органів державної влади у сфері оборони і національної безпеки

Стратегія національної безпеки України як документ визначає найважливіші принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Можна виокремити принципи, якими слід керуватись при розробці Стратегії як документу. Це *принципи* раціональності, неперервної адаптації, єдності стратегічних зусиль, що витікає з матеріальних, моральних та організаційних передумов, принцип єдності суспільнополітичної динаміки (зовнішньої та внутрішньої політики).

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» Стратегія затверджується Президентом України і є документом, обов'язковим для виконання. Це — база для розробки конкретних програм за складовими державної політики у сфері національної безпеки.

Основними рисами сучасної стратегії національної безпеки виступають: усвідомлення взаємозалежності національної та міжнародної безпеки; переконання, що поняття національної безпеки включає основні потреби та права людини; зростаюча впевненість в неможливості вирішувати спірні питання воєнним шляхом; висока оцінка ролі транснаціональних суспільних рухів; «усвідомлення необхідності створення недержавних підсистем національної та міжнародної безпеки» [6, с.15].

Сутність, дух стратегії може відрізнитись відповідно до того, прагматичний чи нормативний компонент превалюють в ній; відповідно, інструментальну чи декларативну функцію вона виконує.

Мета стратегії як державного документу — створення обґрунтованих орієнтирів діяльності в інтересах забезпечення національної безпеки.

В такого роду документі завжди зазначають суб'єктів та об'єктів національної безпеки, національні інтереси, загрози національним інтересам в кожній сфері, та механізм реалізації стратегії національної безпеки. Суб'єкти національної безпеки — зазвичай носії конституційних прав і обов'язків, не лише держава, а й громадяни, громадські організації й об'єднання. Об'єкти національної безпеки: носії національних інтересів, природа, людина, нація і соціальні групи.

У Стратегії необхідно виокремити три різнорівневі, але водночас взаємопов'язані аспекти: макроструктурний, міжгалузевий, територіальний.

Макроструктурний аспект стратегії спрямований на вироблення принципових підходів до розв'язання найзагальніших проблем.

Міжгалузевий аспект стратегії набуває значення на рівні сфер національної безпеки. Територіальний аспект стратегії — це розробка цільових комплексних програм безпеки регіонів, обґрунтування розташування об'єктів нового будівництва, взаємозв'язок об'єктів інфраструктури, організація системи міжрегіонального розвитку. Вона може не включатись до основних стратегічних документів

Для визначення завдань і порядку денного політики національної безпеки необхідним є тривимірний розрахунок національних інтересів держави, загроз цим інтересам, та можливостей держави і суспільства в сфері захисту інтересів і протидії загрозам. Результатом такого трикомпонентного аналізу і є конкретизація компетенції різних органів держави в якості суб'єктів національної безпеки, та розробка пакету документів, у тому числі нормативно-правових актів, що регламентують політику національної безпеки.

Література:

1. Горбулін В. П., Качинський Л. Б. Методологічні засади розробки стратегії національної безпеки України // Стратегічна Панорама. — 2003 . — № 2 . — С 14-21 .
2. Горбулін В. П. Качинський А. Б. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від «суспільства ризику» до громадянського суспільства // Стратегічна Панорама. 2005 . — № 2 . — С. 13-26
3. Клітченко О. С. Внутрішня безпека держави: методологічний аспект // Стратегічна Панорама. — 2007 . — № 1 . -С. 81-88 .
4. Семенченко А. І. Спосіб формування проектів стратегічних рішень у сфері забезпечення національної безпеки // Стратегічна панорама. — 2007 . — № 1 . — С.64-74 .
5. Ліпкан В., Ліпка О., Яковенко О. Національна та міжнародна безпека у визначеннях і поняттях. — К.: Текст, 2006 . — 256 с.
6. Возжеников А. В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия. — М.: НПО «Модуль», 2000 . — 240 с.

Ніколайчук Г.Г. Методологические основания разработки стратегии национальной безопасности Украины

Анализируются некоторые аспекты методологических оснований разработки стратегии национальной безопасности Украины.

Ключевые слова: *национальная безопасность, стратегия, концепция, методология, угрозы.*

Nikolaychuk G. G. Methodological grounds of national security strategy of Ukraine

Examines some aspects of the methodological foundations of the development strategy of national security of Ukraine.

Keywords: *national security, strategy, concept, methodology, and threats.*

УДК 328.123

КОНСТРУКТИВНА ОПОЗИЦІЯ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ, ЇЇ ПАРАМЕТРИ ТА ФУНКЦІЇ

Зарицька І. В. ©

*Кандидат політичних наук, асистент кафедри політології
і державного управління Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова*

Узагальнюючи низку класифікацій політичної опозиції, акцент робиться на аналізі її конструктивної складової.

Ключові слова: *опозиція, конструктивна опозиція, неконструктивна опозиція, ліберальна опозиція, радикальна опозиція.*

«Опозиція» (з латинського — «*oppositia*») перекладається як «протиставлення», і вживається як у широкому, так і вузькому значеннях. У першому випадку опозиція є сукупністю поглядів та дій, що мають характер інакомислення та невдоволення існуючим режимом, виступами проти позиції більшості. У другому — відбувається перенесення опозиції в ту чи іншу політичну систему, в якій вона проходить шлях до інституціалізації своєї діяльності і, врешті, стає політичним інститутом.

У даній статті мова буде йти про цивілізовану опозицію — тобто таку опозицію, коли суперечності між більшістю і меншістю не ставлять під загрозу основи конституційної і правової системи. В класичному розумінні цивілізована опозиція — це коли не тільки партія, що перемогла, визначає законність і справедливість правил гри, а й партія переможена — також, хоча саме їй це визнання дається нелегко. Зауважимо при цьому: переможена партія виходить з того, що в ході суперництва зіткнулися не сили Добра і Зла, а лише інтереси, кожен з яких законний, і що благополуччя однієї із сторін не досягається за рахунок кривдження іншої [1, с. 213].

Наприклад, Дж. Сарторі розрізняє відповідальну та невідповідальну політичну опозицію. Відповідальна політична опозиція характерна тим, що політичні сили ведуть боротьбу відповідно до «правил політичної гри», усвідомлюючи тимчасовість перебування як при владі, так і

в опозиції. Тому критикуючи дії влади, опозиція не підриває політичні засади самої системи. Навпаки, невідповідальна опозиція в прагненні скинути уряд використовує всі засоби без жодних обмежень (у тому числі і моральних), що дуже часто дискредитує державні органи влади [2, с. 23].

Тобто, головними рисами поведінки відповідальної опозиції є її прагматичність та поміркованість, в такому випадку, відповідальна опозиція, усвідомлюючи значення впливу на виборців, не буде вдаватися до обіцянок, які неможливо виконати. Для того, щоб бути відповідальною опозицією необхідно переконати виборців, що вона має реальну можливість впливати на управлінські процеси, та поділяти з урядом відповідальність [2, с. 24].

Узагальнюючи низку класифікацій політичної опозиції, доцільно вказувати на позитивну (конструктивну опозицію, тобто опозицію зі знаком плюс) та негативну (неконструктивну зі знаком мінус) типи опозиції. У західній політичній науці її ще називають системною (відповідальною) та позасистемною (невідповідальною) опозицією. Дж. Сарторі виділяє також «частково відповідальну» опозицію [2, с. 26].

У вітчизняній науці зустрічаємо такі визначення опозиції як: офіційна та неофіційна, що загалом не відповідає системній та несистемній політичній опозиції [3, с. 257]. Так, український вчений Андрущенко В. П. розрізняє такі форми опозиції, як: поміркована, радикальна, лояльна (така, що готова до компромісу і співпраці), конструктивна, деструктивна [4, с. 230]. Ще один український дослідник Ю. М. Розенфельд політичну опозицію поділяє на конструктивну (яка формує змістовні, суто ділові пропозиції) і деструктивну (руйнівну); лояльну (готову до підтримки влади, тобто можуть дійти згоди з нею) і радикальну (здатну до корінної перебудови суспільного устрою) [5, с. 180].

Говорячи про суть і форми функціонування лояльної опозиції (досвід англосаксонських країн) можна дати таке визначення цього явища: лояльною опозицією є узаконена протипава до правлячої еліти політичної сили (партії), що поділяє засадничі принципи функціонування даної суспільної системи, шукаючи водночас, альтернативних шляхів її розвитку, наголошуючи на своєму баченні ключових проблем розвитку суспільства і способів їх розв'язання, критикуючи під цим кутом, правлячу політичну еліту [6, с. 12].

У цьому визначенні слід підкреслити такі моменти як: узаконеність політичної протипава; критика політичного курсу правлячих сил та

пошук альтернатив; інтегрованість опозиції в існуючу систему і тому — конструктивність в роботі. Протилежністю до неї є непримиренна або радикальна опозиція, яка хоче, в разі перемоги над правлячою партією, корінним чином міняти головні засади і напрямки розвитку суспільства і, як правило, вважає, що ціль виправдовує засоби.

Виникнення концепції лояльної опозиції пов'язують з іменем представника англійської політичної філософії XVIII ст. Едмонда Берка. До нього система державного правління в Англії базувалася на доктрині невіддільності влади від особи монарха. Вважалося, що на законних підставах може функціонувати лише єдиний, не поділений на фракції (партії) парламент, котрий в усьому підтримує короля. Е. Берк раціонально пояснив існування партій і показав, що хоч кожна з партій претендує на здобуття влади, вони можуть мирно співіснувати, якщо будуть лояльно ставитись до двох засадничих інститутів англійського суспільства: приватної власності і символу монархії. Тобто, існування багатопартійності допускалося на принципах лояльної опозиції, завдання якої полягало в тому, щоб змагатися за владу, шукати способів зміцнення держави, яка існує у формі парламентської монархії, та покращення суспільних відносин, заснованих на приватній власності. Організаційно це було закріплено шляхом розмежування функцій правлячої партії або Уряду, з одного боку, та функції провідної партії меншості або офіційно, Найбільше Лояльної Опозиції Її Королівської Величності [7, с. 143].

Така, класична форма лояльної опозиції відповідає англійській політичній культурі і політичній системі, зокрема парламентській формі правління при пануванні двох партійності, коли є повна ясність, у чийх руках влада і хто їй опонує. Президентська форма правління, навіть в умовах двох партійності, може внести в це питання деяку плутанину, наприклад, у випадку, президента обрано від однієї партії, а парламентську більшість — від іншої партії. Саме тому в США, наприклад, термін «опозиція» не стільки вживаний, як у Великобританії, замість «правляча» і «опозиційна» говорять «партія більшості» і «партія меншості» [8, с. 9].

Але принцип лояльності опозиції діє і тут: до влади поперемінно приходять прагматичні, помірковані партії, які не ставлять під сумнів існуючий лад і його систему цінностей. Інші, ідеологізовані, більш радикальні партії, що могли б кинути виклик пануючим відносинам, перебувають на периферії політичного життя. У широкому розумінні вони, зазвичай, також є опозиційними. Але у випадку здобуття ними

значного впливу в парламенті це була б не лояльна, а непримирима опозиція, що утруднювала б функціонування політичного механізму. Тому їх тримають на відстані від головної течії політичного життя, оберігаючи тим самим інститут лояльної опозиції. Частково це досягається спонтанно, завдяки особливостям політичної культури і традиції двопартійних суспільств, частково через механізми політичної соціалізації, частково через певні інституціональні перешкоди для поширення впливу радикально-опозиційних партій, такі як: мажоритарна система виборів з одномандатними округами, відкритий характер членства в основних партіях, їх досвід у перехопленні вимог третіх партій і включені їх до своїх програм, система фінансування виборців та інше [9, s.284].

Характерно, що навіть у європейських країнах, де існують системи багатопартійної роздільності із значно популярнішими ліво-(а подекуди й право-) радикальними партіями, були вироблені певні засоби запобігання вирішальному впливу останніх на політичний курс держави. Можливо ці засоби не були дуже демократичними, проте потреба в них випливала з усвідомлення того, що вибір суспільних цінностей і напрямку розвитку країни — проблема занадто фундаментальна, щоб її можна було вирішувати заново після кожних виборів [9, s.308].

Як зазначає А. Колодій, що не слід забувати, говорячи про формування лояльної опозиції, ми обираємо шлях, а не «утворюємо орган» [10, с. 146].

Відомий політолог Хуан Джон Лінц в своїй праці «Катастрофа демократичних режимів: криза, руйнування та відновлення рівноваги» визначає параметри, які характеризують «лояльну» опозицію, тобто опозицію лояльну до демократичного режиму:

1. Публічне підтвердження того, що здобувати владу опозиція буде тільки за допомогою виборів, і готовність опозиції віддавати її іншим політичним силам, які дали на це згоду також;

2. Безкомпромісна відмова від застосування насилля для досягнення або збереження влади, за виключенням тих випадків, коли це допускається законом (наприклад, при намаганні незаконно захопити владу);

3. Відмова від будь-яких неконституційних закликів до збройних сил захопити або утримувати владу, не віддавши її лояльній демократичній опозиції;

4. Відмова від фразеології насилля для мобілізації прибічників з ціллю захватити владу, утримуючи її поза рамками конституції, відмова від знищення опонентів, в тому числі недемократичними та антидемократичними методами.

5. Зобов'язання приймати участь в політичних процесах, у виборах та в парламентській діяльності, не ставлячи умов, які б виходили за рамки конституції;

6. Принципова готовність приймати відповідальність за управління або бути частиною більшості, якщо не існує альтернативи партіям, які підтримують систему, а також готовність брати участь в роботі уряду, який може бути слабким у випадку кризи;

7. Готовність опозиції об'єднатися з опонентами, ідеологічно далекими, але готовими підтримувати демократію. Така готовність може бути направлена проти «ідейно близьких» партій, але здатних підірвати демократію, за допомогою фразеології насилля та намаганням подавити громадянські свободи легальної опозиції;

8. Відмова від таємних контактів і підтримання нелояльної опозиції, якщо ця підтримка передбачає обмін на терпимість по відношенню до її антидемократичної діяльності. Чітке і зрозуміле розмежування між партіями, які підтримують систему (в широкому розумінні), та «антисистемними» партіями — це важлива характеристика лояльних партій і політичної системи» [11, с. 28].

Отже, на думку Х. Лінца, «... у разі дотримання цих вимог, чисельність лояльних учасників демократичного процесу в суспільстві, різко скоротилась би». В той же час Х. Лінц підкреслює, що «... в будь-якій демократії, яка переживає кризу, можна віднайти відтінки напівлояльності навіть у партій, які є найбільшими прихильниками стабільної демократії...» [11, с. 301].

Слід зазначити, що дане визначення характеризує лояльну опозицію демократичному режиму «взагалі», без врахування умов та специфіки режиму взагалі. Але ця обставина є одним із ключових для розуміння природи та суті опозиції.

Ще існує нелояльна опозиція, до якої належать партії, рухи й організації, які чітко і недвозначно заперечують існуючу політичну систему. За її наявності режим схиляється до змін, а центральна влада може поступово втрачати легітимність, оскільки вона нездатна чинити опір такій опозиції. Нелояльна опозиція може еволюціонувати у двох напрямках: інтегруватися в систему, особливо коли це система — конкурентної

демократії; за умови недієздатності влади як такої, що перешкоджає розвитку суспільства, опозиція набуває статусу загальнонаціональної і це сприяє руйнації існуючого режиму [11, с. 309].

Крім того, існує ще напівлояльна опозиція, яка виступає проти радикальної трансформації чинної політичної системи. Її надто складно виокремити, оскільки вона не має чітко окресленої позиції, тобто вона може заперечувати існуючий режим і прагнути змінити його, в той же час, вона може давати згоду з основних стратегічних питань при розходженні у тактиці. Вихід напівлояльної опозиції в якості правлячої сили на політичну арену свідчить про поглиблення кризових тенденцій у суспільстві, бо зміцнення поміркованої опозиції може відбутися лише за рахунок звуження опозиції лояльної [12, с. 176].

Надзвичайно небезпечним є перехід від напівлояльної опозиції до нелояльної, саме так розпочинається відкрита конфронтація з правлячим режимом.

В усіх перелічених вище типів опозиції саме конструктивна опозиція виступає як невід'ємна частина позитивного розвитку політичного процесу, ефективної політичної діяльності як матеріалізованої форми такого процесу, досягнення динамічної стабільності політичного життя. Постає питання, чим обумовлений такий зміст і значення конструктивної опозиції та які фактори визначають конструктивістські якості опозиційної діяльності?

Грунтовну відповідь на подібні питання можна дати, лише визначившись у проблемі співвідношення політичних категорій: конструктивна опозиція, політичний процес, політична діяльність, політична система, політична свідомість, політична культура. Адже конструктивність опозиції водночас — і наслідок, і умова демократії як форми організації політичного життя, тому це поняття тісно переплетене з усім комплексом проблем, що становлять зміст загальної теорії політики.

Це питання набуває особливого значення в умовах, коли Україна як самостійна незалежна держава робить лише перші кроки в розробці свого стратегічного курсу та визначенні тактичних прийомів, завдяки яким може бути досягнуто головної мети — побудови демократії, правової, соціальної держави. Наявність конструктивної опозиції слід розглядати як обов'язковий структурний елемент влади, за допомогою якого прискорюється здійснення обраного стратегічного курсу, підвищується ефективність політичної діяльності та досягається більш високий рівень легітимації влади. За таких умов формується динамічний тип

політичної стабільності, притаманний відкритим суспільствам, що опанували механізм поновлення, політичних та соціальних змін і розвитку.

Якщо аналізувати владу як складну систему, то передусім, наявності конструктивної опозиції потребує законодавча база, що входить в класичну тріаду в рамках концепції розподілу влади, а також спеціальний інструмент соціального контролю, критики та підтримки влади суспільством — засоби масової інформації, так звана «четверта влада». При цьому опозиційна діяльність буде проявлятися як на суспільному, так і на публічному рівнях, охоплюючи і найбільш складні соціальні та політичні відносини, і відносини в окремих асоціаціях [10, с. 146].

Конструктивна опозиція в даній ситуації створює умови для політичного маневру та компромісу, завдяки чому приймаються рішення, здатні подолати конфліктні відносини та привести до консенсусу.

Важливість визначення прав опозиції диктується тим, що створення владою умов для соціальної інтеграції нічого спільного з соціальною однорідністю не має. Оскільки ж зберігається неоднорідність, будуть існувати різні потреби, що реалізуються у вигляді групових інтересів і оформлюються в течії підтримки або протистояння офіційному курсу. Щоб це протистояння не набувало ознак руйнації, влада має піклуватися про підтримку конструктивістських елементів серед опозиції. Для цього слід на законодавчому рівні зафіксувати не лише право опозиційної діяльності, а й визначити межі допустимого, функціональне поле такої діяльності, заклавши певні обмеження, що гарантують від перетворення конструктивної опозиції в деструктивну і, разом з тим, стимулюють перетворення поміркованої та лоальної опозиції в конструктивну [10, с. 147].

Обмеження ніяким чином не означають невтручання опозиції в окремі сфери суспільного життя — підконтрольним має бути все. Однак, вони повинні стосуватися, насамперед, форм і методів діяльності, визначення відповідальності за наслідки такої діяльності, дотримання принципів політичної етики, гарантій забезпечення прав особи.

Конструктивна опозиційна діяльність, крім того, тісно пов'язана з політичною культурою, політичною свідомістю, політичною поведінкою. Вона є найбільш яскравим свідченням високого рівня такої свідомості і культури, відображаючи, водночас і відносини, що склалися у суспільстві. Демократичне суспільство сприймає конструктивну опозицію як імпульс, що трансформує суспільне життя, органічно включаючи в демократичний процес механізми, що використовують конфлікти для вдосконалення, стабілізації системи. В такій опозиції

не вбачають руйнації, а бачать лише засіб сприймати і асимілювати суперечливі за змістом течії, що мають на меті досягнення вищого рівня розвитку.

Демократичні процедури державного будівництва та управління обов'язково передбачають можливість опозиційної діяльності.

Будучи конструктивною за змістом, вона створює атмосферу конструктивізму при виконанні будь-яких процедур прийняття рішень, проведення дій і функціонування системи. Але сприйняття конструктивної опозиційної діяльності як норми можна пов'язувати лише з окремими типами політичної свідомості чи видами політичної поведінки. Так, воно притаманне ліберальному, реформістському чи демократичному типу політичної свідомості, але не є ознакою консервативного, революційного чи тоталітарного типу. І ці параметри повинні враховуватися обов'язково в аспекті психології влади і психології політики, перетворюючись у важливі важелі позитивного чи негативного впливу. Це стосується як масової, так і групової та індивідуальної політичної свідомості, її ідеологічного і масового рівнів, що визначають зміст, спрямованість та інтенсивність політичної активності.

Виходячи з того, що політична свідомість безпосередньо пов'язана з функціонуванням політичної системи, ми, таким чином, можемо прогнозувати, оцінювати і впливати на варіанти модифікацій політичних систем, обираючи для підтримки варіанти модифікацій політичних систем, обираючи для підтримки певні типи політичної свідомості і стимулюючи визнання в їх рамках значення конструктивної опозиційної діяльності [13, с. 25].

Така діяльність виступає як форма політичної участі, що виконує функції політичної соціалізації і виховання.

Наприклад, С. Божик розрізняє такі функції опозиції:

— контроль за урядом включно з адміністративними діями, за які він відповідає;

— критика урядової політики та вплив на неї (при нагоді через показ альтернатив);

— розробка альтернативних позицій (предметна альтернатива);

— селекція та підготовка кваліфікованих кандидатів в уряд;

— постійна готовність сформувати уряд;

— критичні попередження до збереження свободи та захисту меншості, прав і порядку (опозиція як «оплот та охоронець свободи»);

— інтеграція груп меншості у політичний процес;

— мобілізація громадськості як рушійної сили політики [14, р.71].

У політичній практиці та науці визначають різні типи і форми політичної позиції:

— стосовно системи влади — лояльна та нелояльна;

— за місцем дії — парламентська, позапарламентська, кланова, внутрішньокланова, внутрішньопартійна;

— за місцем у спектрі політичних сил — ліва, права, центристська;

— за способом дії — легальна (системна), ситуаційно-орієнтована, нелегальна;

— за характером — демократична (конструктивна), недемократична [15, с. 34].

У такий спосіб прослідковується зв'язок між політичною свідомістю, політичною участю, що здійснюється на цій базі та політичною культурою як більш широкою категорією з ознаками складної структури. Впливаючи на окремі елементи цієї структури, можна регулювати їх взаємовідносини та дію системи в цілому.

Розглядаючи політичну культуру на рівнях пізнавальної, емоційної та оціночної орієнтацій, слід зауважити, що на будь-якому рівні може відтворюватись конструктивна опозиційна діяльність в її теоретичному або практичному аспектах. При цьому конструктивна опозиційна діяльність набуває стабілізуючого ефекту, по суті працюючи на збереження офіційної політичної культури. І разом з тим, вона є умовою перетворень політичної культури, долаючи опір впровадження нових норм політичної поведінки. Тобто, через допущення існування конструктивної опозиції створюються умови, за яких духовне середовище суспільства, зберігаючи традиції, здатне, разом з тим, до нових ідей.

Подвійна природа політичної культури, в якій поєднуються колективне та індивідуальне, загальне і одиничне, забезпечує засвоєння ідеї важливості конструктивної опозиції як на рівні суспільства, так і на рівні особистості.

За умов впровадження в якості постулату політичної культури тези про визначення ролі конструктивної опозиційної діяльності, це відповідним чином відтвориться в політичній поведінці як способі існування політичної культури, створюючи основу спільних дій, злагоди, та подолання конфліктних ситуацій.

Таким чином, забезпечуючи можливість опозиційної діяльності суб'єктам політики, суспільство в цілому і влада, зокрема, створюють

серйозні гарантії реальної демократії, динамічного розвитку політичного процесу.

Якщо політична боротьба сприймається як зіткнення Добра і Зла, коли партія-переможець прагне почати національну історію з «чистого аркуша», «переграти» її, а переможена партія чекає свого часу, що повернути рух історії у зворотному напрямі, така протидія, така опозиція не може вважатися конструктивною. Клаус Бойме зазначає: «Громадяни режимів, що демократизуються, повинні почати думати інакше про природу політичної гри і влади, переходити від жорсткої політики «хто кого» до політики, орієнтованої на компроміс і створення механізмів включення населення в політику» [209, р.32].

Отже, конструктивна опозиція має бути альтернативною, а не антагоністичною політиці, стратегії і тактиці правлячої владної еліти. На жаль, у сучасному українському суспільстві ще не створені умови для функціонування цивілізованої опозиції.

Література:

1. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку/Ф.М. Рудич (ред). — К.: Парламентське видавництво, 2006. — 412 с.
2. Сартори Дж. Пересматривая теорию демократии. Вертикальная демократия/Дж. Сартори//Полис. — 1993. — № 2. — С. 20–31.
3. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. /Батенко Т. — Львів: Кальварія, 1997. — 350 с.
4. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблеми організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу/Андрущенко В.П. — К.: ТОВ «Атлант» ЮЕМСІ, 2006. — 498 с.
5. Розенфельд Ю. М., Осипова Н. П. Опозиція в демократичному суспільстві: матеріали наук.-прак. конф. [«Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика»]. — К.: «Українська перспектива», 1996. — С. 178–181.
6. Марценюк Л. М. Українська політична опозиція централізаторського курсу більшовиків (1918–1923)/Марценюк Л. М. — К.: Стилос, 1997. — 32 с.

7. Берк Э. Защита естественного общества/Берк Э. — М.: Искусство, 1991. — 416 с.
8. Павленко Р. Опозиція: права і повноваження /Р. Павленко//Людина і політика. — 2002. — № 4 (22). — С. 3–10.
9. Opozycja Parlamentarna/[Pod. red. E. Zwierchowcki. Warszawa]. — Wydawnictwo Sejmowe, 2000. — 412 s.
10. Колодій А. Ф. Політичний спектр посткомуністичних держав і проблема формування лояльної опозиції (приклад України): матер. наук.-прак. конф. [«Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика»]. — К.: «Українська перспектива», 1996. — С. 142–147.
11. Линц Хуан. Крушение демократических режимов: кризис, разрушение и восстановление равновесия/Линц Хуан. — М.: Аспект Пресс, 2002. — 671 с.
12. Побочий І. А. Політична боротьба: праксеологічний вимір/Побочий І. А. — К.: Абрис, 2007. — 352 с.
13. Генри М. Правила парламентской процедуры/Генри М. — Вашингтон, 1999. — 716 с.
14. Bozyk Stanislaw. Opozycja parlamentarna w Sejmie RP/Bozyk Stanislaw. — Warszawa, 2005. — 486 p.
15. Комкова Г. Н. Пропорциональная избирательная система и обеспечение равенства фракций в российском парламенте/Г. Н. Комкова//Конституционное и муниципальное право. — 2006. — № 7. — С. 28–36.

Зарицкая И. В. Конструктивная оппозиция в демократическом обществе, ее параметры и функции

Обобщая ряд классификаций политической оппозиции акцент делается на анализе ее конструктивной составной.

Ключевые слова: *опозиция, конструктивна опозиция, неконструктивна опозиция, либеральная опозиция, радикальная опозиция.*

Zaritskaya I. V. Constructive opposition in a democratic society, its features and functions

Summarizing a number of classifications of the political opposition focuses on the analysis of its structural component.

Keywords: *opposition, constructive opposition, non-constructive opposition, the liberal opposition, the radical opposition*

УДК 061.2:316.3

ПОСЕРЕДНИЦТВО ГРУП ІНТЕРЕСІВ У СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЦІ (МЕРЕЖЕВИЙ ПІДХІД)

Єрмак В. В. ©

*Аспірант кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

«Група інтересів — сукупність людей, пов'язаних спільними відносинами, інтересами і бажаннями їх реалізувати за допомогою політичної влади» [1, с. 158]. Ще Аристотель розрізняв групи родинні, дружні, зацікавлені. У наш час проблему групових інтересів ґрунтовно розробили насамперед американські соціологи і політологи (А. Бентлі, Д. Трумен, Дж дьюї та ін.).

Звернемося до концепцій, які розглядають участь, посередництво груп інтересів у сучасній політиці з точки зору відкритої демократичної політики. В останні роки впливовим у дослідженні політичних процесів і управління став концептуальний напрямок, в основі якого лежить поняття «політична мережа» (policy network). Статус цього напрямку дотепер досить дискусійний і чітко не визначений. Одні акцентують увагу на тому, що використання поняття «політична мережа» лише формує деякий дослідницький інструментальний підхід до вивчення політики й управління, інші наділяють його статусом концепції, треті пишуть про розроблену нову політико-управлінську теорію, деякі говорять про вдалу метафору. Незважаючи на розходження, цей дослідницький напрямок набирає ваги, стає все більше й більше оснащеним власним концептуальним апаратом, все частіше використовується для аналізу політики й управління, набуває своєї філософії і, відповідно, росте число його прихильників.

Використовуючи наявний масив публікацій, з'ясуємо сутність концепту наукового напрямку, який нас цікавить, стосовно теми нашого дослідження. Існують дві основні школи, які використовують мережний підхід як методологію дослідження політики. Це — англосаксонська і німецька школи.

Англосаксонська школа вважає плідним використання мережного підходу при вивченні взаємодії держави й зацікавлених груп, при якому

концепція політичних мереж протиставляється плюралістичному й корпоративістському підходам, які використовуються для опису посередництва інтересів. Рід Родес і Девид Марш, які найчастіше згадуються як представники цієї дослідницької школи, відносять концепцію політичних мереж до концепцій середнього рівня, що «забезпечують зв'язок між мікрорівнем аналізу, який має справу з роллю інтересів та уряду, і макрорівнем, який концентрується на більш широких питаннях щодо розподілу влади в сучасному суспільстві» [2, с. 96].

Німецька школа звертає увагу на мережі в політиці як на сучасну форму державного управління, відмінну від ієрархії та ринку. У сучасному суспільстві сучасній державі не вдається забезпечити задоволення суспільних потреб, є настійна потреба змінити ієрархічне адміністрування на нову форму управління.

Якщо державний менеджмент у пошуках нових підходів ставить акцент на ринкових відносинах, то теорія політичних мереж намагається облаштуватися, враховуючи комунікативні процеси постіндустріального суспільства й демократичну практику сучасних держав. Як підкреслює Т. Берцель, для виробництва суспільних благ держава все більше й більше залежить від інших акторів і субсистем; у цій ситуації взаємозалежності між суспільними й приватними акторами ні ієрархія, ні ринок не є ефективними структурами для координації інтересів і ресурсів різних акторів, включених у процес прийняття політичних рішень: як результат, домінантною моделлю управління стають сучасні політичні мережі [3, с. 358].

Мережний підхід в дослідженні політики й державного управління включає в якості базових деякі ідеї, які часто не є самоочевидними й не лежать на поверхні. Вони мають бути з'ясовані, щоб провести чітку лінію між концепцією політичних мереж та іншими політичними й управлінськими аналітичними підходами. Деякі з цих ідей є нібито заново затребуваними, і тому низка вчених (Пітер Богесон, Тео Туунен та ін.) використовують формулу «назад у майбутнє» [2, с. 96].

Концепція політичних мереж дійсно виникла не на порожнім місці. Уже в 50–60-е роки ХХ століття вироблення державної політики в США досліджується в аспекті управлінських субсистем, у яких взаємодіють бюрократія, конгресмени й зацікавлені групи [4]. Концепція політичних мереж має ряд джерел і відправних крапок: це — організаційна соціологія й академічна теорія бізнес-адміністрування, соціальний

структурний аналіз, інституціональний аналіз, теорія суспільного вибору й неоменеджеризм та ін. [2, с. 96].

Говорячи про значимість інституціонального підходу, відомий російський політолог Т.А. Алексеева відзначає, що дослідження інститутів «досить важливо для розуміння змісту політичної науки, акцентує увагу на тім, що дослідження інститутів — не альтернатива політичній науці, а її серцевина» [5, с. 114].

Ряд дослідників виділяють різні підходи в рамках концепції політичних мереж, зокрема, підхід з позицій раціонального вибору, який, наприклад, був покликаний подолати недоліки біхевіоризму, структурно-функціонального аналізу та інституціоналізму, інтерпретуючи теорію, в якій людина була незалежним, самостійним, активним політичним актором і яка дозволяла б подивитися на поведінку людини «зсередини», з огляду на характер її поглядів, цілей, установок, вибір оптимальної поведінки; підхід з позиції персональної взаємодії, формальний аналіз мереж, структурний підхід до мереж [6, с. 4–59].

Концепція політичних мереж вписується також у контекст філософської дискусії між лібералами й комунітаристами на Заході [7, с. 41–59.] Але сутнісне значення багатьох висловлених у попередніх теоріях ідей стають сьогодні новими, тому що вони включені в новий «текст» політичної й управлінської науки сучасного періоду. Доцільно в цьому контексті зупинитися на наступних темах: плюралізм, корпоративізм, інституціональні матриці, політичні мережі; загальні методологічні установки останніх; визначення; види політичних мереж; поняття «управління» у концепції мереж; використання підходів. Вихідним пунктом аналізу розбіжностей між плюралістичним, корпоративістським і мережним підходами в дослідженні взаємодії держави й суспільства, представленої зацікавленими групами, є віднесення всіх трьох аналітичних моделей інклюзивно до концепцій, які описують процес посередництва між інтересами в політиці.

Доцільно простежити їх у взаємозв'язку, оскільки гносеологічно й евристично багато хто з них виявляють істотну взаємозалежність, взаємозумовленість. Протягом досить тривалого часу проблематика груп інтересів органічно вписувалася в концепцію «плюралістичної демократії» (пізніше корпоративізму й неокорпоративізму), відповідно до якої безліч груп так або інакше впливають на органи державної влади й разом з партіями є повноправними учасниками процесу вироблення й прийняття політичних рішень. Для сучасної України проблема інтересу,

його врахування в політиці більш ніж актуальна. Тому важливим є захист інтересів як країни в цілому, так і українського підприємства, і українського громадянина.

Дамо деякі формулювання, які розкривають онтологію феномену й необхідні нам для подальшого розгляду з точки зору участі різноманітних асоціацій у сучасній політиці. У наявності маємо широкий спектр підходів до розуміння природи груп. Так, А. Бенлі взаємодію груп і інститутів держави вважав найважливішим і визначальним фактором державної політики [8, с. 321–331]. М. Вебер вважав, що групи інтересів (союзи) мають певну автономію від держави, не шукають шляхи прямої участі у владі й «будуть діяти відповідно до встановленого угодою» [9, с. 516]. А. Поттер використовує поняття «організовані групи» як групи, створювані головним чином з політичними цілями [10, с. 15]. Р. Даль припустив, що в міру ускладнення суспільних процесів неминучим є збільшення числа досить різноманітних асоціацій, груп. З цим процесом він пов'язував проблему стабільності сучасного суспільства [65, с. 34–57].

М. Олсон використовує поняття «селективні інтереси» і відзначає «нерівномірність» політичного впливу груп, виділяє «привілейовані групи», до яких він відносить, насамперед, вузькі угруповання, створювані великим бізнесом [12, с. 133–136]. Т. Парсонс вважав, що «група може діяти тільки через своїх членів, зокрема, тих, хто виконує відповідальні ролі» [13, с. 158], тобто дані асоціації зайняті, в тому числі, й діяльністю, пов'язаною з прийняттям урядових рішень. Р. Даль відзначає, що групи, які користуються для досягнення своїх цілей допомогою урядових організацій, є політичними групами інтересів [14].

Поняття «групи тиску» введене в обіг М. Дюверже. Він установив більш чітку градацію всередині цих груп, виділивши («exclusive» pressure groups) і ті, для яких така взаємодія є лише частиною їхньої активності («partial» pressure groups [15]. На думку Г. Джордана, безпрецедентний кількісний ріст груп, які захищають суспільні інтереси, свідчить про те, що для досить істотної частини активістів спонукальним мотивом участі стає не просто економічно раціональний вибір, а взаємна схильність плюс стимульований групою широкий спектр нових можливостей, що відкриваються цією участю, для самореалізації [16, с. 294–320].

У вітчизняній політичній літературі діяльність груп інтересів характеризується як близька до функціонування груп тиску, групи інтересів виконують необхідні для суспільства функції. Досить повна типологія розглянутого феномена приводиться як у роботах закордонних (Г. Алмонд,

Г. Пауелл, Р.-Ж. Шварценберг та ін.), так і в роботах російських та вітчизняних авторів (С.П. Перегудов, Н.Ю. Лапіна, І.С. Семененко, В.А. Лепьохін, Я.Ш. Паппе та ін.). Відповідно до цих підходів можна виділити чотири типи груп інтересів у відповідності зі спеціалізацією організованості: спонтанні групи інтересів, інституціональні, асоціативні та неасоціативні.

Ж. Блондель, зокрема, підрозділяє групи інтересів на комунальні (етнічні, за місцем проживання й т.д.), інституціональні (військові, бюрократія, церква), протекціоністські (профспілки, підприємницькі організації), ініціативні (екологічні, споживачів, такі, що виступають проти чогось і т.п.) [17]. Багато дослідників підрозділяють групи інтересів на «соціальні», тобто створювані на основі приналежності членів до тієї або іншої соціальної або професійної категорії, і «цільові», тобто такі, що об'єднують людей відповідно до конкретного завдання, яке вони вирішують або намагаються вирішувати.

Посткомуністичне суспільство в сучасній Україні успадкувало від СРСР гетерогенну економічну структуру, яка представляє собою інтереси різних груп: елітно-номенклатурної, військово-промислової, «громадянської», аграрної, кримінально-мафіозної економіки й економіки «чорного ринку». Дослідник В. П. Макаренко, опираючись на класифікацію політико-управлінських угруповань, розроблену М. Дальтоном, який виділяє п'ять типів подібних організацій, пропонує її для аналізу владно-управлінського апарату [18, с. 120–128]. У цілому ж в рамках плюралістичного підходу дослідження груп інтересів концептуально виділяють наступні напрямки: концепція соціального порядку та конфлікту; концепція непередбачених наслідків; концепція обміну; концепція ангажування. Плюралістична концепція посередництва розглядає політичний процес як тиск різних груп інтересів і розподіл відповідно влади в суспільстві. На думку Ф. Шміттєра, плюралізм може бути визначений як система представництва інтересів, у якій складові її елементи організовані в невизначену безліч складних, добровільних, конкуруючих, не ієрархічних утворень, які спеціально не ліцензуються, не визнаються, не субсидіюються або будь-яким чином не контролюються (відносно вибору лідерства або вираження інтересів) державою і які не прагнуть до монополії репрезентаційної активності серед відповідних утворень [19, с. 14–22].

При цьому підході політика є владним розподілом урядом дефіцитних ресурсів під тиском зацікавлених груп, які є активним чинником політичного процесу, тоді як держава в особі уряду виконує в цілому пасивну

функцію реагування на діяльність зацікавлених груп. Уряд забезпечує збереження балансу інтересів, приймаючи те або інше рішення щодо комбінації інтересів і ресурсів. Як підкреслюють Р. Родес і Д. Марш, «у той час як зацікавлені групи постійно висувають вимоги уряду, і таке пред'явлення може навіть стати інституціоналізованим, уряд залишається незалежним від зацікавлених груп» [20, с. 2].

Ефективність діяльності зацікавлених груп визначається наявністю ресурсів тиску, які вони використовують для одержання бажаних політичних результатів. Разом з тим концепція ресурсів тут не використовується для опису взаємодії груп тиску. Плюралістичний підхід обмежений також у тому відношенні, що він акцентує увагу скоріш на уряді, ніж на державі в цілому. Він не враховує дуже важливу обставину, що учасники політичної діяльності з боку держави мають свої власні інтереси, які включаються в процес формування політики. Отже, плюралістичний підхід не дозволяє досліджувати політикові як систему взаємозалежних відносин держави й суспільства, у якій держава є не просто агентом відповіді на виклики груп тиску, а активним учасником кооперації.

Аналітична модель корпоративізму по-своєму вирішує проблему взаємин між суспільними інтересами й державними структурами. Наприклад, в Україні, в умовах ринкових відносин, які розвиваються, і на основі швидкої диверсифікованості суспільства, важливу роль набувають корпоративні структури ділових кіл, галузеві клани промисловців і пов'язані з ними чиновники державного апарата як у центрі, так і на місцях. Супермонополії та групи підприємств, пов'язані між собою по регіональному, галузевому й технологічному принципах, поступово трансформуються у фінансово-промислові групи, фінансові об'єднання й компанії, найбільші концерни й корпорації, здатні акумулювати у своїх надрах фінансові й інші засоби для інвестицій у політичну сферу з досить відчутними результатами.

Корпоративізм і неокорпоративізм — це також досить важливий і настільки ж дискусійний напрямок сучасної як вітчизняної, так і зарубіжної політології. Тема майбутнього «корпоративного тисячоліття» була заявлена в якості основної на черговому конгресі Міжнародної асоціації політичної науки в 2000 р. (Канада, м. Квебек) [21, с. 166–168]. Учасники конгресу, як би продовжуючи дискусію, розпочату в 90-і роки, висловилися з досить важливих компонентів проблеми: 1) уточнення вектора розвитку, що визначає сутність сучасної корпорації як економічного й соціально-політичного інституту; 2) відносини корпорації зі структурами

громадянського суспільства; 3) сьогодення й майбутнє трипартистських структур, однією з найважливіших складових яких є корпоративний капітал. Всі три компоненти досить співзвучні з темою нашого дослідження.

Розглянемо сукупність уявлень про феномен корпоративізму й інтегрований прогнозний концепт можливостей реалізації неокорпоративізму в умовах українських реалій.

Теорія неокорпоративізму є однією з основних концептуальних схем, які пояснюють сучасний політичний процес, поряд з різними версіями плюралістичної теорії. Неокорпоративізм «характеризується залученням («інкорпоруванням») організованих інтересів у політиці і їхню участь у формуванні й здійсненні політичних рішень» [22, с. 543].

Корпоративізм у концептуальному плані відображує більш широку сукупність соціальних інтересів і взаємозв'язків, у тому числі й політичних. У політичній літературі можна зустріти віднесення цього класу соціальних (у широкому сенсі терміну) взаємозв'язків до різновиду інституціоналізму. Висловлюються, наприклад, наступне міркування: «Якщо звернутися до позитивної частини аргументації інституціоналістів, то вона будується на припущенні про те, що десь між ринком і державою розташована широка мережа стійких моделей колективної поведінки. Індивіди й колективи більш-менш звично опираються на них, щоб структурувати свої очікування щодо поведінки інших сторін і знайти типові рішення проблем, які виникають» [19, 16].

Таке трактування заслуговує на увагу. Дійсно, узгодження індивідуальних інтересів на основі групових корпоративних форм дозволяє забезпечити баланс спільних інтересів. Саме воно має місце між державою й групами інтересів, підприємницькими об'єднаннями, тобто по вертикалі. Але узгодження інтересів відбувається й по горизонталі, між різними групами корпоративних інтересів.

Принцип функціонування корпорації типовий для групи інтересів, це завжди дія, доцільна поведінка групи індивідів, співвіднесена з інтересами інших членів групи, висунутими цілями. Інша важлива характеристика корпорації — встановлення між індивідами відносин ієрархічної залежності, заснованої на певному типі влади, визнаній всіма індивідами. Саме типом неформального панування й задається структура корпорації. Винятково важливий елемент такого узгодження інтересів — їхня ідентифікація в рамках груп, а потім використання на цій базі принципів і форм,

що дозволяють урахувати інтереси різних соціальних верств і груп суспільства.

Групи інтересів виступають як інститут представництва, що значно модифікується під впливом низки об'єктивних і суб'єктивних факторів. До перших відносяться рівень концентрації, спеціалізації й кооперації виробництва, розвитку правових відносин, політична система суспільства тощо, до других — політична культура владних структур і підприємництва, особистісні характеристики політичної й підприємницької еліт тощо. Ще більш важливим є критеріальний принцип розмежування різних типів корпоративних об'єднань — характер їхніх економічних інтересів, насамперед зв'язок групового інтересу із загальнонаціональним.

Для сучасної України прийнятною, на наш погляд, є класифікація корпоративних об'єднань, запропонована Л.Б. Логуною, зокрема: патріархальна корпорація; харизматична корпорація; раціонально-, бюрократична корпорація; гуманістичні корпорації [23, с. 105–112]. Політологи, як правило, називають корпорацією будь-яке структуроване представництво груп інтересів, що виходить на рівень політичних інститутів. Відповідно під корпоративізмом нами розуміється така організація громадського життя, при якій відносини між групами інтересів і політичною системою реалізуються головним чином через корпорації.

Корпоративістські теорії виникли, почасти, як критичний відгук на недоліки плюралістичного підходу до посередництва інтересів. На противагу плюралізму корпоративізм розглядає державу в якості найважливішого елемента, який конститує відносини між групами інтересів і політикою. Відповідно до концепції корпоративізму в політиці діє обмежене число сингулярних, примусових, неконкуруючих, ієрархічно впорядкованих і функціонально різних утворень, які одержують схвалення або ліцензуються державою й прагнуть до монополії на представництво інтересів у відповідній сфері.

Тут основна увага приділяється економічним групам, які монополізують процес вираження інтересів у відповідному секторі суспільства, які тісно пов'язані з державою й з точки зору свого формування, і з точки зору можливостей впливати на державу, підтримувати її в обмін на участь у прийнятті політичних рішень. Як правило, корпоративістська література розглядає найбільш впливові групи — бізнес і працю, і в цьому сенсі залишає в тіні безліч інших учасників політичного процесу, які сьогодні протистоять корпоративізму в політиці і які будують свої відносини з державою, не керуючись ієрархічними відносинами.

Підхід, який передбачає тісний зв'язок між державою й корпораціями, з точки зору теоретиків політичних мереж формує уявлення про те, що політика й політичний процес формуються в рамках твердого державно-корпоративного консенсусу. Мережний підхід до політики й управління допомагає авторові вишикувати свою дослідницьку стратегію, виходячи з нового характеру відносин між державою й суспільством, між публічною й приватною сферами громадського життя. Так, наприклад, аналізуючи сучасну політику й державне управління у Федеративній Республіці Німеччини, слід зазначити, що за останні двадцять років політична система тут уже не може виразити те, чим раніше характеризувалася так звана модель «держави партій», яка базувалася на сильному уряді, відповідальності «канцлерської демократії». Політична система ФРН краще описується як диференційована політика, що характеризується солідарністю й взаємозалежністю політичних інститутів, сегментованою виконавчою владою, самокерованими політичними мережами й зниженням ролі держави, при якому остання дрейфує до держави-асоціації [24, с. 328]. Загальне кредо «мережовиків» полягає в тому, що мережний підхід, на протигагу плюралізму й корпоративізму, здатний охопити складність і плинність сучасного процесу прийняття політичних рішень і формування політики. Політична мережа з'являється як аналітичний інструмент аналізу нестійкості й відкритості взаємодії безлічі політичних акторів, об'єднаних спільним інтересом, взаємозалежністю, добровільним співробітництвом і рівноправністю. Важливо відзначити, що концепція політичних мереж, будь те у версії англосаксонської або німецької шкіл, модифікує розуміння владно центррованої політики в напрямку політики взаємної відповідальності та зобов'язань.

Мережний підхід до політики й публічного управління є відбиттям не лише суперечок, які ведуться між представниками різних політико-управлінських теорій, але й відповіддю на зміни умов, у яких здійснюються політика й управління суспільними справами. Суть публічного управління за останні десятиліття істотно змінилася, що змушує шукати нові моделі управління окрім ринкових і ієрархічних адміністративних.

Література:

1. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл./За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — 792 с.

2. Сморгунов Л. В. Современная сравнительная политология: Учебник. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. — 472 с.
3. Burzel T. Organizing Babylon. On the Different Conceptions of Policy Networks//Public Administration. — 1998. — vol. 76. — № 2. — P. 253–273.
4. Freeman J. The Political Process. — N. Y.: Doubleday, 1955. — 934 p.
5. Алексеева Т. А. Современные политические теории [Учеб. пособие]/Т. А. Алексеева: Моск. гос. ин-т международных отношений (Ун-т). — М.: РОССМЭН, 2001. - 343 с.
6. Marsh D., Smith M. Understanding Policy Networks: Toward a Dialectical Approach//Political Studies. — 2000. — Vol. 48, № 1. — P. 4–59.
7. Сморгунов Л. В. Сетевой подход к политике и управлению//Принципы и направления политических исследований: Сб. материалов конференций и мероприятий, проведенных РАПН в 2001 году. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. — С. 41–59.
8. Подходы к интерпретации политического процесса//Категории политической науки. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. — С. 321–331.
9. Вебер М. Избранные произведения/Пер. с нем.; Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
10. Potter A.: Organised Groups in British National Politics. — Westport (Conn.), 1961. — 395 p.
11. Даль Р. Предпосылки возникновения полиархий//Полис. — 2002. — № 6. — С. 34–57.
12. Парадокс Олсона//Д. Кола. Политическая социология/Пер. с фр.; Предисл. А. Б. Гофмана. — М.: ИНФРА М, Изд-во «Весь мир», 2001. — С. 133–136.
13. Парсонс Т. О социальных системах/Под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. — М.: Академический Проект, 2002. — 832 с.
14. Даль Р. О демократии/Пер. с англ. А. С. Богдановского; Под ред. О. А. Алякринского. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 208 с.

15. Дюверже М. Политические партии/Пер. с фр. — М.: Академический Проект, 2002. — 560 с.
16. Негосударственные институты в политической системе//Категории политической науки. -М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. — С. 294–320.
17. Blondel J. Comparing Political Systems. — London: Weidenfeld and Nicolson, 1973. — 746 p.
18. Макаренко В. П. Групповые интересы и властно-управленческий аппарат: К методологии исследования//Социологические исследования. — 1996. — № 11. — С. 120–128.
19. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм/Полис. — 1997. -№ 2. — С. 14–22.
20. Freeman J. The Political Process. — N. Y.: Doubleday, 1955. — 934 p.
21. Смирнов В. В. Некоторые итоги МАПН в Квебеке//Полис. — 2000. — № 6. — С. 166–168.
22. Даниленко В. И. Неокорпоративизм//Современный политический словарь. — М.: NOTA BENE, 2000. — С. 543.
23. Солженицын А. И. Как нам обустроить Россию. — Приложение к газете «Комсомольская правда», 18 сентября 1990 г.
24. Нечаев Д. Н. На пути к «государству ассоциаций»: Неправительственные организации в политической системе ФРГ (90-е годы XX века). — Воронеж: Изд-во Воронеж, гос. ун-та. — 344 с. вського,

УДК 323:321 (477)

ПОЛІТИЧНА МЕРЕЖА ЯК СИСТЕМА ДЕРЖАВНИХ І НЕДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ

Крицкалюк Н. І. ©

*Аспірант кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Мережений підхід розглядається як методологія дослідження політики, відносин між громадянським суспільством і державою.

Ключові слова: *політична мережа, держава, громадянське суспільство, політика, управління.*

Основні положення теорії політичних мереж зводяться до наступного. По-перше, теорія політичних мереж реконструює відносини між державним управлінням і сучасним суспільством. Замість спроби редукції складності суспільства для ефективного керування вона включає імпліцитно ріст складності як необхідну передумову вироблення політики й здійснення управління. Поняття «мережа», здається, стає «новою парадигмою архітектури складності» [1, с. 25]. Більш значимим є те, що політичні мережі відкривають уряд перед суспільством. Концепція політичних мереж відноситься до концепцій середнього рівня, тобто в ній розкриваються не відносини між власне суспільством і державою, а відносини між управлінськими структурами, неурядовими організаціями (асоціаціями), що досить важливо й значимо для нашого дослідження.

По-друге, теорія політичних мереж відновлює зв'язку між управлінням і політикою. Новий державний менеджмент демонстрував свою байдужність до політики. Навпаки, підхід з позицій політичних мереж до державного управління виявляє цікавість до політичної сцени. «Політика й управління не можуть бути розділені з різних обставин, включаючи втрату ясності у визначенні державної служби й втрату злагоди щодо того, хто вповноважений на подібні послуги»,— відзначає Р. Келлі. [2, с. 100].

Деякі захисники нового державного управління доводять, що їхній підхід, імовірно, включає більше відповідальності (більше, ніж підхід до управління з позицій державної бюрократії), тому що він пропонує більше надії для того, щоб індивід мав більші повноваження й мав більше

потреби бути відповідальним перед споживачем. «Навіть якщо це само собою зрозуміло, проте нам усе ще потрібно знати, — пише Р. Келлі, — як новий державний менеджмент відповідає на проблему, що громадяни в демократичній політиці приймуть вибір, зроблений децентралізованим агентством, безрідною організацією або аполітичним, орієнтованим на ефективність і дієвість менеджером» [2, с. 100].

Відкрита демократична політика вимагає більшого, ніж задоволення споживачів. Концепція політичних мереж щодо цього включає в розгляд широкий спектр політичних проблем. Невипадково багатьма дослідниками підкреслюється її безсумнівний зв'язок з політичною наукою, а всередині неї — з теорією демократичного прийняття політичних рішень і вироблення політичної стратегії. Концепція політичних мереж змінює ракурс розгляду держави як агента політики на противагу ідеї домінуючої ролі держави у виробленні політики.

При мережному підході держава та її інститути є хоча й важливим, але лише одним з акторів виробництва політичних рішень на противагу ідеї відносної незалежності держави в політиці. В концепції політичних мереж державні структури розглядаються в якості «зчеплених» з іншими агентами політики й змушені вступати в обмін своїми ресурсами з ними; на противагу ідеї державного управління як ієрархічно організованої системи, мережний підхід пропонує новий тип управління — «керівництво» (governance), загальна характеристика якого знайшла вираження у формулі «управління без уряду» («governing without government») або «керівництво без уряду» («governance without government»).

Учені, які розробляють теорію політичних мереж, включають у свої міркування моральний вимір управління й процесу виробництва політичного рішення. Це означає, що дана теорія державного управління близька до політичної філософії та ціннісно-орієнтованого підходу. Хоча поняття «інститут» відіграє значну роль у теорії політичних мереж, однак не інститути, а зв'язки й відносини становлять ключовий пункт розгляду: «Очевидно, всі аналітики теорії мереж розділяють тезу, що завершене пояснення для деяких соціальних феноменів вимагає знання взаємин між системними акторами» [2].

Яким чином визначаються мережі й політичні мережі? Мережа, можна вважати, складається з акторів і відносин між ними, а також з певних дій, ресурсів і залежностей між ними. Зокрема, дослідник Р. Родес підкреслює значимість структурних відносин між політичними інститутами як вирішальний елемент політичної мережі, а не міжперсональних відносин

усередині інститутів [3, с. 9]. У мережах виділяються реляційні зміст і форма. Зміст відносин стосується суттєвих зв'язків, які виникають (трансакційних, комунікаційних, інструментальних, сентиментальних, владних, родинних тощо), а реляційна форма означає інтенсивність і силу зв'язків, а також рівень взаємного залучення в одну й ту ж діяльність.

У теорії політичних мереж проблема ефективності управління розглядається не в аспекті відносин «мети-засобу», а в аспекті відносини «мети-процесу». Хоча й тут оцінка ефективності політичних мереж, які слугують задоволенню відповідних суспільних потреб, часто оцінюється за якісними параметрами цього задоволення [2], однак політичні мережі можна оцінювати й за таким параметром, як трансакційні витрати, тобто за витратами на переговори, на інтеграцію й координацію своєї діяльності. Фактично, тут говориться скоріше про дієвість, ніж про ефективність. Тео Туунен демонструє це на рівні колективного вибору й стверджує значимість інтегрованості і легітимності: «Ключовий пункт адміністративних цінностей відноситься до якості колективного вибору або спільного вибору рішення» [4, с. 246].

З питання визначення поняття «політична мережа» між дослідниками немає особливих суперечок. У цілому зрозуміло, що це поняття може бути сформоване шляхом визначення учасників, які складають мережу і характер відносин між ними. На відміну від понять система з її інтегративною якістю або структура (як це відзначено в першому параграфі глави) робить акцент на активній і усвідомленій взаємодії акторів, які формують політичне рішення й беруть участь у його виконанні. Разом з тим і ринок, і традиційне ієрархічне управління не виключають цієї активності й усвідомленості учасників зв'язків, які формуються. Отже, політичні мережі повинні мати відповідні якості, які відрізняли б їх як нову форму управління. Наведемо ряд суджень на цю тему.

Для Р. Родеса політичні мережі формуються в різних секторах реалізації політики сучасної держави (охорона здоров'я, сільське господарство, індустрія, освіта тощо) і представляють комплекс структурних взаємин між політичними інститутами держави й суспільства. Він підкреслює значення саме інституціональної складової політичної мережі і її обмеженість певними секторальними інтересами. Р. Родес включає в цей розгляд і обмін ресурсами між членами мережі в процесі налагодження відноси [3, с. 10–13].

Т. Берцель, аналізуючи дві школи в концепції політичних мереж -німецьку і англійську, дає наступне визначення: «Політична мережа — це набір стабільних взаємовідносин, за природою неієрархічних і взаємозалежних, єднальне різноманіття акторів, які поділяють щодо політики спільні інтереси (виходить, що в суспільстві можуть реалізовуватися й одночасно співіснувати різні мережі) і які обмінюються ресурсами для того, щоб просунути ці інтереси, визнаючи, що кооперація є найкращим способом досягнення загальних цілей» [5, с. 254]. У цьому визначенні звертає на себе увагу те, що учасники політичної мережі переслідують не сепаратні, а спільні інтереси і що вони обирають для їх досягнення кооперативні способи діяльності. Слід зазначити й те, що таких учасників безліч і вони різні.

Автори книги «Порівняння політичних мереж. Політика в сфері праці в США, Німеччині і Японії» використовують поняття організаційної держави для визначення відносин, що виникають між різними учасниками прийняття політичних рішень. «Міжорганізаційні мережі», — пишуть вони, — дозволяють нам описувати й аналізувати взаємодії між всіма значимими акторами політики — від парламентських партій і міністрів уряду до асоціацій бізнесу, профспілок, професійних спільнот і груп суспільних інтересів. Як аналітичні категорії, що описують організаційну державу, вони пропонують «сферу політики» («складну соціальну організацію, в якій виробляються колективно узгоджені рішення»), структурними компонентами якої виступають актори політики, політичні інтереси, владні відносини, колективні дії й спільно прийняті позиції [2].

Таким чином, політичні мережі мають низку характеристик, які відрізняють їх від інших форм управлінської діяльності в сфері публічних потреб і інтересів. По-перше, мережі — це така структура управління публічними справами, яка пов'язує державу й громадянське суспільство. Ця структура емпірично спостережувана й теоретично описується як безліч різноманітних державних, приватних, громадських організацій і установ (зокрема, неурядових організацій), які мають деякий спільний інтерес. По-друге, політична мережа складається для вироблення угод у процесі обміну наявними в її акторів ресурсами. Це означає, що існує взаємна зацікавленість учасників мережі один в одному. По-третє, важливою характеристикою політичної мережі виступає загальний кооперативний інтерес. Багато дослідників особливо підкреслюють цю рису, тому що вона відрізняє

дану регулятивну систему від ринку, де кожний учасник переслідуює, насамперед, свої власні інтереси. По-четверте, всі учасники мережі рівні щодо можливості формування спільного рішення з питань, що їх цікавлять. Тут спостерігаються не вертикальні, а горизонтальні відносини. По-п'яте, мережа представляє собою договірну структуру, яка складається з набору контрактів, що виникають на основі узгоджених формальних і неформальних правил комунікації. У політичних мережах діє культура консенсусу.

В цілому, політична мережа — це система державних і недержавних утворень у певній сфері політики, які взаємодіють між собою на основі ресурсної залежності з метою досягнення загальної злагоди з політичних питань, які цікавить всіх, використовуючи формальні й неформальні норми. Зрозуміло, що політичні мережі будуть розрізнятися за низкою критеріїв. Звичайно, є розходження, пов'язані з мірою вираження загальних якостей політичних мереж, але можна виділити й внутрішні критерії, які їх диференціюють. До останніх варто віднести (1) число й тип учасників мереж, (2) характер інституціоналізації, (3) сферу політики, в якій формуються мережі, (4) розподіл ресурсів між учасниками мереж, (5) особливості інтересів, що поєднують учасників мережі, (6) міра концентрації влади тощо.

Скористаємося найбільш широко розповсюдженою типологією політичних мереж, запропонованою Р. Родесом. Він виділяє п'ять типів політичних мереж, керуючись трьома критеріями: мірою внутрішньої інтеграції, числом учасників мережі й розподілом ресурсів між ними [3, с. 13–15]: політичні співтовариства (*policy communities*) — мережі, які характеризуються стабільністю взаємин, стійким і високою мірою обмеженим членством, вертикальною взаємозалежністю, яка базується на спільній відповідальності за надання послуг, і ізоляцією як від інших мереж, так і від публічних організацій (включаючи парламент). Такі мережі є високо інтегрованими й мають високу міру вертикальної взаємозалежності й обмежену вертикальну координацію. Підкреслюється, що подібні мережі концентруються на основних функціональних інтересах типу освіта або пожежна безпека; територіальні співтовариства; професійні мережі (*professional networks*), які характеризуються перевагою одного класу учасників виробництва політичних рішень: професійних груп. Ці мережі виражають інтереси особливої професійної групи й засновані на вертикальній взаємозалежності, а також ізольовані від інших мереж. Професійні мережі можуть бути представлені в національному маш-

табі, наприклад, Національна служба охорони здоров'я у Великобританії тощо; міжуправлінські мережі (intergovernmental networks), які формуються на основі представництва місцевої влади. Їхніми визначальними характеристиками є топократичне членство, явне виключення інших публічних союзів, широке охоплення інтересів, пов'язаних з багатьма службами, обмеженою вертикальною взаємозалежністю, широкою горизонтальною структурою й здатністю взаємодіяти з багатьма іншими мережами; мережі виробників (producer networks), які відрізняються значною роллю в політиці економічних інтересів (публічного й приватного секторів), рухливим членством, залежністю центра від промислових організацій при виробництві бажаних товарів і при експертизі, а також обмеженою взаємозалежністю між економічними інтересами ключового агента. Ця структура полегшує як інтеграцію, так і координацію і є відносно дієвою.

Оцінка ефективності політики й управління за допомогою політичних мереж може здійснюватися різними шляхами. По-перше, взаємини держави й різних груп інтересів більш ефективно налагоджуються за допомогою політичних мереж, тому що останні знижують витрати на ведення переговорів у порівнянні з ринком або ієрархією в силу довіри, яка виникає між учасниками мереж, відносини, в яких втілюють довіру з багатьох причин соціального порядку, пов'язаного з формуванням мережі на штат політичного співтовариства. По-друге, ефективність політичних мереж досягається внутрішніми умовами взаємодії їх членів.

Мережна ефективність буде найвищою, коли мережа інтегрована, але лише тоді, коли інтеграція централізована навколо владного ключового агента. Ця структура полегшує як інтеграцію, так і координацію і є відносно дієвою. Мережна ефективність буде найвищою, коли механізми фінансового контролю держави є прямими, а не фрагментарними або опосередкованими. Мережна ефективність є найбільш імовірною в багатому ресурсами оточенні. Однак, одне ресурсне багатство не створить ефективну мережу, ресурсний недолік не означає неефективну мережу (тобто інші фактори більш значимі). Мережна ефективність буде найвищою за умови загальної мережної стабільності, хоча стабільність не є достатньою умовою для ефективності.

У порівняльній політології вивчення політичних мереж почалося відносно недавно. Їх аналіз супроводжувався також вивченням можливостей використання мережного підходу в порівняльних дослідженнях політики. В цілому порівняльне вивчення політичних мереж стосується, насам-

перед, різних напрямків публічної політики й відповідно взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства, які беруть участь у виробленні політичних рішень і обмінюються ресурсами для цього. Теорія політичних мереж як теорія «посередництва інтересів» застосовується для аналізу «окремих випадків» у ряді країн Західної Європи. Особливе значення мережний підхід набуває при дослідженні міжнародних відносин і управлінських структур, які формуються в об'єднаній Європі. Серйозна увага до нього приділяється останнім часом і в країнах пострадянського простору, зокрема, в Україні та Росії [6, с. 103–112].

Мережне членство означає композицію мережі й, зазвичай, включає політиків, бюрократів, представників бізнесу, але в різних пропорціях. Мережна структура може бути закритою або відкритою, тобто включати невелике число ключових фігур, що переважають в процесі формування політики, або складатися з більш широкого набору учасників. Мережна продуктивність може бути високою або низькою залежно від бажання учасників мережі взаємодіяти для досягнення загальної мети. Чи будуть учасники взаємодіяти, залежить від інституціональних традицій і намірів, які виростають із природи сектора політики й/або політичної культури. Мережні зміни визначаються характером управлінських відносин у мережах. На противагу державному управлінню мережне керівництво (governance) менш статичне; змінюється мережне членство, структура, здатність відповідати на нові обставини й адаптація до нових інституціональних розбіжностей.

Концепція політичних мереж має глибокі коріння в дослідженнях, присвячених взаємодії громадянського суспільства й держави, уряду й груп тиску. Особливо слід зазначити такі напрямки, як плюралістична теорія, корпоративізм, теорія зацікавлених груп, теорія міжорганізаційних відносин. На неї суттєво вплинув і нео інституціоналізм, насамперед у його соціологічній версії. Хоча й ця концепція може бути піддана й зазнає критики, проте вона вдало змоделювала альтернативні ринку й ієрархії моделі публічного управління й вироблення політичних рішень, а також взаємодії держави й громадянського суспільства в умовах глобалізації відносин і росту нестійкості й ризику в суспільному розвитку. Порівняльне вивчення політичних мереж демонструє евристичні можливості мережного підходу для аналізу структури вироблення сучасної політики і її здійснення на різних рівнях управління й у різних політичних секторах.

Література:

1. Kenis P., Schneider V. Policy Networks and Policy Analysis: Scrutinizing a New Analytical Toolbox//Policy Network: Empirical Evidence and Theoretical Consideration/Ed. by B. Marin, R. Mayntz.— Frankfurt a/M: Campus Verlag, 1991.— P. 25–62.
2. Сморгунов Л. В. Современная сравнительная политология: Учебник.— М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002.— 472 с.
3. Rhodes R., Marsh D. Policy Network in British Politics: A Critique of Existing Approaches//Policy Network in British Government/Ed. by D. Marsh and R. Rhodes.— Oxford: Clarendon Press, 1992.— P. 1–26.
4. Toonen T. Networks, Management and Institutions: Public Administration as ‘Normal Science’//Public Administration.— 1998.— Vol. 76, № 2.— P. 240–256.
5. Burzel T. Organizing Babylon. On the Different Conceptions of Policy Networks//Public Administration.— 1998.— vol. 76.— № 2.— P. 253–273.
6. Сморгунов Л. В. Сетевой подход к политике и управлению//Принципы и направления политических исследований: Сб. материалов конференций и мероприятий, проведенных РАПН в 2001 году.— М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002.— С. 41–59.

Крицкалюк Н. И. Политическая сеть как система государственных и негосударственных образований

Сетевой подход рассматривается как методология исследования политики, отношений между гражданским обществом и государством. Ключевые слова: *политическая сеть, государство, гражданское общество, политика, управление.*

Kritskalyuk N. I. Political system as a network of public and private entities

Network campaign is seen as the methodology of policy research, the relationship between society and the state *grazhdanskim.*

Keywords: *political network gosudastvo, civil society, policy, management.*

УДК 32.019

ІНТЕРНЕТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Денисюк С. Г. ©

*Докторант кафедри політичних наук НПУ імені
М. П. Драгоманова*

Проаналізовані місце і роль Інтернету та Ітернет-технологій у політичній взаємодії в системі «влада-громадяни». Структуровані переваги і недоліки Інтернет-технологій і сфери їх застосування в політичному просторі.

Ключові слова: *політична комунікація, ефективність політичної комунікації, Інтернет, Ітернет-технології, хакер, активізм, хактивіст, соціальні мережі.*

Розвиток інформаційно-комунікативних технологій у другій пол. XX — поч. XXI ст. спричинив трансформацію всіх сфер життя суспільства, зокрема, суспільно-політичної. Особлива роль тут належить мережі Інтернет та, зокрема, Інтернет-технологіям, які є маловивченими з точки зору впливу на взаємодію в системі «управлінська еліта-громадяни», на свідомість виборців під час прийняття рішень та їх політичну участь/неучасть. Крім того, завдяки певному зв'язку Інтернету із політикою з'явилися такі поняття, як «електронна демократія», «електронний уряд», «політичні блоги», «мережева дипломатія» та ін.

Також важливим є вивчення сучасних інформаційних технологій, що видозмінюють форми політичної комунікації між громадянами і політичними діячами, впливаючи на ефективність/неефективність їх взаємодії. Під ефективністю політичної комунікації ми розуміємо взаємодію між істеблїшментом і громадянами, яка передбачає різні її аспекти та механізми реалізації: і оцінку влади суспільством (що вона дає або може дати людям), і результативність діяльності влади (характеризується ступенем виконання нею своїх функцій, реалізацією очікувань і вимог громадян), і її легітимність (що визначається, в першу чергу, надіями на її ефективність).

На наш погляд, іманентна складова ефективності політичної комунікації — це формування певних поглядів, установок, побажань, які влада може реалізувати через взаємодію із громадськістю. З точки

зору владної еліти, в кінцевому підсумку, під ефективністю політичної комунікації мається на увазі вихід на певні гарантії того, що громадяни України будуть поділяти владні рішення, та, в цілому, підтримувати їх. В цьому відношенні політична комунікація виступає, як різновид політичної технології. Тому проблема появи нових форм комунікації, участі громадян в політичних процесах має не абияку теоретичну і практичну актуальність.

Проблеми інформатизації суспільства, застосування новітніх комунікативних технологій у виборчих процесах активно досліджуються як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями (П. Бурд'є, Г. Лассуелл, П. Лазарсфельд, О. Руфін, С. Хантінгтон, М. Грачов, М. Кастельс, Р. Шайхутдінов, О. Батанов, В. Бебик, А. Біккулов, М. Варій, С. Кара-Мурза, Н. Качинська, М. Клепацький, Л. Кочубей, В. Недбай, Г. Почепцов, С. Телешун та інші).

Однак серед невіршених частин загальної проблеми залишається питання впливу Інтернет-технологій на ефективність і форми політичної комунікації між громадянами і владою.

Тому метою дослідження є аналіз Інтернету в якості інструменту, що впливає на ефективність політичної комунікації.

Почнемо з того, вплив Інтернету на сферу політичних відносин реалізується через застосування Інтернет-технологій, під якими в цьому випадку ми розуміємо систему цілеспрямованих, послідовних, ефективних дій на основі використання Інтернет-ресурсів та можливостей мережі Інтернету, розрахованих на досягнення заданого політичного результату і формування взаємодії між політиками і громадянами.

В основі цих технологій знаходяться сучасні новітні методики (наприклад, електронне голосування, використання електронних урн, обробка виборчих бюлетенів, підбиття підсумків електронного голосування) і політико-комунікативні технології, які застосовують для впливу на свідомість громадян для формування їх подальшого політичного вибору (публікації в Інтернеті, блоги різних політичних сил, диспути, он-лайн конференції) [1, с. 57].

Варто зауважити, що крім перерахованих Інтернет-технологій, досить впливовою стала активна політична діяльність громадян у режимі «он-лайн», яка оптимізує політичну комунікацію в системі «влада-громадяни».

Так, політик або громадянин може використати для збору, отримання і обробки необхідної політичної інформації сучасні комп'ютери,

спеціальні комп'ютерні бази даних, систему Інтернет. Так, комунікативні Інтернет-технології дозволяють використовувати принцип діалогової зв'язку, що створює нові можливості для участі в політико-інформаційному обміні. З одного боку, ці технології відкривають шлях для плюралізму і гласності, дають можливість будь-якому користувачу Інтернету миттєво зафіксувати і розповсюдити свою думку щодо важливого політичного питання, можуть доповнити або навіть в перспективі замінити представницьку демократію на демократію комп'ютерної участі через мережу Інтернет.

Однак, з іншого боку, політико-комунікаційні Інтернет-технології містять у собі широкі можливості для політичного маніпулювання з боку політиків, політтехнологів, аналітичних комп'ютерних центрів та ін. Також існує небезпека розвитку тоталітарних тенденцій в застосуванні технологій політичної комунікації в тому випадку, якщо вони будуть контролюватися відповідними владними структурами, задавати жорсткі рамки обговорення проблем, обмежуючи вибір варіантів або тільки фіксувати (або спотворювати) громадську думку.

Звичайно, Інтернет, з точки зору впливу на політичну комунікацію, має низку переваг і недоліків. Так, до переваг Інтернету слід віднести такі: швидкість і легкість оприлюднення інформації; доступ до цільової аудиторії через IP-адресу й показ «відповідної» політичної реклами, застосування пропаганди на Інтернет-сайті; відсутність просторових і часових обмежень; швидкий зворотний зв'язок, можливість двосторонньої політичної комунікації; демонстрація причетності політика чи політичної партії до сучасних технологій, що символізують прогрес (Інтернет-конференції, згадування про Інтернет-присутність політика чи політичної партії в традиційних ЗМІ) [2, с. 12]; створення видимості підтримки суб'єкта політики Інтернет-аудиторією; дешевизна рекламної кампанії [3]. Поряд з цим законодавча неврегульованість Інтернет-простору дає змогу обходити обмеження стосовно використання фінансів із виборчих фондів і вдаватися до нечесних методів політичної боротьби без жодних правових наслідків.

Так, у США відсутність законодавчого врегулювання діяльності Інтернет-кампаній уможливило проведення агітації за кандидатів будь-якому. Тож багато організацій використовують мережу для підтримки кандидата, який захищає їхні інтереси, розміщуючи на своєму сайті його рекламу. Досить часто це обертається тиражуванням неперевіраних чи перекручених фактів, приписуванням висловлювань і бомбардуванням

користувачів всесвітньої павутини «спамом»; постійне збільшення аудиторії Інтернету [4, с. 23].

Про потужний вплив Інтернет-технологій в період виборчих кампаній свідчать такі відомі приклади: саме персональний сайт надав можливість Дж. Керрі встановити рекорд: зібрати більше 100 млн. доларів пожертвуваних, тоді як його супернику — Дж. Бушу — лише 55 млн. доларів США [5]; американський політтехнолог М. Мерфі визнав, що «сайт Н. Саркозі був багато в чому «просунутіший», ніж більшість типових американських політичних сайтів» [6]; в 2005 р. С. Гавриш зробив заяву, що В. Ющенко став Президентом саме завдяки Інтернету: «... майже 100% журналістів, які працюють в Інтернет-виданнях були саме на його боці. Саме ця інтелектуальна еліта сформувала відповідну позицію в суспільстві» [7].

Взагалі під час виборчих кампаній політтехнологи, журналісти рекламують політичних діячів, застосовуючи різноманітні технології на популярних сайтах мережі, наприклад, таких, як: «Українська правда», «Кореспондент», «УНІАН», «Українська національні новини», «Цензор», на офіційних сайтах певних політиків тощо.

Якщо розглядати Інтернет, як простір для застосування виборчих комунікаційних технологій, то серед останніх найчастіше зустрічаються такі, як «чорний» і «сірий» піар: наклеювання ярликів, перенос авторитетів, спрощення проблеми, політичний гумор (анекдоти, частушки), псевдологічні висновки, використання напівправди, стереотипів, відволікання від важливого питання тощо. Такі маніпуляції краще сприймаються громадянами, оскільки використовується комбінований спосіб подачі інформації, в результаті чого раціональне прочитання змісту поступається чуттєвому, ірраціональному.

Прикладів Інтернет-сайтів, де застосовуються технології «чорного піару», є досить багато. Зокрема, це такі сайти, як: <http://news.join.ua/read/15/64/34/84>; <http://anekdotu.org.ua/tag>; <http://www.from-ua.com/news>; та багато інших.

Так, застосування Інтернет-технологій у виборчій кампанії створює передумови для формування нового типу сприйняття інформації, змін внутрішнього світу людини. Сприймаючи політично важливу інформацію через Інтернет, ми занурюємося в складний символічний простір, який ще й можна змінювати, взаємодіяти з ним і сприймати як іншу справжню реальність. Тобто Інтернет виступає дієвим способом та інструментом комунікації, який здатний координувати політичну участь і поведінку людей.

Однак варто звернути увагу й на таку роль Інтернету, як простору демонстрації політичних позицій громадян, які активно використовують різноманітні соціальні мережі (Twitter, Facebook, Youtube, e-mail тощо). Наведемо деякі приклади активної політичної діяльності громадян через Інтернет. Так, у 1998 р. було заблоковано роботу сайту президента Мексики з метою привернути увагу суспільства до протестів сепаратистів. У 2011 р. організація «Anonymous» заблокувала роботу сайтів урядів Тунісу та Єгипту в знак підтримки народних рухів проти діючих політичних режимів, після чого вступили у довго війну вже на території США, викрили плани НВGeryFederalі федеральних агентств щодо компанії проти WikiLeaks. У 2012 р. таж сама організація блокувала сайти Департаменту Юстиції та ФБР США у зв'язку із закриттям урядом США популярного файлообмінника Megaupload.

Варто зауважити, що крім «Anonymous», діють ще такі відомі організації (які проводять масштабні політичні акції), як «ChaosComputerClub», «CultoftheDeadCow», «Jester», «milw0rm», «LulzSec», «1984 networklibertyalliance», «Telecomix» та інші. Особливості їх діяльності, ідеологія відрізняються відповідно до соціального складу організацій.

В цьому відношенні цікавою є дисертація А. Самюель «Хактивізм та майбутнє політичної участі», в якій, зокрема, досліджується термін «хактивізм» [8]. Хактивізм — це поєднання слів хакерство (з англ. — *hacking*) та активізм (з англ. — *activism*) і двох різних рухів (хакерів і активістів). Так, хакер — це людина, яка добре розуміється на комп'ютерах і комп'ютерних мережах та може їх створювати, змінювати і покращувати [9].

Щодо поняття «активізм», то під ним розуміють різні види активності людини. У політичному просторі «активізм» — це «пряма участь або активна позиція з метою досягнення політичних цілей» [10]. Отже, хактивізм є хакерством з метою досягнення політичних і соціальних цілей.

Реалізують свою мету хактивісти, як правило, через такі технології:

- спотворення сайтів;
- переадресування сайтів;
- відмова в обслуговуванні сайту;
- крадіжка інформації;
- крадіжка та розповсюдження інформації;
- створення сайтів-пародій;
- віртуальні страйки та акти саботажу;
- розробка спеціального програмного забезпечення;

віддзеркалення сайтів;
бомбування електронних адрес;
анонімні блоги тощо [11].

В діяльності хактивістів цікавим є те, що вони добровільно об'єднуються, є самоорганізованими і разом приходять до неприйняття чогось і починають діяти.

Так, Інтернет має, з одного боку, певні переваги: дає змогу мобілізувати розрізнені у просторі групи, які є маневреними за рахунок спрощення комунікації, мають неієрархічну та децентралізовану структуру, їм легше протистояти репресіям влади тощо.

Так, стосовно менш вираженої ієрархічної структури нових політичних організацій, зауважимо, вони можуть вбудовуватись у більш традиційний політичний процес і сприяти формуванню системної опозиції. Яскравим прикладом цього може бути Рух чаєп'їття (TeaPartyMovement) в США, який був неієрархічним рухом і багато в чому самоорганізувався через соціальні мережі і конференц-коліза допомогою скайпу. Люди, яких стали називати лідерами цього руху, були належними до політичного істеблїшменту і вирішили підтримати цей рух. Вони змогли провести низку політиків на виборах в конгрес, вплинути на вибір губернаторів та ін. Так, неієрархічна структура була вбудована в стандарт політичного процесу в Америці. Тобто, розглядаючи роль мережі Інтернет, можна побачити її ефективність не тільки в якості майданчика для протестів.

З іншого, є й такі слабкі місця комунікації он-лайн груп: відсутнє особистісне спілкування між учасниками групи, їх недостатня стабільність, відсутність ідеології як передумови відсутності моралі та етики.

Крім того, Інтернет-технології ще не мають всезагального впливу через те, що за даними internetworldstats.com сьогодні в Україні нараховують 15 млн. користувачів Інтернету, що складає біля третини (33%) жителів України [12]. Проте фахівці вважають, що рівень довіри до інформації в Інтернеті у користувачів набагато більше, ніж у громадян до традиційних ЗМІ.

Однак, не дивлячись на певні слабкі місця в організації, хактивісти реально впливають на політичні відносини і прийняття політично важливих рішень, сприяють демократизації політичної комунікації між громадянами і владою. Розвиток Інтернет-технологій сприяє трансформаціям і активізації он-лайнних протестів і он-лайнних рухів.

Отже, можна зробити висновок, що Інтернет виступає засобом та інструментом політичної комунікації. Так, він сприяє об'єднанню

і самоорганізації людей в просторі політики, виступає віртуальним майданом демонстрації політичних позицій як громадян, так і певних політичних сил. Сьогодні Інтернет використовується як для оптимізації процесу керівництва суспільством, вивчення громадської думки, проведення виборчих кампаній, демократизації політичної комунікації, так і для маніпуляцій свідомістю людей через застосування різноманітних технологій, зокрема, чорного і сірого піару тощо.

Інтернет-технології в просторі політики мають як негативні (застосовують для розповсюдження антиреклами з метою пониження рейтингу основних опонентів або знищення їх іміджів), так і позитивні якості (можна підтримувати постійний зв'язок з громадянами; швидко і ефективно реагувати на зміни ситуації в політичному просторі; отримати необхідну інформацію про потреби, думки та вимоги виборців; налагоджувати двосторонню комунікацію із громадянами; Інтернет є недорогим каналом політичної комунікації, що дозволяє економити витрати на організацію певних етапів виборчої кампанії).

Інтернет є ефективним і перспективним, але певною мірою обмеженим інструментом політичної комунікації в українському суспільстві, через недостатню комп'ютеризацію держави і кількість користувачів.

Подальших досліджень потребує вивчення маніпулятивних Інтернет-технологій і методів нейтралізації їх впливу на свідомість громадян.

Література:

1. Денисюк С. Г. Комунікативні Інтернет-технології в сучасному виборчому процесі/С. Г. Денисюк//Соціум. Наука. Культура; Матеріали восьмої Міжнародної науково-практичної конференції. — 24–26 січня 2012. — К., 2012. — С. 57–60.
2. Иванов Д. Политический PR в Интернете: российскиереалии/Д. Иванов//Интернет-маркетинг. — 2002. — № 4. — С. 12.
3. Інтернет может удешевить избирательную кампанию //Взгляд. — 2007. — 13 сентября. — С. 5.
4. Юрченко Є. Особливості використання Інтернету у виборчій кампанії/Є. Юрченко//Віче: теоретичний і громадсько-політичний журнал. — 2008. — № 2. — С. 22–24.
5. Президентские выборы выигрывает Интернет. — Режим доступа: <http://www.washprofile.org/ru/node/6666>. —Название с экрана.

6. Французский ресурс для американских выборов//Власть. — 2007. — № 15–16 (719–720). — С. 31.
7. Гавриш С. Ющенко стал Президентом благодаря Интернету /Гавриш С. — Режим доступа: http://www.obozrevatel.com/news_print/2005/4/5/5741.html. — Название с экрана.
8. Samuel A. W. Hacktivism and the Future of Political Participation/A. W. Samuel. — Harvard University, 2004. — 284 p.
9. Vamosi R. How Hacktivism Affects Us All /O. Ruffin.—Режимдоступу: http://www.pcworld.com/article/239594/how_hacktivism_us_all.html.— Назва з екрану.
10. Anderson K. Hacktivism and Politically Motivated Computer Crime/K. Anderson. — Encurve, LLC, 2009. — 15 p.
11. КачинськаН. Нові форми політичної участі громадян в епоху інформаційного суспільства: постановка проблеми /Н. Качинська//Сучасна українська політика. — К.: Центр соціальних комунікацій, 2012. — Вип. 26. — Р. 83–89.
12. Internet World Stats. — Режимдоступу: <http://www.internetworldstats.com>. — Назвазекрану.

Денисюк С. Г. Интернет как инструмент эффективности политической коммуникации

Проанализированы место и роль Интернета и Итернет-технологий в политическом взаимодействии в системе «власть-граждане». Структурированы преимущества и недостатки Интернет-технологий и сферы их применения в политическом пространстве.

Ключевые слова: *политическаякоммуникация, эффективностьполитическойкоммуникации, Интернет, Итернет-технологии, хакер, активизм, Хактивисты, социальные сети.*

Denysyuk S. The Internet as an effective tool of political communication Analyzes the place and role of the internet and internet connection technology in the political interaction in the «power-citizens». Structuring the advantages and disadvantages of Internet technologies and their scope in the political space.

Key words: *political communication, the effectiveness of political communication, internet, internet connection technology, hacker activism, hacktivists, social networks.*

УДК 323.2:316.77

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДИ ТА СУСПІЛЬСТВА

Якименко А. М.©

Аспірант кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

У статті визначено поняття, сутність та основні функції політичної комунікації. Проаналізовано місце та роль політичної комунікації у процесі взаємодії владних структур та громадянського суспільства.

Ключові слова: *комунікація, політична комунікація, ЗМІ, влада, громадянське суспільство.*

Актуальність. На сьогодні комунікація виступає невід'ємним елементом будь-якої сфери суспільства, адже передбачає існування спеціалізованого та відносно автономного простору, що співвідноситься з буттям за наявності специфічних цілей та інтересів. Прикладом такого простору є, зокрема, поле політики, що являє собою історично сталий простір гри з її специфічними інтересами та власними законами функціонування. Поле політики — це ансамбль відносин між агентами та політичними силами, якому іманентно властиві внутрішній рух і безперервні встановлення та розриви відносин (офіційних та неофіційних, оформлених юридично та неформлених), співробітництва та боротьби, протесту та підтримки, силового конфлікту

Так в сучасній демократичній державі влада не може ефективно функціонувати без взаєморозуміння та конструктивної взаємодії із громадянським суспільством, яке являє собою безліч самодіяльних, незалежних від держави соціальних груп і індивідів (громадян), які самостійно захищають свої інтереси. Однак далеко не всі групи інтересів подаються у вигляді професійних організацій громадянського суспільства, що ускладнює процес публічних консультацій та врахування інтересів громадськості. Наявні правові механізми консультацій із громадськістю не використовуються сповна й органами влади. В Україні досі не діє єдина системна державна політика щодо взаємодії з громадянським суспільством і сприяння діяльності його організацій. Тому й

по сьогодні не втрачає актуальності проблема налагодження процесу політичної комунікації між структурами влади та суспільства.

Мета статті: визначити поняття й сутність політичної комунікації, а також її роль у процесі взаємодії влади та суспільства. Виходячи з поставленої мети, необхідно дати визначення політичної комунікації, уточнити її функції та проаналізувати її місце та роль у взаєминах між владою й суспільством.

Проблема комунікації та комунікативних процесів отримала *висвітлення в численній літературі*. Феномен комунікації розглядається в багатьох аспектах такими дослідниками як Е. А. Борзунова, С. Е. Вершинін, Л. В. Володіна, А. В. Гайда, А. Денежкін, С. А. Завадський та ін. Що стосується досліджень специфіки комунікативних процесів саме в політичній сфері суспільства, то варто згадати вітчизняних науковців, які аналізують політичну комунікацію в контексті динамічних взаємодій між головними акторами в політичному просторі: В. Андрущенко, О. Бабкіна, І. Балинський, В. Бебик, Ю. Ганжуров, П. Гнатенко, М. Головатий, В. Горбатенко, В. Демченко, О. Зернецька, Ф. Кирилюк, Т. Кадлубович, А. Клячин, В. Корнієнко, В. Кривошеїн, М. Потураєв, Г. Почепцов, О. Ромашко, М. Сомов, Ю. Сурмін, С. Телешун, М. Хилько, І. Шовкун.

В епоху глобальної інформатизації соціальних відносин та медіатизації політичних відносин, комунікації набувають онтологічного та інструментального значення. Комунікація відіграє важливу роль в житті суспільства, адже будь-яка спільна діяльність та взаємодія неможлива без спілкування. У політиці, як і в інших сферах людської життєдіяльності комунікація багато в чому визначає характер і зміст політичних процесів. В сучасних демократичних політичних системах, принципами яких є суверенітет народу, виборність органів влади та місцевого самоврядування, взаємодія влади з громадянським суспільством тощо, політична комунікація займає провідні позиції.

Більшість політологів розглядають владу як систему комунікаційних відносин. На їх думку, влада — це система комунікацій між різними її суб'єктами. А однією з базових характеристик сучасної влади в соціумі вважається її здатність до комунікації: з суспільством у цілому, елементами громадянського суспільства, світовим співтовариством. Суб'єктом комунікації є влада, яка й організовує комунікацію. Без цього влада не могла б здійснювати свої політико-управлінські функції. При цьому відомий науковець Ю. Габермас вважає, що «сучасна модель взаємин

держави і громадян має вибудовуватися не за традиційним принципом суб'єкт-об'єктних відносин (керуючі-керовані), а на механізмах «комунікативної поведінки», тобто суб'єкт-суб'єктних відносинах, на принципах визначення рівноправності як людини державної, так і людини «приватної», що передбачає як головну демократичну процедуру «діалогову комунікацію» державної влади і «вільної громадськості» [1].

Комунікативні процеси в політичному просторі найчастіше розглядаються як змістовний аспект взаємодії суб'єктів політики шляхом обміну інформацією в процесі боротьби за владу або її здійснення. Вони пов'язані з цілеспрямованою передачею і виборчим прийомом інформації, без якої неможливий рух політичного процесу. До основних способів комунікації в політичному просторі відносять: комунікацію через засоби масової інформації; комунікацію через організації (політичні партії, групи тиску); комунікацію через неформальні контакти. До комунікації також можна віднести як різного роду символічні акти, так і сферу компетенції спеціалізованих установ та інститутів (ЗМК, урядові інформаційні агентства, політичні партії). Проте остання виявляється в соціальному спілкуванні, від бесід віч-на-віч до обговорення в призначених для цього владних інститутах.

В контексті цього політичну комунікацію можна визначити як процес, що охоплює політичну сферу життя людини, посередництвом якого відбувається спілкування між органами влади, політичними партіями, громадськими організаціями і рухами, посадовими особами, виборцями, населенням. Звідси сутнісною стороною політико-комунікаційних процесів є передача, переміщення, обіг семантично значущої в політичному контексті інформації — тих відомостей, якими в процесі конкретної суспільно-політичної діяльності обмінюються (збирають, зберігають, переробляють, поширюють і використовують) «джерела» і «споживачі», — індивіди, які взаємодіють у суспільстві, спільноті, інституті. Важливо підкреслити, що мова йде саме про ту інформацію, яка в певній ситуації набуває якоїсь семантичної значущості.

У системі політичної комунікації можна виділити три рівні інформаційних потоків:

1 — обслуговує органи влади і керівництва (обіг службової інформації);

2 — утворює інформаційне середовище діяльності політичних партій, профспілок, суспільних рухів (циркулюють програми, статuti тощо);

3 — звертається безпосередньо до громадської думки, до масової свідомості, до політичної поведінки.

До основних каналів впливу політичної комунікації саме на систему владних відноси можна вважати:

— ЗМІ (аудиторія сприймає, як найбільш важливі та значимі порівняно з іншими, ті події або проблеми, яким преса, радіо чи телебачення приділяють більше уваги);

— громадська думка (збори підписів, звернення громадян до засобів масової інформації, опитування та референдуми, альтернативні вибори з таємним голосуванням, участь в діяльності законодавчих та виконавчих органів влади, мирні збори, пікети, мітинги, ходи та демонстрації, акції протесту, страйки, голодування, перекривання залізничних і автодоріг, трамвайних колій, блокування адміністративних будівель, інші масові заворушення);

— результати різноманітних соціологічних опитувань (вплив на громадську думку);

— політичні міфи (організує громадську думку навколо однієї події, одного героя, однієї ідеї або цінності);

— політична реклама;

— політичні дебати тощо.

Використання вказаних каналів впливу визначає і функціональну спрямованість політичної комунікації, яку можна виразити в таких її функціях:

— ідентифікація, що розкриває постійні потреби громадян в розумінні своєї належності до певної держави і визначенні прийнятних для них способів участі у відстоюванні державних інтересів. Так, в ході політичної комунікації відбувається роз'яснення більшості громадян політики і/або дій державної влади;

— орієнтація, що характеризує прагнення людей до смислового відображення соціальних явищ, розуміння власних можливостей при реалізації особистих устремлень в системі соціальної держави;

— розпорядження, що виражає пріоритетність певних норм і уявлень, що задають і обумовлюють спрямованість і межі конструювання поведінки індивідів. Відзначимо, що незнання закону не звільняє від відповідальності, але законодавчий акт тоді набуває сили, коли він обнародований. Публікація закону здійснюється, головним чином, через офіційні друкарські органи. Тут важливе питання і в швидкості, і в зручності пошуку нормативного акту;

— адаптація, що виражає потребу громадян в пристосуванні до соціального середовища, що змінюється. Важливо готувати «інформаційний ґрунт» для сприйняття нового закону тощо;

— соціалізація, що характеризує надбання людиною певних навичок і властивостей, що дозволяють їй реалізовувати в соціальній і політичній сфері свої інтереси і потреби. Влада повинна визнати рівноправним партнером громадські інститути і надати їм право на рівних умовах брати участь в інформаційному обміні;

— інтеграція, що забезпечує різним соціальним групам можливість співіснувати в певній системі соціальної держави. Зараз українське суспільство атомізоване, партії і громадські організації не мають серйозної підтримки, а громадяни фактично не вміють захищати свої інтереси.

Ідеальна модель політичної комунікації передбачає існування діалогу між владою та суспільством за допомогою незалежних засобів масової інформації, у рамках якого відбувається рівноправний обмін інформацією про політичний процес та його конкретні прояви. Інформування при цьому ґрунтується на додержанні основних прав людини та громадянських свобод: свободи політичних та інших переконань, свободи слова та друку, свободи зборів та об'єднань, свободи отримувати і поширювати інформацію. При цьому інформація повинна бути точною, повною, достовірною, завершеною та може піддаватися перевірці. За допомогою такої інформації утверджуються основні культурно-цивілізаційні цінності, що сповідаються даним суспільством.

Головним засобом зв'язку між суспільством та владою політологічна література називає політичні партії — автономні політичні об'єднання громадян. «Комунікація між партіями та суспільством здійснюється шляхом виділення та артикуляції з багатьох політичних та інших інтересів лише тих проблем, які здаються найбільш значимими та болючими саме для цієї партії, з огляду на її головну мету завоювання та використання політичної влади» [2, с. 125]. Саме такі проблеми певна партія сподівається вирішити, або використати з метою посилення своєї популярності серед населення, вони є й основою політичної програми партії. У такому випадку партія буде використовувати можливі канали комунікації для поширення своєї власної програми, розголошення методів вирішення цієї нагальної проблеми, залучення до своїх лав прихильників такого розвитку подій. Партійні програми стають своєрідними політичними проектами розвитку суспільства та держави. Вони, у сукупності з політичними лідерами та політичними командами, які повинні їх реалі-

зувати, є тим політичним продуктом, який партії надають суспільству на рівні комунікації в якості предмету політичної конкуренції у боротьбі за завоювання влади.

Однак, з переходом суспільства на стадію інформативного такі функції партій як поєднання певного соціального руху з тим чи іншим світоглядом та цільовими установками перебрали на себе засоби масової інформації. Вони здатні відображати інтереси та настрої соціальних та політичних рухів, певної групи людей, можуть конструктивно критикувати владу та владні структури, враховувати переважаючі настрої, впливати на їх формування та перебіг. Орієнтуючись на певну аудиторію (професійну, вікову тощо), а також за допомогою висування певних цілей та орієнтирів (наприклад, «створення порядку денного»), комунікація може об'єднувати та консолідувати різноманітні групи. Комунікація забезпечує правлячим колам збереження у своїх руках вищої політичної влади, відбувається пристосування існуючого ладу до об'єктивних умов, здійснюється вплив на свідомість (а часто й на підсвідомість) мас в потрібному напрямку.

Г. Лассуелл по-своєму розглядає питання комунікації між владою та суспільством. Він вважає, що статuti, конституції, декларації, договори звертаються до розуму людини та задовольняють довіру до влади на когнітивному рівні. Цей феномен він називає «кретендою» (довірою), яка міститься у сфері раціональної свідомості. Інший феномен — «міранда» (міраж, надприродне) — це сукупність міфів, ритуалів та символів. Він містить у собі такі комунікативні засоби як гасло, прапор, гімн, особистість лідера (героя) руху та невербаліку. Цей феномен розрахований на емоційне сприйняття, на народження почуттів лояльності індивіда до влади. За допомогою «кретенди» та «міранди» здійснюється політичне керівництво суспільством, комунікація, реалізується мова влади. При цьому функція мови влади має як раціональні цілі (політична семантика — тобто зміст та стиль висловлювань), так і емоційні ефекти (політична синтактика) [3, с. 18].

У сучасній науковій літературі виділяють дві моделі обміну інформацією між політичною владою та тими, на кого цей владний вплив спрямовано. Так французький дослідник Ж.-М. Коттре розуміє транслювання інформаційних потоків у межах комунікаційного каналу вказує на три типи відносин, які виникають у результаті такого процесу. Особливу увагу при цьому він зосереджує на ролі політичної влади. Такими відносинами будуть, по-перше, відносини ідентичності, коли

влада ідентифікується з тими, ким керує. По-друге, це відносини включення, коли усі структурні елементи є суб'єктами політичного процесу. Й по-третє, відносини перетинання, при яких влада постійно відмежується від того, на кого поширюється вплив [4, с. 125].

Слабкі, неконструктивні зв'язки між владою і суспільством часто є наслідком неорганізованого інформаційного обміну, що вимагає подальшого розвитку в державних службах організацій по зв'язках з громадськістю. Інша причина в тому, що владні структури намагаються доносити до мас інформацію, яка зміцнює не лише їхню легітимність, а й легітимацію. При цьому активізація процесів горизонтальної політичної комунікації більшою мірою можлива саме за участю так званих дрібних суб'єктів політики через неформальні і неінституціоналізовані форми спілкування зі створенням «альтернативних комунікаційних систем на локальному рівні» [5, с. 297], що володіють значно більшим (порівняно з засобами масової комунікації) потенціалом адекватної оцінки процесів політичного життя країни, що, в свою чергу, зумовлений відсутністю в їх представників інтересів, принципово відмінних від інтересів переважної більшості громадян. Наявність такого процесу дає підстави розраховувати на нейтралізацію переважної більшості маніпулятивних впливів у межах системи політичної комунікації між владою та суспільством, а відтак зміну суспільно-політичних обставин, що формують цю систему.

Тому на практиці акції і заходи, які можуть бути використані службами зв'язків з громадськістю тих чи інших органів державної влади, повинні, з одного боку, бути різноманітними за формою, з другого — цілеспрямованими щодо змісту. І основне — діяти комплексно, в одному напрямі. Серед таких форм варто, передусім, назвати: спеціальні дні, тижні або навіть виділені конкретні години для інформування суспільства й організації системи «зворотного зв'язку»; зустрічі, круглі столи, семінари, зібрання громадськості; публічні дебати, тематичні зустрічі; звіти про розв'язання проблем, публікування статистичних даних; оголошення результатів опитувань громадської думки, соціологічних досліджень; повідомлення, прес-конференції з нагоди важливих подій у житті та діяльності цих установ, певних посадових осіб; участь у громадських заходах; публічні слухання з важливих проблем суспільного життя; урочисті події, святкування державних, національних і релігійних свят.

Таким чином, політична комунікація охоплює все розмаїття соціально-політичних зв'язків — міжособистісні, масові, спеціальні, тобто існує на всіх рівнях владних відносин. Вона не лише несе в собі політичну інформацію, але й включає процеси обміну цією інформацією, а також семіотичні та технічні засоби, які використовуються при такому обміні.

У політичній комунікації поєднуються наміри політичних акторів та ті засоби спілкування, якими вони користуються з приводу влади. Саме у політичній комунікації політичні можливості громадян та інститутів трансформуються у реальні владні статуси, впливають на розподіл суспільних цінностей та ресурсів, відображають владні відносини певного типу. Участь громадян у політиці важлива не лише тому, що вона збільшує вірогідність вироблення найкращого політичного курсу, але й тому, що вона є ключовим механізмом солідарності суспільства. Через участь у політиці громадяни реалізують себе як повноцінні особистості та виробляють у собі лояльність до держави. Тобто участь у вирішенні гострих політичних проблем створює передумови для громадянської злагоди. Сучасне суспільство вимагає мобільного й моторного типу особистості, чий інтереси і енергія легко піднімаються й фокусуються на постійно рухливих проблемах і політичних цілях, інформацію про які суспільство та громадяни отримують каналами політичної комунікації. Суб'єкти політики поступово перетворюються на суб'єктів інформаційного, комунікативного процесу.

Література:

1. Пазенок В. С. Демократія і людина. Теорія і українська дійсність [Електронний ресурс]/В. С. Пазенок//Політика і час. — 2003. — № 2. — Режим доступу: <http://www.pltimes.uct.kiev.ua/ua20032/PAZENOK2.htm>
2. Политические коммуникации/под ред. А. И. Соловьёва. — М.: Аспект Пресс, 2004.
3. Актуальные проблемы теории коммуникации/Сб. науч. трудов. — СПб.: Изд-во СПбГПУ, 2004.
4. Грачев М. Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития/М. Н. Грачев. — М.: Прометей, 2004.
5. Зарубежная и российская журналистика: трансформация картины мира и ее содержания [Текст]/Под науч.

ред. Стрижено А. А. — Томск, Барнаул: Изд-во АГТУ
им. И. И. Ползунова, 2003.

Якименко А. М. Роль политической коммуникации в процессе взаимодействия власти и общества

В статье определено понятие, сущность и основные функции политической коммуникации. Проанализировано место и роль политической коммуникации в процессе взаимодействия властных структур и гражданского общества.

Ключевые слова: *коммуникация, политическая коммуникация, СМИ, власть, гражданское общество.*

Yakimenko A. M. The role of political communication in the process of interaction between government and society

The article defines the concept, the essence and main features of political communication. The place and role of political communication in the process of interaction between authorities and civil society.

Keywords: *communication, political communication, media, government, civil society*

УДК 32:019.5–057.875

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ

Харченко Л. ©

*Кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
РФ НІСД у м. Львові*

Розглядається процес становлення політико-управлінської еліти в Україні від архаїчних часів і до періоду сучасності.

Ключові слова: *політико-управлінська еліта, процес становлення, історіософський аналіз.*

Питання про те, чому сучасна українська політично-управлінська еліта є такою, якою є, зовсім не риторичне. Складність відповіді на нього полягає насамперед у множинній перервності ланцюга української елітотворчості, що відбувався на тлі невинного історичного процесу. Адже важливим нюансом розвитку політичної історії України було те, що протягом окремих історично-часових періодів, які деколи тривали століттями, українські території перебували в межах двох, а подекуди і п'ятьох суспільно-політичних систем інших держав, які володіли першочерговим правом влади. Враховуючи це, досить важко вибудувати цілісну концепцію формування української політико-управлінської еліти, виокремити її специфічні риси, починаючи від витоків. Чи вдалося представникам прадавньої еліти утворити архетипну наскрізну структуру, що століттями підтверджувалася і обростала властивою специфікою, чи кожен раз ми отримували витoki зовсім нової, не пов'язаної з попереднім виявом еліти? Якою мірою сучасні українські політики та управлінці є нащадками своїх колег періоду Київської Русі чи епохи Козацької України? Яким чином інші політичні культури стали співричетними до формування українського елітного архетипу, чи був цей вплив конструктивним? Ці питання актуалізують важливість з'ясування стану і гіпотетичних можливостей сучасних українських політичних еліт, які наразі перебувають в активній стадії свого становлення, а тому мають здатність до конструктивного моделювання. Загроза зашкарублості усталених форм, особливо, якщо ці форми набувають антидемократичного характеру, повністю виключають можливість пере-

ходу соціально-політичної системи в цілому і її можливостей, зокрема, на наступний — більш високий цивілізаційний рівень розвитку.

Метою роботи є виявлення сутності політико-управлінської еліти на різних етапах її становлення та концептуальне узагальнення її розвитку для практичного його використання в процесі удосконалення політичних відносин на даному етапі.

Проблема становлення української політико-управлінської еліти на різних етапах її існування ставала об'єктом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Процеси формування української політико-управлінської еліти на різних етапах становлення досліджували науковці Ю. Алексєєв [1], Т. Вікул [2], Н. Д'яконов [3], М. Котляр [4], С. Пашин [5], А. Толочко [6], Н. Яковенко [7], та інші. Розвиток елітних процесів в Україні козацького періоду досліджували В. Антонович [8], Л. Онішкевич [9], С. Плохій [10], П. Сас [11], О. Струкевич [12], А. Яковлев [13] тощо. Також чимало науковців присвятили свої праці проблемам розвитку української еліти в період входження українських територій до складу інших держав у XVII-XIX ст.; процесам формування в українській політико-управлінській еліті радянських імперативів у 20–30-ті роки XX століття; процесам становлення політико-управлінської еліти в трансформаційний період.

Проте, попри вагомий доробок вчених, спроби конкретного осмислення проблеми в її історично-політологічному зрізі знаходимо у фрагментарному висвітленні лише в окремих публікаціях і фундаментальних науково-теоретичних дослідженнях, присвячених певним періодам становлення і розвитку української політико-управлінської еліти.

Досліджуючи прадавній період становлення політико-управлінської еліти та Києворуську добу, доцільно відзначити декілька стрижневих моментів:

По-перше, із прадавніх часів на українських територіях існувала політична еліта. У киммерійців це були царі та родові старійшини, у скіфів і сарматів — воїни і жерці, в часи Київської Русі — князі, жреці (які з хрещенням Русі поступово втрачали владу), боярська рада та князівська дружина.

По-друге, політичний устрій окресленого періоду коливався від демократії в усіх її проявах (зокрема, в давньогрецьких колоніях — Ольвії, Тірі й Херсонесі, та в добу розквіту Київської Русі, коли дії князя могло

регламентувати Віче, а регіональна влада не була обмежена в повноваженнях) до відвертої тиранії (в часи киеворуської централізації та деспотії скіфських царів, дії яких зазвичай не регулювалися народними зібраннями).

По-третє, ознаки «елітарності» — приналежності до вищих шарів суспільства, пройшли еволюцію від суто матеріально-майнових ціннісних прерогатив до фактору походження (спадкова належність до вищої родоплемінної верстви) і, згодом — до широти владних повноважень.

По-четверте, що стосується традицій прийняття політичних рішень — у давні часи лєвова частка суспільно-політичних питань вирішувалася за звичаями, сформованими попередніми поколіннями (в основному, сформульованими жрецькими). Перший відхід від звичаєвого права настав з приходом християнства на Руські землі (деякі історики називають ці факти взаємообумовленими). Відтоді звичаєве право перетворюється на правовий звичай, де верховенство має не язичницька традиція, а закон.

По-п'яте, регламентація влади народом тою чи іншою мірою мала місце в усі часи окресленого періоду — народні зібрання (Рада скіфів чи давньоруське Віче) створили архетип співпричетності простого люду до влади і вплинули на подальше формування української національної ідентичності.

По-шосте, в усі окреслені етапи розвитку політичної еліти вона мала сакральний характер — була спадковою і мала божественне походження. Навіть з приходом християнства деякі князі демонстрували священні ритуали, щоби підтвердити своє надлюдське походження. Першим світським кодексом моралі стала дружинна етика, імперативи якої відходили від релігійних.

По-сьоме, взаємовідносини між простим людом і представниками владної еліти в усі досліджувані періоди мали негативну ознаку. Ознаки влади — чужинність, зверхність, ставлення власних інтересів вище за народні, стали стрижневими і дійшли до нашого часу за перцептивним ступенем майже невидозміненими.

Козацький період української політико-управлінської еліти мав декілька етапів розвитку. На початку свого становлення феномен козацької еліти мав досить високий потенціал позитивного поступу. Сувородисципліна в козацьких рядах поєднувалася, з одного боку, з шанобливою повагою до керівної верстви тогочасного суспільства — отаманів,

полковників, гетьмана тощо, а з іншого — було чітко сформовано сприйняття високих чинів і посад насамперед як людей, що виконують волю простого люду і служать для забезпечення відповідного рівня життя суспільства. Таке ставлення регламентувалося можливістю демократичної ротації шляхом загальних та відкритих виборів. Система державних інститутів мала демократичний характер, незважаючи на те, що життєвий кодекс козаків визначався традиціями і звичаєвим правом. Альтернативою і вагомим фактором регулювання влади була Чорна рада, що відбувалася без участі керівництва. «Приручення» Загальної Козацької Ради Старшиною і занепад Чорної ради сталися внаслідок неможливості самоорганізації козацького натовпу до прийняття спільних рішень. Фактично перетворення повноправного громадянського суспільства на «чёрнь» стало початком кінця демократичного козацтва.

Усі ознаки, що набувала політико-управлінська еліта козацької України після фактичної втрати суспільством своїх громадянських основ, сприяли поступовому подальшому занепаду інституту влади і перетворенню його спочатку на монархічний (за Б. Хмельницького), згодом — на аристократичний спосіб здійснення державної влади. Козацька еліта дедалі активніше концентрувала свою волю на зміцнення власної ваги як в політичному, так і в економічному плані. Наслідком цього стала повна залежність від зовнішнього чинника — іншої імперії, яка згодом повністю пригнітила державну волю і, як результат, перекреслила існування України як незалежної держави. Політичні цикли, які знаменували пріоритет то гетьманської, то старшинської влади, призвели до занепаду як першої, так і останньої, а апелювання до зовнішньої підтримки (як польської так і російської), яке відбувалося у формі політичного торгу і загравання, зрештою спричинили ліквідацію держави як такої.

З огляду на низку об'єктивних історико-геополітичних і суб'єктивних ментально-психологічних факторів в період з кінця XVII до другої половини XIX століття українська політико-управлінська еліта набула певних специфічних ознак, яких до того не мала. В умовах поступового поглинання державності й усіх державницьких надбань попередніх століть — виборчої демократії, магдебурського самоврядування, можливості вільних економічних і політичних зносин з іншими державами — українська еліта (соціально-політична і адміністративна), особливо не опираючись, вплелася в історичний рушник іншої держави — на той час дуже впливової і могутньої. Безапеляційно

прийнявши адміністративну реформу, яка теоретично мала більш досконалий вигляд, ніж українська бюрократична система гетьманського періоду, українська еліта отримала додатково й низку якостей, притаманних інкорпорованій адміністративній системі. Суворі субординація, різкий поділ на тих, хто керує (з необмеженою владою), і тих, хто підкоряється (з повною відсутністю прав), зумовила розшарування українського суспільства за саме таким зразком. Колишня старшинська еліта — нині малоросійське дворянство, зберігши, а то й отримавши титули від царського уряду, комфортно трималася посад і посадових благ, частково або повністю абстрагуючись від національної ідентичності, а подекуди, переважно з кар'єрних міркувань, висловлюючи власними діями ще більшу відданість царю, аніж російське дворянство. Можливість отримати ще вищі великодержавні статуси та щойно набута ознака малоросійського пристосуванства підштовхувала чиновництво в бік ще більшого вірнопідданства. Така активність часто отримувала нагороду у вигляді найвищих урядових чинів Російської імперії. Риса тотальної чиновницької корупції, яка була міцно притаманною російському політико-адміністративному класу і яка зовсім не була масовим явищем серед української правлячої верстви «доперечаславського» періоду, досить легко і органічно імплементувалася в український контекст і отримала широке розповсюдження. Громадська амбівалентність, майже повна відсутність спротиву в рядах дворянства (як спадкового, так і, особливо, набутого), забезпечила поступове затвердіння стереотипів поведінки та каузальних атрибутів переважно негативних набутих російсько-імперських рис в свідомісно-ментальний шар українського елітарного дискурсу.

Іншою була ситуація в Західній Україні. В умовах, коли українська шляхта повністю асимілювалася з поляками в Галичині, з угорцями в Закарпатті та частково з румунами в Буковині, і українська нація Західної України залишилася без власної еліти, саме залишки середнього класу розпочали процес національного відродження. Українська інтелігенція в першому поколінні (вчителі, лікарі тощо), а також свідомі студентська молодь, намагаючись підняти рівень загальної та політичної освіти селян, за декілька десятиліть своєї політично-просвітницької роботи досягли приголомшливих результатів — не лише прийшли до обґрунтування власної державності, але й довели її можливість до відома усіх суспільних верств, що проживали у краї. Загальне виборче право, досягнення якого було здійснено за рахунок активної роботи радикального

проводу, дало змогу представити інтереси українців в австрійському парламенті.

Одночасно в політичному просторі австрійської України діяло декілька українських організацій, які, намагаючись відстояти права українців і забезпечити їх добробут, рухалися в різному, подекуди протилежному, напрямку. На всіх рівнях — просвітницькому, ідеологічному і партійному, українці Галичини не змогли віднайти компроміс і об'єднатися задля розробки спільної ідеї і впровадження її в життя. Характерним було також і те, що конфлікти, які існували навіть в середині самої організації, товариства або партії, окрім ідеологічних і геополітичних розбіжностей, мали організаційний (битва за посади) або фінансовий (розподіл коштів) контекст.

Початок ХХ століття ознаменував появу низки яскравих спроб здобуття незалежності України. Процеси національно-визвольних змагань відбувалися майже паралельно і безперервно в просторі. Часі протягом декількох років і захопили зовсім невеликий відрізок часу (17–22 рр. ХХ ст.). Проте за насиченістю подій, важливістю здобутків і невідворотністю втрат ці п'ять років можна вважати одним з найбільш драматичних і буремних періодів в історії нашої держави.

Після декількох невдалих спроб здобуття незалежності Україна — спочатку Східна, а згодом і Західна, опинилася під владою комуністичної партії і стала частиною Радянського Союзу. З початком цього нового статусу політико-управлінська еліта починає втрачати своє «українське» лице. Українська ідентичність витісняється радянською — найбільший крок у цьому напрямі московський уряд здійснив під час Другої Світової війни.

Попередня політична еліта спочатку попадає в низькі соціальні категорії, зокрема «позбавленців». При чому, такі санкції поширюються і на її родичів та нащадків, забезпечуючи при цьому знищення спадкової елітарності у віддаленому часі. Пізніше, у 1930-х роках, внаслідок масових репресій українська еліта — не лише політико-управлінська, але й інтелектуальна та наукова — фізично винищується як клас.

Конкретні історичні події і сприятливий політичний контекст об'єктивно зумовили становлення в Україні у 30–80 рр. ХХ ст. нового політичного класу — радянської бюрократії. Її формування відбувалося одночасно і співпричетно до встановлення на всіх радянських територіях тоталітарного режиму, характерною рисою якого стала однопартійна система влади.

Протягом 30-х років відбувалося «зрощення» і «взаємопоглинання» управлінської і політичної еліти шляхом численних чисток і оновлень. Наслідком цього стала повна і незворотна диктатура бюрократії, що являла собою безликий апарат з виконання вказівок керівної верхівки. Витіснення національного чинника з основ політичного управління забезпечило інтернаціоналізацію правлячого класу, і, що важливо, — як і під час інкорпорації бюрократичних структур Російської імперії в Україну XVII — XIX ст., формування бюрократичної машини радянської України відбувалося руками українців — справжніх «поборників» нового режиму і противників національного українського руху.

Надмірне розширення бюрократичного апарату у 50–70-х роках ХХ століття стало однією з причин його занепаду. Проголошення гласності у 80-х рр. зробило бюрократизм одним з найголовніших ворогів перебудови, яка на той час була проголошена пріоритетним кроком на шляху до конструктивного всезагального добробуту. Боротьба з бюрократією та її особисті прорахунки стала однією з причин розвалу Радянського Союзу і утворення на його місці низки незалежних держав, в тому числі й України.

Політична еліта незалежної України в процесі свого становлення, яке триває і до цього часу, пройшла декілька періодів трансформації. Отримання нашою державою незалежності не означало оновлення її політичної еліти — на позиціях влади продовжували залишатися представники попередньої її моделі, які перенесли в новий суверенний державницький статус радянські традиції і культуру. Деструктивний професіоналізм цієї групи поширив стереотипи і моделі політико-управлінської поведінки на всі подальші етапи формування політико-управлінської еліти в Україні.

Другим етапом стало часткове витіснення партійної бюрократії новим політичним класом — клановою олігархією, який міцно вріс в усі політико-управлінські інститути влади. Узгоджений компроміс між усіма представниками цієї хвилі дозволив їй представникам закарибувати механізм керування державою на користь реалізації власного пануючого становища. Саме в цей період в Україні з'являється низка мільярдерів-олігархів, імена яких тісно пов'язані з владою.

Третя хвиля політико-управлінської еліти прийшла до влади внаслідок Помаранчевої революції 2004 року. Її представники, діяльність яких була спрямована на забезпечення демократизації не лише владних інститутів, але і суспільства в цілому, зазнали в процесі здійснення полі-

тичних перетворень катастрофічної поразки. Являючи собою проміжну фазу перехідного періоду, політико-управлінська еліта не виправдала тої довіри українського суспільства, яка від початку була занадто високою. Оновлення еліти на всіх рівнях, необхідне для здійснення перетворень, було досить розмите і не відповідало задекларованому професійному рівню. Відсутність об'єднаних суспільних ідей та стратегій подальшого розвитку розколола не лише еліту, але й українське суспільство навпіл. Відсутність консенсусу у баченні основних державотворчих концептів спричинила конфлікт інтересів, що призвів до кризи уряду і, як наслідок, — політичної та економічної кризи усєї держави.

Наступна хвиля політико-управлінської еліти подолала політичну кризу шляхом, що суперечив конституційному утворенню політичної більшості, та забезпечила видиму стабільність в державі. Проте у дискурсивних стратегіях і методах політичного управління якісно відбувся крок назад. Подібно до другого етапу формування політико-управлінської еліти незалежної України, відбувається процес зміцнення кланово-олігархічної системи влади, проте «загартованість» революцією зробила теперішню владу майже невразливою до демократичних перетворень навіть за умови суспільних катаклізмів.

Сучасний стан політико-управлінської еліти в Україні, який характеризується переважно негативними ознаками, зумовлює необхідність дослідження історико-ментальної та світоглядно-ідеологічної сутності, морально-ціннісного наповнення та стратегічного потенціалу цього явища в контексті емпіричного знання. Простір особливостей українського «елітарного» дискурсу вимагає врахування архетипів національної культури та менталітету, історичних закономірностей та випадковостей — це допоможе виявленню «наскрізності» і неперервності певних «археструктур» і дозволить не лише застосувати їх для з'ясування недоліків сучасної парадигми політичної елітотворчості, але насамперед використовувати для конструктивної її корекції у майбутньому.

Література:

1. Алексеев Ю. г. «Черные люди» Новгорода и Пскова /Ю. г. Алексеев//Исторические записки. — М.: Наука, 1979. — Т. 103. — С. 247–255.

2. Вікул Т. Л. Віче в Давній Русі в другій половині XI — XIII ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Вікул Тетяна Леонідівна. — К., 2001. — 207 с.
3. Дьяконов Н. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси/Н. Дьяконов-СПб., 1908. — 509 с.
4. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь/М. Ф. Котляр. — К.: Альтернативи, 1998. — 335 с.
5. Пашин С. С. Галицкое боярство XII–XIII вв./С. С. Пашин//Весник ЛГУ. — 1985. — Сер. 2, вып. 4. (23). — С. 15–21.
6. Толочко П. П. Киев и киевская земля в периодфеодальнойраздробленности XII — XIII вв./П. П. Толочко. — К.: Наукова думка, 1980. — 223 с.
7. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна/Н. Яковенко. — Вид. 2, перегл. і випр. — К.: Критика, 2008. — 472 с. іл.
8. Антонович В. Б. Очеркиистории великого княжества Литовського до половини XV ст./В. Б. Антонович. — К., 1878. — 156 с.
9. Онішкевич Л. Значневійськовотовариство в Україні-ГетьманщиніXVIII–XVIII/Л. Онішкевич//Записки науковоготовариства Т. Г. Шевченка. — 1948. — Т. 157. — С. 9–18.
10. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимної гетьманської влади в Україні/С. Плохій//Mediaevaliaukrainika: ментальність та історія ідей. — К., 1994. — Т. 3. — С. 86–110.
11. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінецьXVI — перша половина XVII ст.)/П. Сас. — К.: Наукова думка, 1993. — 136 с.
12. Струкевич О. К. Політична культура старшини Української козацької держави: провідні інтегральні орієнтації: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01/Струкевич Олексій Карпович. — К., 2005. — 454 с.
13. Яковлев А. Україно-московські договори в XVII–XVIIIвіках/А. Яковлев//ПраціУкр. наук. ін-ту. — Варшава, 1934. — Т. XIX, кн. 3. — 175 с.

Харченко Л. Становление политико-управленческой элиты в Украине

Рассматривается процесс становления политико-управленческой элиты в Украине от архаических времен и до наших дней.

Ключевые слова: *политико-управленческая элита, процесс становления, историософский анализ.*

Charchenko L. The formation of political and administrative elite in Ukraine

The process of becoming political and administrative elite in Ukraine from archaic times to the present day.

Keywords: *political and administrative elite, the process of becoming, historiosophical analysis.*

УДК: 32:316.46

ХАРИЗМАТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО В СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Бегаль В. М.©

*Аспірант кафедри політології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Робота присвячена аналізу та обґрунтуванню теоретико-методологічних засад феномена харизматичного лідерства, визначенню стану наукової розробки проблеми.

Ключові слова: *харизма, лідер, політика, державницька політика, політичне лідерство.*

Кожна людина так або інакше займається політикою. Оскільки вона намагається або ствердити власну позицію по відношенню до інших і цим самим застосовує можливі важелі впливу на інших людей. Або здійснює управління іншими людьми за для задоволення своїй інтересів та потреб. Але це досить широке визначення політики. Метою даної статті є з'ясування значення харизматичного лідерства в сучасному політичному процесі, де буде аналізуватись саме державницька політика. Для досягнення мети слід, перш за все, з'ясувати значення понять «політика», «державницька політика», «харизма» та «лідерство».

Загальновідомо, що слово «політика» походить від грецького слова «поліс», що в перекладі означає — місто, держава, а також похідного слова «політікос», яке пов'язане із містом-державою, громадянином, управлінням. Також загальновизнаною є думка, що термін «політика» був поширений завдяки праці Аристотеля «Політика». Ця думка є цілком виправданою, оскільки в самому трактаті містяться тлумачення держави, правління, урядування. Саме в такому розумінні й розглядали політику до кінця XIX століття, тобто політика мала значення вчення про державу, державницьке управління. Але плин часу вносить свої суттєві корективи в значення цього терміну. На сьогодні політика розглядається як складна проблема і постає предметом найрізноманітніших дискусій.

Так зокрема у сучасній філософській літературі існує багато визначень політики. Найбільш вживаними є такі:

Політика — це відносини між соціальними групами, окремими людьми, державами, а також особистістю і державою, соціальною групою і державою, стосовно злагоди та панування, підпорядкування, конфліктів тощо.

Політика — це курс, напрямок на основі якого приймаються рішення, намічаються заходи щодо формування та виконання різних владних завдань. Прикладом такого значення політики слід навести: міжнародна політика уряду країни, торгівельна політика підприємства, фірми, корпорації тощо.

Політика — це конкретна сфера, в якій окремі люди та соціальні групи ведуть боротьбу за завоювання державницької влади.

З огляду на вище наведенні визначення політики слід зробити декілька узагальнень, принаймні в політиці можна виокремити два такі суттєві аспекти. Перший, політика постає невід'ємною сферою соціального життя, де інтереси окремих соціальних суб'єктів з необхідністю вступають у суперечності при цьому вони так чи інакше поєднуються та збігаються між собою, будучи регульовані владою, яка, в свою чергу, володіє монополією на законний примус. Саме в такому контексті політика охоплює всі сфери людського життя. І другий аспект, політика — це відносини, в які вступають соціальні суб'єкти такі як: особистості, соціальні групи, партії, соціальні рухи, у боротьбі за завоювання, отримання та здійснення державницької влади.

Отже, терміном «державницька політика» позначають діяльність, спрямовану на великі суспільні утворення, кордони яких збігаються з державними кордонами [8, с. 494]. В такому випадку саме поняття політики трактують через поняття держави або участі у державному управлінні. Слід констатувати той факт, що політика в своїй основі має антропологічні джерела. Оскільки вона з необхідністю виникає через усвідомлення того, що будь-яке колективне утворення можливо й потрібно регулювати. При цьому не має значення що саме слугувало стимулом для виникнення політики. Це могли бути завоювання, де на завойованих територіях мав встановитися новий порядок, тримання населення у покорі, егоїстичні інтереси як окремо взятої харизматичної особистості, так і групи осіб, які здатні нав'язати свої інтереси на решту населення, так це могли й бути й спільні інтереси, наприклад, намагання людей встановити порядок на відміну від хаосу.

Сучасне визначення політики звучить наступним чином: «політика — це такий вид діяльності, яка має метою забезпечення найважливіших

передумов добробуту суспільного утворення шляхом узгодження інтересів та ціннісних орієнтацій осіб та суспільних груп» [8, с. 494]. Отже, основною метою політики в такому разі постає, перш за все, урахування інтересів, різних понять про добро, щастя, різних ідеалів, при цьому також відведення суперечливого протистояння, різкої конфронтації, яка може призвести до знищення опонентів. І тут варто сказати, що цілком є правомірною думка, яка стверджує, що політика є мистецтвом можливого.

При дослідженні понять «політика», «державницька політика» перед нами виникає низка найгостріших питань: хто має займатись політикою? Хто такий політик? Яким має бути сучасний політичний лідер? Одне можна сказати зі стовідсотковою впевненістю, що суб'єктом політичної діяльності на всіх рівнях її прояву постає людина як особистість і громадянин. В саму людську природу укорінена така потреба як займатись політикою. Оскільки політика це відносини, в які вступають люди стосовно влади. А влади, як відомо, прагне кожна людина. Однак прагнення влади та процес отримання влади це різні речі. Це, в першу чергу, залежить як від самої особистості, так і від обставин, так і від засобів, які використовує особистість у боротьбі за владу. Тому й виникає питання: хто має займатись політикою? А також: хто здатен нею займатись? Кожен пересічний громадянин? Адже деякі з них проявляють політичну активність: приймають участь у мітингах, голосуваннях, виступають на площах та майданах. Чи кандидатів на відповідні посади в органах державної влади? На нашу думку, політикою має займатися той, у кого це першочергове завдання. Той для кого політика постає справою життя. Але, насамперед, політиком стають тоді, коли ця особистість досягла такого рівня громадянської самоповаги, самовизначення, коли вона розуміє суть справи, яку робить з усією самовіддачею, на яку тільки здатна, через віру і справедливість. Тобто, політикою має займатись той, хто намагається спрямовувати поведінку та взаємини між людьми в межах різноманітних соціальних утворень з метою забезпечити консенсус у відносинах, що забезпечить конструктивний, стабільний розвиток даного суспільства.

Отже, політиком є людина, яка професійно займається політичною діяльністю, обіймає чи прагне певної громадської посади. Сьогодні, в більшості країн світу посада політиків, в органах державної влади, є виборною. У зв'язку з тим, більшість політиків займають виборні посади, вони проводять передвиборчі кампанії, з метою переконати

людей віддати за них свої голоси. За якого політика пересічні громадяни віддадуть свої голоси? Як правило це лідер тієї чи іншої політичної сили. Так, наприклад, в нашій країні партії носять прізвиська свого лідера. За харизматичного лідера — так люди віддадуть свої голоси. Але в більшості випадків ми не розмірковуємо хто такий лідер і що таке харизма. В даній статті ми зосередимо й на цьому увагу.

Загально відомо, що лідер в перекладі з англійської мови означає — перший, той хто їде попереду. На сьогодні термін «лідер» має цілу низку значень. Зокрема такі як:

— це провідна, авторитетна особа в тій чи іншій групі, організації, яка користується великим визнанням авторитетом, здійснює вплив, який проявляється як управлінські дії;

— це член тієї або іншої соціальної групи, за яким закріплюється право у прийнятті рішень, але при цьому ця особистість несе й усвідомлює рівень відповідальності за їх прийняття та реалізацію [6].

Отже, іншими словами, лідер — це авторитетна особистість, яка займає провідні ролі в організації суспільного життя і регулюванні відносин у суспільстві. Також простежується тісний зв'язок між лідером та авторитетом. Авторитет, у свою чергу, це одна із основних форм здійснення влади, яка базується на загальному визнанні впливу будь якої особи, організації, ідеї або норми. Авторитет здійснює керівництво, контроль і узгодження дій людей, тому він є однією із форм соціального порядку [8, с. 9]. З огляду на вище сказане слід зробити декілька висновків. По-перше, лідер та авторитет, на нашу думку, не тотожні між собою поняття. Оскільки, як було зауважено, авторитет виступає формою здійснення влади, а політика, як також було проаналізовано виступає таким видом діяльності людини, метою якої є завоювання та отримання влади. І при цьому авторитет лідера виступає засобом для отримання влади. По-друге, лідер чітко має фіксувати та усвідомлювати відчуття влади. Авторитет здійснює керівництво, управління, контроль над діями людей. А лідер повинен навіть на скромних посадах усвідомлювати свій вплив на людей, усвідомлювати свою участь у владі над ними, на основі честі, гідності, совісті.

Грунтовний аналіз рис та особливостей лідера проводиться у психології. В даній галузі знання існують різні класифікації лідерів. Так зокрема існують такі:

— за змістом діяльності. При цьому виокремлюють лідерів натхненників та лідерів виконавців;

— за характером діяльності. Це, так званий, універсальний лідер та ситуативний лідер;

— за направленістю діяльності. Виділяють емоційного лідера і ділового лідера [6].

За іншою класифікацією виокремлюють формальне лідерство та неформальне лідерство. Формальне лідерство — це вплив, який здійснюється на людей за допомогою посади, яку обіймає лідер, а неформальне лідерство — це здійснення впливу на людей за допомогою своїх здібностей, вміння та інших ресурсів.

Також виокремлюються стилі лідерства. Зокрема існує наступна класифікація: авторитарний, демократичний, ліберальний.

Авторитарний лідер — це такий лідер, який відразу встановлює жорстку дисципліну, чітко визначає обов'язки у групі або в тій чи іншій організації, але при цьому лідер не вступає у дискусії, не прислухається до інших, нав'язує свою точку зору. Якщо звернутись до попередніх класифікацій то простежується деякий зв'язок. Так зокрема авторитарним лідером цілком може бути формальний лідер.

Демократичний — це лідер, який радиться з колегами, прислухається до аргументів, які вони наводять, заохочує ініціативу, орієнтується на думку загалу, частину обов'язків надає іншим членам організації, групи.

Ліберальний — це такий тип лідера, який не висуває жодних вимог до членів групи, колективу, організації, ні на чому не наполягає, приймає всі без виключення пропозиції інших представників групи, колективу, не конфліктний [6]. Цілком правомірно виникає питання як можна організувати діяльність групи, організації при такому лідері? Адже, як засвідчує аналіз попередніх типів лідерів, то там існує чітка організація (авторитарний лідер), при демократичному лідерові існує ієрархія, яка заснована на неформальному лідерстві, де лідер впевнений у своїх позиціях і не побоюється делегувати частину своїх повноважень іншим. То при ліберальному лідерові який існує устрій та організація групи, організації, суспільства в цілому? Думаємо, що відповідь є цілком очевидною. Так група не організована, роз'єднана, обов'язки розподіляються хаотично та ситуативно.

Існує ще одна класифікація лідерів. Так зокрема відомий дослідник Я. Морено виокремлює три основних ролі лідера в групі:

1). лідер, який має здібності до керівництва і характеризується як спокійний, інтелігентний та раціональний, заслуговує на довіру, активний та надійний;

2). лідер, який користується популярністю. Як правило ці лідери товариські, веселі, захопливі, не конфліктні, співчутливі;

3). «чорна вівця» — люди, які для більшості членів групи є непривабливими, байдужими, несимпатичними та негативними [3].

Тепер слід з'ясувати значення поняття «харизма». Сам термін «харизма» походить від грецького, що в перекладі означає божественний дар. На сьогодні термін має декілька значень. Перше значення пов'язане із релігійними проповідями періоду раннього християнства. Друге значення з особливою, винятковою обдарованістю людини, що вирізняє її з-посеред інших впливом на загаль завдяки надзвичайним здібностям (геній), сила духа, дарові слова, моральним якостям, відданості ідеї чи ідеалам, що передається іншим не на підставі щонайдосконаліших, раціонально-аналітичних аргументів, а через безпосереднє (емоційне, цілісно духовне, часом пророче, магічне) проникнення до душ, сердець, умів інших людей [8, с. 697]. Що особливо є характерним для української нації. Оскільки основною її характеристикою виступає — кордоцентричність. Саме це використала у своїй передвиборчій агітації — Ю. Тимошенко, наприклад, її лозунг її кампанії «Думай серцем».

У соціально-філософському та політологічному дискурсі термін харизма вперше був застосований німецьким протестантським теологом та філософом Трьольчем та М. Вебером. Між поглядами філософів містяться декілька відмінностей. Вони пов'язані із концептуальною позицією та тим матеріалом, який використовували філософи у своїх дослідженнях.

Так для Трьольча харизма поставала найважливішим складником функціонування етичних вчень західного християнства [9].

М. Вебер застосовує термін «харизма», перш за все, у загально-соціологічному сенсі, вирізняючи особливий харизматичний тип панування — поряд з традиційним та формально-раціональним. М. Вебер розглядав харизму безвідносно до змісту, який наповнював її сам носій харизми. «Харизмою називається якість особи, що визнається надзвичайним, завдяки якому вона оцінюється, як обдарована надприродними, надлюдськими або, щонайменше, специфічно особливими силами і властивостями, не доступними іншим людям» [1]. Безумовним авто-

ритетом носія харизми є харизматика. Де сама харизматика базується на силі його індивідуального дару. Так на думку М. Вебера такі постаті як Перикл, Солон, Будда, Ісус, Цезар, Магомет, Наполеон є уособленням надзвичайної харизми, незалежно від змістовного наповнення та характеру дій, вчень, думок. Тобто, для автора не принципово які дії здійснює харизматичний лідер. Конструктивні чи деструктивні як для окремо взятого колективу, нації, держави чи людства загалом.

Феномен харизми має місце в малих і особливо великих групах, де спостерігається персоніфікація ідеалів в процесі об'єднання. Харизма найчастіше виникає в екстремальних перехідних історичних умовах, коли формується відповідна соціально-психологічна потреба. Якості харизматичного лідера, що діє на релігійній або політичній арені, містифікуються. Його вважають пророком, гігантською історичною фігурою, рятівником, напівбогом, що здійснює «велику місію» приписуються всі успіхи його прихильників.

Отже, харизматичне лідерство виступає формою впливу на інших людей, завдяки, перш за все, особистісним даним. Саме це й викликає довіру інших, визнання лідерських позицій одного по відношенню до інших. Так у своїй роботі «Психологія мас і фашизм» В. Райх стверджував, що маси потребували лідера, який би скерував би їх енергію у відповідному напрямку [5]. Але сьогодні від лідера вимагає не тільки застосування його особистісної обдарованості, а й використання тих ресурсів, які на сьогодні є популярними і дієвими. Мова, перш за все, йде про креативність та винахідливість лідера. Він, на сьогодні, не тільки здатен, але й повинен використовувати такі ресурси як інформатизація та технологізація, піар, що є досить суттєвими ресурсами для його успішності й популярності серед широкого загалу людей.

Так ми вже зазначали, що феномену харизматичного лідерства присвячено досить багато робіт. Але слід ще звернути увагу на дослідження А. М. Гантера [6].

У своїх дослідницьких пошуках автор виокремив шість основних характеристик харизматичного лідерства. Першою характеристикою постає обмін енергією. Так, наприклад, після публічного виступу харизматичного політика, аудиторія готова слідувати за ним, вона безсумнівно йому довіряє, що свідчить про здатність харизматичного політика впливати та маніпулювати масовою свідомістю. З цього й слідує й друга характеристика — вміння впливати на людей.

Третя характеристика свідчить про те, що харизматичний лідер здатен вивчати аудиторію і цим самим він цілеспрямовано впливає на неї. Чому, припустимо, на різні, а особливо політичні, ток-шоу, де робиться моніторинг суспільної думки запрошуються люди різної статі, різних віросповідань, різних політичних уподобань та інше, щоб зменшити психологічний, цілеспрямований вплив на аудиторію.

Не мало важливою постає й зовнішність політика. На думку автора вона є визначальною для харизматичного лідера. Тому чітко визначений дресс код, який відповідає регламенту зустрічі або відповідних засідань. Також виборчі посади регламентуються законодавством щодо відповідного віку, наприклад, президентом може стати людина віком не менше 35 років, мати освіту, бути сімейною людиною, що викликає довіру у більшості населення.

Також суттєвою характеристикою харизматичного лідера є впевненість і незалежність власної думки. Оскільки невизначеність в цьому випадку деструктивно впливає на імідж політика.

Обов'язковою вимогою до харизматичного політика є його риторські здібності, також артистизм. Так світова політика має приклади, де президентами ставали актори, зокрема Р. Рейган, губернатором штату Каліфорнія всім відомий «Гермініатор» — А. Шварценегер.

На думку Дж. Коттера, люди частіше довіряють тим політикам, які проявляють риси характеру, які викликають у них захоплення. У пересічних громадян виникає почуття беззаперечної довіри, лідер для них постає ідеалом, якому вони наслідують [2].

Як вже зазначалося харизматичний лідер здатен маніпулювати масовою свідомістю і образ його досить часто містифікується. Тому дослідники виокремлюють якості лідерів за допомогою яких вони здійснюють управління. Серед таких якостей особливо відмічають: впевненість як у своїх судженнях, так і у своїх діях; вміння масштабно мислити, враховувати всі можливі варіанти та перспективи; вміння та здатність так подати ідею, щоб вона також стала основною ідеєю для більшості населення, що забезпечить успіх цього політика; стовідсоткова відданість тій ідеї, яку політик репрезентує і особливо важливо вміння брати на себе за неї відповідальність; добре відчувати ситуацію і знаходити такі ресурси, які б дозволяли найбільш оптимально досягати мети, серед таких ресурсів може бути мотивація, ентузіазм тощо.

Для образу сучасного політика необхідним постає завжди знаходитись в контексті ситуації. Саме креативність дозволяє йому орієнтуватись

у сучасних умовах розвитку суспільства. Висока інформатизація, технологізація суспільства також повинна, на сьогодні, для лідера ставати ресурсом для досягнення своєї мети.

Харизматичні лідери необхідні сучасному суспільству, яке досить часто характеризується як масове або суспільство масового споживання. Харизматичний лідер, як ми вже зазначали здатен скеровувати розвиток суспільства у відповідному напрямку. А масове суспільство, як стверджує Х. Ортега-і-Гассет у своїй роботі «Бунт мас» не потребує лідера, воно намагається скеровувати свій розвиток самостійно. Але постає питання чи розвивається воно? Можна констатувати той факт, що виник такий феномен як посередність, не винятковість. Будь яка людина, яка відчуває себе «як усі» і знаючи, що він посередність, «має нахабство стверджувати всюди і всім нав'язувати своє право на посередність» [4]. Дійсно потреба харизматичних лідерів особливо відчутна у зламних періодах історії, у потребі радикальних дій та перетворень. Такими є сучасні часи. Людство переживає надзвичайні структурні перетворення, прикладів і аналогів яким не має в історії. Людство переживає добу становлення світового співтовариства на тлі фрагментації, локальності. Тому, слід зауважити той факт, що кожне суспільство потребує такого лідера, де буде чітко окреслена ідеологія розвитку, що забезпечить конструктивний розвиток як окремо взятої держави, так і світового співтовариства загалом.

Література:

1. Вебер М. Протестантские секты и дух капитализма//Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 273–306.
2. Коттер Дж. Лидерство и менеджмент: разумное равновесие <http://www.hbr-russia.ru/issue/10/592/>
3. Морено, Я. Л. Психодрама/Пер. с англ. Г. Пимочкиной, Е. Рачковой. — М.: Апрель Пресс: ЭКСМО-Пресс, 2001.
4. Ортега-і- Гассет Х. Бунт мас./Х. Ортега-і- Гассет/[Вибрані твори.] — К.: Основи, 1994. — 420 с.
5. Райх В. Психология масс и фашизм/В. Райх/пер. с англ. Ю. М. Донца. — М., 1998. — 386 с.
6. Тургаев А. С. Политология/А. С. Тургаев, А. Е. Хренов. — СПб.: Питер, 2005. — 560 с.

7. Філософія політики: короткий енциклопедичний словник/[ред. Л. В. Губерський, авт.-упор. В. П. Андрущенко]. — К.: Знання України, 2002. — 669 с.
8. Філософський енциклопедичний словник [голова редколегії В. І. Шинкарук]. — К.: Абрис, 2002. — 742 с.
9. Troeltsch E. The Social Teaching of the Christian Churches, trans, by Olive Wyon. N. Y.: Harper & Brothers, 1960.

Бегаль В. Н. Харизматическое лидерство в современном политическом дискурсе.

Работа посвящена анализу и установлению теоретико-методологических принципов феномена харизматического лидерства, определению состояния научной разработки проблемы.

Ключевые слова: *харизма, лидер, политика, государственная политика, политическое лидерство.*

Begal V. M. Charismatic leadership in the current political discourse.

This work is devoted to the analysis and definition of theoretic and methodological principles of the phenomenon of charismatic leadership, to the determination of the state of scientific development of the problem.

Keywords: *charisma, leader, politics, state policy, political leadership.*

УДК 140.86:166.191

ПОЛІТИЧНІ МІФИ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ТОТАЛЬНА ДЕЗІНФОРМАЦІЯ МАС

Кравценюк В. М. ©

*Аспірант Інституту політології і права Національного
Педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*

Аналізуються політичні міфи, породжені сучасними українськими реаліями.

Ключові слова: *політичні міфи, перехідний період, суспільна свідомість, дезінформація мас.*

Походження політичної міфології як форми організації масової політичної свідомості сягає часів Давньої Греції. Ще Платон вважав міф особливим знаряддям маніпулювання свідомістю. Вивченню політичної міфології присвячені праці таких відомих зарубіжних дослідників, як Е. Кассінер, Ж. Сорель, А. Вінер, Ф. Кессіді, К. Гюбнер, Р. Барт, К. Леві-Стросс, російського філософа О. Лосева та інших. В Україні цією проблематикою займається ряд учених-філософів, соціологів та політологів: С. Телешун, О. Бабкіна, Ю. Левенець, Ю. Шайгородський, Д. Арабаджиев та інші.

Міфологія є першою в історичній ретроспективі формою масової політичної свідомості. Міфи завжди відігравали важливу роль у соціально-політичному житті..

Так, відомий французький філософ, теоретик революційного синдикалізму Ж. Сорель вважав міф функціональним компонентом політичної свідомості. Як сучасний політичний міф він розглядав «будь-які ідеї і відчуття, що здатні об'єднувати людей і спонукати їх до політичної дії, але про практичне здійснення яких не можна думати серйозно. Міф — це помилковий підсумковий продукт безуспішних спроб мас збагнути сенс складної мотивації європейської політики» [1, с. 35].

Безумовно, зрозуміти чи об'єктивно пізнати природу політичного міфу нереально, адже він переважно ґрунтується на вірі та стереотипах. Однак це необов'язково означає, що явище політичної міфології в політичному процесі має суто негативне значення. Однею з важливих

позитивних якостей політичних міфів є здатність об'єднувати людей навколо певної ідеї. Як відомо, довіра громадськості до політичних гравців і окреслених ними перспектив майбутнього розвитку завжди була каталізатором суспільних перетворень. Звісно, такі перетворення не завжди давали позитивний результат. Тому нині міфи активно використовуються різними політичними силами як політтехнології задля маніпулювання масами. «Політики нашого часу, — пише Е. Кассіпер, — добре засвоїли, що великі маси людей легше привести в рух силою уяви, аніж звичайним примусом. Пророкування стало істотним елементом нової політичної технології» [2, с. 158].

Не безпідставно у наукових колах обговорюється питання про зв'язок політичної міфології з іншими галузями політології, зокрема ідеологією та аксіологією. Очевидно, що усталені ідеологічні (комуністичні, соціал-демократичні, ліберальні) вислови та гасла втрачають інформаційну вагу серед населення та справляють дедалі менший вплив на здійснення громадянином свого вибору. Тому дедалі частіше на допомогу ідеології задля моделювання нової політичної реальності залучається міфологія як спроба надання нових якостей і характеристик давно відомим суспільно-політичним категоріям. Це пояснюється тим, що в основі ідеологем лежить раціоналістичне коріння сприйняття людством тих чи інших політичних або суспільно важливих догм, а в основі «природних або штучних міфологем» — стійка віра у їх винятковість. Крім того, у більшості випадків ідеологеми характеризуються багатовекторністю свого розвитку від позитиву до негативу, і навпаки. Міфи ж є оптимальними і стійкими для певних і достатньо широких верств населення.

Створити у свідомості людей ілюзорну картину політичного буття, сформувані примарні перспективи розвитку суспільно-політичної структури та місця в ній кожного члена суспільства значно легше й економічно вигідніше, аніж доводити практичними справами та вчинками слушність того чи іншого ідеологічного постулату. Інакше кажучи, політичний міф фактично намагається заповнити собою ті хиби домінуючих ідеологічних конструкцій, які проявляються в періоди соціально-політичних криз. Міф стає мостом між деполітизованою (не готовою до політичної активності) особою і вкрай політизованим кризовими моментами суспільством [3, с. 52]. Російський культуролог і філософ В. Півоев, звертаючись до питання ідеологічного аспекту проблеми міфотворчості, афористично зазначає: «Всяка міфологія ідеологічна, всяка ідеологія міфологічна» [4, с. 128–129]. Проаналізувавши

ідеологічні програми популярних політичних гравців, можна сміливо заявляти про певну їх міфологізацію.

Розглядаючи питання взаємодії політичної ідеології та міфології, слід враховувати й такий аспект міждисциплінарного взаємозв'язку, як взаємодія міфології й аксіології. Як ідеологія, так і міфологія є важливими елементами символічного світу політики, завдяки чому обидві вони націлені на формування ціннісної та світоглядної парадигми. Політична цінність часто перетворюється на міф, і, навпаки, завдяки політичним цінностям певні ідеологічні конструкції з часом набувають у суспільстві ціннісного змісту. Міф виступає у взаємозалежній трійці понять (міф-ідеологія-утопія) як система ідеальних прообразів, ідеологія — як система соціальних цінностей, що впливають із них, утопія — як уявний експеримент з реалізації цих цінностей і пошуків прообразів.

Взаємодії конкретного індивіда та соціально-політичних цінностей полягає в тому, що цінності як політологічна категорія можуть мати двоякий зміст: об'єктивний і міфологічний. Пересічному громадянину важко розрізнити реальну та міфічну цінності, адже для цього потрібні час і об'єктивна інформація. Міфологізовані цінності мають історичне підґрунтя. У процесі розвитку суспільства вони, як і сама міфологія, хоча й перестають домінувати, але не зникають із суспільного життя. А деколи відроджуються й стають міфологемами — штучно створюваними конструкціями, що підтримуються ідеологічними засобами й інститутами. За визначенням політологічного енциклопедичного словника, «... цінності політичні — це об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби, інтереси і які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності...» [5, с. 719]. Автори політичних програм спекулюють людськими прагненнями. Якщо політична цінність використовується як передвибірне гасло, а її виконання малоімовірне, то вона стає політичним міфом.

Закономірно, що політичне міфотворення актуалізується під час суспільно-політичних трансформацій, зокрема змін політичного режиму й інститутів, принципів організації економічних відносин, переоцінки цінностей. Ю. Шайгородський зауважує, що «формування сучасної ціннісної парадигми відбувається на тлі перегляду багатьох колишніх ідеалів та окреслення нового світоглядного виміру з одночасним відродженням історичних традицій народу, зверненням до його духовної

спадщини» [6, с. 128]. Тому зміна ціннісно-політичних орієнтацій громадян є поштовхом до нового витка політичного міфотворення. Оскільки президентська виборча кампанія, що ґрунтується на принципі змагальності програм кандидатів, може стати поштовхом до формування нових політичних міфологем у суспільній свідомості, набуває актуальності їхній комплексний ціннісний аналіз крізь призму політичної міфології та аксіології.

Наявним прикладом сучасного міфотворення є передвиборні програми кандидатів на посаду Президента, які містять теоретичне підґрунтя для формування міфу. Міфи створюються вченими, журналістами, політиками, письменниками, фінансово-промисловими групами, тими, хто має доступ до засобів формування «свідомості». Розгляньмо прояви політичної міфології в умовах нинішньої президентської кампанії. Зокрема, проаналізуємо передвиборні програми В. Ющенка, Ю. Тимошенко, В. Януковича, А. Яценюка, О. Тягнибока, С. Тігіпка, А. Гриценка. Найпоширеніші міфи президентської кампанії-2010 ґрунтуються на таких політичних цінностях, як *соціальна справедливість*, свобода, демократія, безпека, здоров'я людей, економічна самостійність і держава.

За даними експертів, соціальна справедливість згадується найчастіше в передвиборних програмах: «Україні бути справедливою» (В. Ющенко), «Перемога над бідністю та соціальною несправедливістю» (Ю. Тимошенко), «Від соціальної незахищеності — до соціальних гарантій» (В. Янукович), «Економічний націоналізм і соціальна справедливість» (О. Тягнибок). Справедливість трактується як соціальні гарантії та пільги. Політики обіцяють зростання середніх заробітних плат, пенсій та інших соціальних виплат, гарантують соціальний пакет малозабезпеченим і неієздатним людям. Це, мабуть, найпоширеніший міф будь-якої передвиборної кампанії. Утілення таких обіцянок залежить від економічних, історичних і суспільно-політичних чинників. А також від комплексної державної політики, політичної культури та свідомості людей, рівня розвитку громадянського суспільства. Дж. Ролз вважає, що розв'язання проблеми забезпечення справедливості в тій чи іншій формі «спирається на історичні умови й традиції, на інституції й соціальні сили кожної країни» [7, с. 17].

Від виборів до виборів громадяни України все більше потрапляли у полон політичних міфів, аж поки цей процес досягнув свого піку в 2004 р. і тепер дещо пригальмував. Саме так «пригальмував», бо

сказати, що політична міфотворчість зараз не затребувана, а творці міфів шукають роботу, означало б піти проти правди. Однак, і не все залишилось по-старому. В Україні сьогодні формується модель конкурентної демократії, за якої поступово формується (маємо таку надію) більш раціонально мислячий громадянин, який не сприймає оточуюче середовище крізь викривлене дзеркало політичних міфів.

На третьому десятилітті незалежності в Україні продовжують жити міфи *про радянську дійсність*, спектр яких досить широкий: від байки про «суворого, але справедливого вождя» до не менш надуманої легенди про людей, які раніше були «простішими, добрішими та не такими меркантильними» (цікаво де вони такими виховувалися, часом не в таборах, чергах чи комуналках?). А міф *про «дружбу народів»* або *радянську армію як «школу життя»*? Тобто радянська міфологія настільки поширена, що у молоді може сформуватися міф *про СРСР як уособлення омріяної людством ідеї розумного та людяного ладу*. Значно підживлює цей міф бездумне транслявання телевізійними каналами радянських фільмів, особливо сталінської доби й особливо на історичну тематику.

Досить поширеними є міфи *про повну продажність влади та відсутність у політиків іншої мотивації до влади, крім меркантильної* («думають тільки про себе, а для людей нічого не роблять», «рвуться в політику лише щоб нажитися»), кримінальне походження будь-якого статку («чесні люди на іномарках не їздять»), «братні слов'янські народи» тощо. Щодо останнього міфу, то нічого не маю проти дружніх відносин між народами, але родинні стосунки тут подаються у суворій ієрархії старшинства (Росія — старша сестра) й досить вибірково (брати-слов'яни чомусь живуть лише на пострадянському просторі).

Слід окремо згадати і популярний міф *про «мудру політику Володимира Путіна»*, який розповсюджують та подають у різних форматах не тільки російські ЗМІ, а й деякі вітчизняні політичні діячі. Звичайно, можна було щиро порадіти за щасливу карту, яку витягли росіяни, якби це було правдою. Нам, українцям, не було би до цього міфу ніякого діла, якби не його шкідливість для національного демократичного процесу. Не думаю, що я перебільшую, оскільки вся мудрість російського керівника подається в контексті моделі «суверенної російської демократії» вільної від впливу «деяких центрів глобального впливу». «Стабільність» у сусідів протиставляється «нестабільності» та «хаосу» в нашій державі.

Досить популярним є міф про сильну економіку. «Україні бути сильною» (В. Ющенко), «Інноваційна економіка та прогресивні реформи» (Ю. Тимошенко), «Сильна економіка — успішна країна» (В. Янукович), «Економічний націоналізм і соціальна справедливість» (О. Тягнибок), «Країні потрібна нова індустріалізація» (А. Яценюк), «Конкурентоспроможна економіка» (С. Тігіпко), «Моя країна — це потужна економіка й підтримка підприємництва» (А. Гриценко). Економічну стабільність мають забезпечити ринкові відносини, скорочення податкового навантаження, масштабне залучення інвестицій, рівність можливостей для кожного громадянина.

Міф про безпеку. «Перехід на контрактну армію з 2011 року» (В. Янукович), «Сучасна професійна армія — гарант незалежності» (Ю. Тимошенко), «Професійна контрактна армія. Ядерний статус України» (О. Тягнибок), «Країну врятує боездатна армія» (А. Яценюк), «Наша армія стане контрактною й надійно захищатиме народ» (А. Гриценко). Поширюється міф про те, що Україні потрібно нарощувати військовий потенціал задля власної безпеки. Звісно, це дуже актуальне питання й кожна країна має бути готовою відстояти власні інтереси. Однак, на нашу думку, Україні більше загрожують непрофесійне управління державою та відсутність єдності серед головних політичних сил.

Міф про здоров'я людей. У передвиборних програмах усіх кандидатів є гасла на кшталт: «Здорова нація» (О. Тягнибок, С. Тігіпко, А. Гриценко), «Здоровий народ» (Ю. Тимошенко), «Здорові люди» (А. Яценюк, В. Янукович). На нашу думку, створення політичного міфу на основі такої цінності, як здоров'я громадянина, — дуже вдала політехнологія. Надто коли йдеться про нашу країну, де медична галузь у глибокому занепаді. Тому, маніпулюючи свідомістю людей, політичні гравці шляхом обіцянок і красивих гасел намагаються сформулювати новий політичний міф про створення безплатної медицини для всіх громадян, забезпечення їх медичними страховками та гідним рівнем професійної допомоги, подолання корупції в цій галузі тощо.

Міф про боротьбу з корупцією. Чи не найактуальнішим є міф про подолання корупції. За нинішньої ситуації ця проблема набула особливого розголосу, затьмарюючи такі важливі питання, як професійність державних управлінців і децентралізація владних повноважень. «Моя країна зламає хребет корупції» (А. Гриценко), «Ми завдамо рішучого удару по корупції, починаючи з верхніх ешелонів влади»

(В. Ющенко), «Я вірю: корупційний союз влади й олігархії буде знищено» (Ю. Тимошенко), «Я маю намір провести глибокі зміни в системі державної служби, радикально підвищити її ефективність і ліквідувати підґрунтя корупції» (С. Тігіпко). І така увага до проблеми корупції не випадкова. Адже це явище наскрізь пронизує всі сфери суспільно-політичного життя. Очевидно, що побудова передвиборних гасел навколо цієї проблематики є актуальною та зможе принести дивіденди політичним гравцям у виборчому процесі. Однак подолання корупції в найближчій перспективі, на нашу думку, — міф, бо потребує мобілізації всіх політичних сил та модернізації фінансово-економічних і політичних інститутів.

Сьогодні всі політики розуміють, що суспільно-політична й економічна сфери українського суспільства перебувають у стані системної кризи. Щоб вивести країну з неї, потрібні системні, послідовні та стратегічні кроки, а не пусті обіцянки й популістські заяви деяких високопосадовців. У цьому контексті доречно згадати вислів відомої французької письменниці Жермени де Сталь: «Горе країні, яку щодня рятують...».

Доба незалежності породила і зовнішньо-політичні міфи (про НАТО, Захід, США), особливо міф *про всемогутність США*, які начебто керують усім світом. В Україні цей міф, завдяки недоброї пам'яті президентської кампанії 2004 р., не тільки зміцнів, а й набув специфічного національного виміру, а саме — байкою про кандидата в президенти та його дружину, «американського агента впливу». Ще б трохи — й українці стали б свідками «розсекречення» таємних «Протоколів заоканських мудреців».

Вельми популярним є уявлення *про монолітність «антиросійської» позиції Заходу, або, навпаки, про одностайне бажання США та ЄС за всяку ціну втягнути Україну у сферу свого впливу, вирвати її з родини «братніх слов'янських народів»*. Як бачимо, Україні годі й розраховувати на одностайність Заходу щодо її європейських та євроатлантичних прагнень, принаймні у середньотерміновій перспективі. Однак, навіть у разі досягнення бажаної одностайності щодо членства в НАТО, це буде лише ситуативна позиція або згода, а не та міфологізована зла воля й сила Заходу від якої лишаються сну носії цього міфу.

Заслуговує на увагу і міф *про НАТО як маріонетку США*, таку собі кишенькову організацію дядечка Сема. Правда, що не все так просто в Альянсі можна було спостерігати на прикладі іракської кампанії,

коли США так і не вдалося залучити до своєї військової операції сили НАТО. Збагнути, що з часів завершення холодної війни світ змінився, — й досі виявляється надто високою вимогою чи навіть викликом для розумових здібностей деяких індивідів.

На жаль, ступінь міфологізації свідомості як пересічного українця, так і громадської думки в цілому все ще залишається настільки високим, що всі зазначені аргументи майже не вплинуть на ставлення в Україні до НАТО. Більше того, на мою думку, саме у сфері євроатлантичної інтеграції ми маємо справу з міфами, які базуються не стільки на відсутності інформації, стереотипах та хибних думках, скільки на віруванні. Під останнім мається на увазі, звичайно, не релігійне вірування, а такий стан свідомості, за якого будь-які факти чи аргументи просто не сприймаються і рішуче відкидаються, оскільки суперечать вірі. Саме психологічні корені віри є її непорушним фундаментом і, якщо завгодно, будуть існувати вічно попри всі завоювання наукової думки та аргументи науково-технічного прогресу.

В принципі міфотворчість є безперервним процесом. Важко собі уявити суспільну свідомість без її невід'ємної складової — міфу. Інша справа, що міфотворчість, як і будь-який суспільний процес, переживає періоди спадів і піднесень — такі собі хвилі. Але, якщо міські міфи та легенди народжуються й помирають постійно, бо їхні глибинні джерела в самому повсякденному суспільному житті, то політичні міфи мають досить виразну амплітуду коливань.

Звично піки політичної міфотворчості співпадають з виборчими кампаніями. Саме під час виборів — у період всезагальної політичної мобілізації — відбувається активне формування політичних міфів та інтенсивне «просування» їх в свідомість громадян. Невичерпним джерелом політичних міфів у цю пору є передвиборчі штаби (байдуже, окремих кандидатів чи політичних сил), де працюють здібні міфотворці, якість роботи яких оцінюється саме ступенем міфологізації громадської думки. На жаль, робота міфотворчих команд, як правило, має негативний вплив не тільки на стан громадської думки та свідомості окремого індивіда, а й на суспільну мораль в цілому. Через доволі короткий відрізок часу після завершення виборів, політики миряться й знаходять спільну мову, а суспільством продовжують гуляти породжені ними міфи, що спотворюють сприйняття зовнішнього світу, знижують і без того невисокий рівень раціонального у світогляді громадян.

Висновки. У сучасній політологічній науці склався стійкий комплекс уявлень про суть соціально-політичного міфу як унікального елементу сучасного політичного життя, що слугує для перетворення реальності на стереотип. Міф штовхає суспільство до здійснення певного вибору, змушує несвідомо діяти в певний спосіб. Природно, що представники традиції європейського раціоналізму визначали міф як ілюзію, котра заважає науці та суспільству «тверезо» зрозуміти «правду» свого політичного й культурного існування. Політична міфологія покликана формувати ілюзії серед населення. У руках сучасних політологів і політехнологів це дуже дієвий інструмент створення політичної реклами.

Визначальною праксеологічною рисою сучасного міфу стає свідоме конструювання, структурування, «організація» свідомості. Ці властивості перетворюють міф на спеціальний вид маніпулятивних технологій. Серед останніх відзначимо найбільш поширені: *національні міфи*, існування яких пов'язане із феноменом національної ідеї; *політизація міфу, який*. тлумачиться як «хибна свідомість», «ілюзія» (нерідко — ідеологічного походження); *міф як феномен життя і світогляд, міф як культурний код*, який дає можливість виявлення логіки певного культурного утворення по відношенню до буття інших культур [8, с. 119–120].

Політичний міф — це архетипна конструкція, що обґрунтовує існування певної політичної системи, і претензії на особливу роль у цій системі особистості або групі. У кризових ситуаціях суспільство може через міф відновити зруйновану картину світу і сприяти її новому освоєнню. Політичний міф, як і традиційний символічний, концептуальний, має однотипну структуру, виконує схожі функції. Головна ж відмінність політичного міфу в тому, що він може бути цілеспрямовано сконструйований. Для цього необхідна діяльність ідеологізованих груп, які формують і поширюють конкретні політичні міфи. Ці міфотворці володіють певним даром прогнозування, здатністю відображення колективних уявлень. Але діяльність цих груп не завжди усвідомлена. Якщо при конструюванні вони не спираються на архетипи і не відображають компоненти міфу традиційного, то виникають міфічні конструкції не будуть сприйняті масовою свідомістю.

Література:

1. Сорель Ж. Размышление о насилии [Текст]/Сорель Ж.; [пер. с фр., ред. В.М. Фриче].— М.: Польза, 1907.— 225 с.

2. Кассирер Э. Техника политических мифов [Текст]/Кассирер Э.//Октябрь. — 1993. — № 7. — С. 153–165.
3. Шестов Н. И. Политический миф теперь и прежде [Текст]/Шестов Н. И./Под ред проф. А. И. Демидова. — М.: ОЛМАПРЕСС, 2005. — 414 с.
4. Платов А. Магические искусства Древней Европы [Текст]/Платов А. — М.: София; Гелиос, 2002. — 479 с.
5. Почепцов Г. Міфи рідного уряду, або уряд рідних міфів [Текст]/Почепцов Г. //День. — 12.12.2000. — № 228. — С. 4.
6. Шангіна Л. Про країну, державу і громадян у перехідному віці [Текст]/Шангіна Л.//Дзеркало тижня. — 2006. — № 31 (610).
7. Рябчук М. А. Від Малоросії до України [Текст]/Рябчук М. А. — К.: Критика, 2000. — 235 с.
8. Полисаев О. П. Трансiсторичнiсть соціального міфу: Монографія [Текст]/Полисаев О. П. — К.: Промінь, 2010. — 384 с.

Кравценюк В. М. Политические мифы переходного периода развития украинского общества как тотальная дезинформация масс

Анализируются политические мифы, рожденные современными украинскими реалиями.

Ключевые слова: *политические мифы, переходный период, общественное сознание, дезинформация масс.*

Kravtsenyuk V. M. Political myths transitional development of Ukrainian society as a total mass of misinformation

Analyzes the political myths born of modern Ukrainian realities.

Keywords: *political myth, the transition period, public opinion, mass misinformation.*

УДК 316.346.2:316.647.8:32

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ

Колісніченко А. І.©

*Доктор історичних наук, професор кафедри політичних наук
Чорноморського державного університету імені П. Могили (м.
Миколаїв)*

Іовчева А. М.©

*Аспірантка кафедри політичних наук Чорноморського
державного університету імені П. Могили (м. Миколаїв)*

Характеристики та принципи реалізації української політики розглядаються через призму гендерних стереотипів, які безпосередньо впливають на участь жінок в сучасній політичній системі України.

Ключові слова: *демократія, гендер, рівність, стереотипи, гендерна культура, політична система.*

Гендерний огляд політичного середовища в сучасній Україні не можна відокремити від процесу становлення основних демократичних інститутів в країні за останні 12 років, серед яких є виборча система, політичні партії, незалежні ЗМІ та неурядові громадські об'єднання. Разом з тим, під час перебудови, виникає питання перспективи включення двох основних соціально-демографічних груп населення в ці суспільно-політичні інститути. Потрібно відзначити, що в цей період, процес диференціації статевого складу учасників політичного процесу, залежав переважно від двох груп об'єктивно сформованих умов: історичних та економічних.

Історичні умови. В радянській, дореформаційній політичній системі існувало квотування жінок у представницькі (законодавчі) органи влади. Окрім того, замість реальних виборів, які передбачають жорстку конкуренцію кандидатів і наявність різних передвиборних програм, відбувалося призначення зверху (це стосувалося і чоловіків). Частка «жінок-призначенців» ніколи не перевищувала 33%. Однак, ці 33% набиралися з великими труднощами, відчувався значний дефіцит у підборі жіночих кандидатур для законотворчої діяльності [3, с. 657–664]. Слушно зауважити, що основна причина подібних труднощів полягала в тому, що в повосенний час практика залучення жінок в ці структури

була неефективною, а традиційний поділ праці в суспільстві відводив жінкам здебільшого виконавчі ролі. На початку 1990-х рр. квотування як рудимент старої політичної системи було скасоване, і можливості проходження жінок у владу різко скоротилися.

Економічні умови. Невиграшні позиції жінок в суспільно-політичному середовищі з початку 1990-х рр. були також обумовлені їх обмеженим залученням до процесу приватизації. До початку активних ринкових реформ жінки становили меншість серед керівників середніх та великих підприємств, тому вони не мали доступу до значущих фінансових, сировинних, земельних або людських ресурсів, які грали визначальну роль у встановленні впливу в новому політичному просторі. Зайнявши певну нішу в малому бізнесі (з деякими винятковими випадками входження в середній і великий бізнес), жінки могли претендувати тільки на те, щоб в обмежених умовах укласти домовленості з новосформованою чоловічою політичною елітою стосовно окремих питань соціального та економічного розвитку [3, с. 657–676].

Розробка цієї елітою нового виборчого законодавства, формування масових політичних партій, а також утворення незалежних засобів масової інформації (ЗМІ) вимагали величезних економічних вливань. Логічно, що ці вливання робилися з таким розрахунком, щоб утримати власні позиції у політичному і економічному просторі. Тому ідея інтеграції та просування жінок в електоральну систему, списки політичних партій або ЗМІ, не розглядалася. Як результат — жінки опинилися у великій політиці в абсолютній меншості. У цьому сенсі Україна не є винятком серед інших країн Східної Європи.

Потрібно звернути увагу на те, що ті жінки, які вийшли з радянської системи і опинилися в числі нової політичної еліти країни, змушені були діяти за тими правилами, які встановлювала чоловіча більшість. Відсутність консолідованої співпраці між жінками-політиками не заважала розробці та просуванню пропозицій, що передбачають розширення прав і можливостей інших жінок на участь в парламентській діяльності [1, с. 8–10].

Ідеологія гендерної рівності тільки починала формуватися, зокрема в академічному середовищі, жінками поза професійної політики. В середині 1990-х рр. ця ідеологія була підхоплена жінками-лідерами громадських об'єднань, які, проте, вкрай рідко вступали в діалог з політичними партіями. Це було обумовлено тим, що неурядові громадські організації (НГО) створювалися переважно на гроші зарубіжних фондів,

головною вимогою яких було невтручання НГО в активну політичну дійсність [1, с. 9–10]. Як свідчить дійсність, ця найсильніша з інституційних перешкод зберігається і до цього дня, блокуючи впровадження гендерного паритету в структури політичних партій. Навіть у тих партіях, які маркували себе як демократичні, питання пропорційного представництва жінок стали підніматися тільки в 2002–2003 рр. [8].

Проаналізувавши політичне сьогодення, можна побачити, що для більшої частини української партійної номенклатури і для державного чиновництва ідеологія гендерної рівності була і залишається певним різновидом «насадженої демократії», або ідеологією, запозиченою із західної культури, мало придатною для українських умов.

Разом з тим, складність ситуації полягає не тільки в тому, що існуюча політична еліта, яка здебільшого має чоловіче обличчя, вкрай неохоче поступається позиціями жінкам у сфері прийняття політичних рішень, але й суспільство загалом не усвідомлює необхідність запровадження принципів гендерного паритету в політичну систему України. В даному контексті, істотну роль в формуванні суспільної думки щодо ролі чоловіка і жінки в політичному середовищі відіграють стереотипи.

У контексті дослідження гендерних стереотипів особливу увагу привертають праці Г. Мельник [4], Е. Карепової [2], О. Плахотник [6], в яких розкрито сутність та специфіка стереотипного мислення через призму гендерних аспектів.

Особливості та принципи гендерних стереотипів в політичному середовищі досліджують в своїх роботах О. Кочкина [3] і Л. Юда [1]. Автори розкривають основи гендерно-стереотипного мислення через аналіз основних історичних подій кінця ХХ — поч. ХХІ ст., що дозволяє чітко відслідкувати, які історичні перетворення і яким чином вплинули на процес створення та закріплення у суспільній свідомості тих, чи інших гендерних стереотипів.

Грунтовні дослідження в галузі стереотипного мислення українського суспільства зібрані у колективній монографії «Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві» [7]. В роботі опубліковані якісно оброблені результати експертних та громадських опитувань, які дають змогу простежити деформацію суспільної думки щодо гендерної проблематики протягом останніх років.

Метою даної роботи є дослідження основних стереотипних моделей мислення, які панують в українському суспільстві, щодо встановлення гендерного паритету у вітчизняному політичному середовищі.

У психологічному словнику «Планея» стереотип визначається як відносно стійкий і спрощений образ соціального об'єкта (групи, людини, події, явища і т. п.), що складається в умовах дефіциту інформації, сформований на основі особистого досвіду індивіда та упереджених уявлень, прийнятих у суспільстві [5].

Найбільш розповсюдженими в українському суспільстві є негативні оціночні судження і уявлення суспільства про непридатність жінок для великої політики. Поширеність і стійкість цих стереотипів пов'язана з амбівалентністю їх походження. З одного боку, вони мають реальні підстави в економічному і соціальному житті суспільства, з іншого боку, оцінка цих підстав часто носить гіпертрофованої характер і породжує міфотворчість, навмисно або ненавмисно обмежуючи залучення жінок до політичних процесів. Необхідно відзначити, що серед основних стереотипів, які стоять на заваді побудови гендерно-паритетного суспільства та залучення жінок до українського політикуму, наступні:

1. Політика — це брудна справа, а жінки морально і психологічно не готові бути залученими до цієї сфери діяльності. Політика, дійсно, передбачає командну гру, вміння вести інтригу та вступати в ряд домовленостей з групами осіб, які прагнуть утримати у своїх руках якомога більше влади заради досягнення поставлених цілей. Тому, при підборі засобів для реалізації намічених цілей, політична еліта часто діє латентно. Щоб обмежити всездозволеність влади, всередині політичної еліти повинні формуватися ідеологічно різноманітні і протидіючі течії, незалежні ЗМІ та система правових гарантій для охорони недоторканності інакомислячих. Коли ці умови не дотримуються, відбувається криміналізація влади і політика дійсно перетворюється на брудну справу. Потрібно зауважити, що за таких умов, навпаки, потрібна суттєва демократизація влади, яка неможлива без кількісно відчутного входження жінок в політичні процеси. Адже, збільшення кількості жінок в політичному середовищі сприятиме оновленню та циркуляції існуючої корпоративно-олігархічної політичної еліти та призведе до генерування нової якісно-прозорої системи вироблення та реалізації політичних рішень.

2. У політику проходять за принципом професіоналізму, а не статі, тому обрані депутати, серед яких об'єктивно преважують чоловіки, не гірше за жінок знають їх проблеми та способи вирішення цих проблем. Аналогічні судження висувуються і щодо інших соціально-демографічних груп населення — молоді, нацменшин і т. д. Разом з

тим, увага акцентується на тому, що просування законодавства стосовно захисту прав та інтересів соціально-демографічних груп, не є достатньою підставою для виділення їх прав та інтересів в число пріоритетних завдань діяльності політичних партій або парламенту [6]. Діюча політична еліта декларує першочергову значимість забезпечення спільних інтересів населення (нації, держави). Тому професіоналізм сучасних політиків завжди реалізується за рамками гендерних оцінок того, що відбувається в суспільстві. Тож, питання захисту прав і свобод жінок залишається поза увагою та вважається другорядним і неважливим в порівнянні з існуючими політичними та економічними проблемами.

3. Жінки-політики можуть знати, як розподілити кошти, але вони не знають, як їх здобути. Місце жінок — в соціальних комітетах. В силу традиційних ролей, які виконувались жінками в суспільстві, їх діяльність в політичному середовищі полягає в роботі комісій і комітетів, які за мету вирішення кола проблем, пов'язаних, переважно, з охороною здоров'я, освітою, соціальним забезпеченням і т. д. Досвіду в питаннях інвестицій, бюджетної політики, національної безпеки, капітального будівництва, реформування армії і т. д. у жінок, дійсно, менше, але це не означає, що його не можна придбати. Однак, проблема полягає ще й в тому, що у сфері грошей і житла влада корумпована найбільше, тому циркуляція політичної еліти у цих галузях відбувається пасивно та неохоче.

4. Жінки не голосують за жінок. Цей стереотип не позбавлений раціонального підґрунтя в сучасній українській політичній дійсності. Однак, можна виділити три характерні особливості:

— в цілому голосують за того кандидата, у якого є популярність і ресурси. У зв'язку з цим якщо кандидат не є впливовою особистістю в своєму регіоні, або якщо за ним не стоїть потужна команда професіоналів — голосувати лише за ознакою приналежності до чоловічої або жіночої статі навряд чи будуть. В даному контексті питання статі не актуальне;

— іншою підставою для голосування є приналежність кандидата до тієї чи іншої політичної партії за принципом «свій — не свій», «своя — не своя» [7].

Тож, припущення про упереджене ставлення жінок-виборців до жінок-політиків хоча і мають під собою підстави, все ж не є характерною особливістю електоральної поведінки жінок в цілому. Інша справа, що невіра в сили жінки-політика доповнюється традиційними погля-

дами суспільства щодо ролі жінки в суспільстві, а також погіршенням демографічної ситуації. Проте, заклики до жінок не забувати про своє «природне призначення» існують паралельно з припущенням, що більш активне входження жінок в політику сприяло б розробці більш ефективних демографічних програм на регіональному та національному рівнях, допомагало б виходу з популяційного кризи [7].

Жінки втрачають свій жіночий образ у політиці. В контексті даного твердження потрібно виокремити два аспекти: зміна зовнішнього вигляду або зміна стилю поведінки. Питання із зовнішнім виглядом, в переважній більшості випадків, вирішується винятково технічними засобами. Будь-який сучасний політик регіонального або національного рівнів, незалежно від статевої приналежності, користується послугами кваліфікованого іміджмейкера, який допомагає створити привабливий для аудиторії політичний образ. Щодо зміни стилю поведінки, то тут дещо складніше, оскільки в суспільстві існує подвійний стандарт щодо того, наскільки жінка може проявляти якості «справжнього» політика. Серед цих якостей наполегливість, жорсткість, вимогливість, розважливість, прагматичність і т. д., що традиційно добре для чоловіка, але погано для жінки [6]. Разом з тим ряд зарубіжних і вітчизняних досліджень показують, що найбільший ефективний політик — той, хто вміє поєднувати в собі одночасно і чоловічі, і жіночі якості, тобто чергувати їх в залежності від ситуації і аудиторії, з якою він (вона) працює [2]. Дійсно, політик, який схильний до самоаналізу і роботи над собою в цьому напрямку, то ніяких деформацій жіночності у жінок в політиці немає і бути. Спекуляції про перетворення жінок в чоловіків — здебільшого лише спосіб маніпулювати суспільною свідомістю.

Зрештою, потрібно наголосити на тому, що участь жінок у виборах і їх представництво в законодавчих органах влади, як необхідна складова демократизації суспільства, поки не підкріплені ні економічними умовами, ні запитом суспільства. Ті жінки, які обрали політичне середовище, долають величезну кількість інституційних та культурних бар'єрів для того, щоб бути залученою до процесу вироблення управлінських рішень. Відстеження цих бар'єрів і розробка стратегій їх подолання повинні залишатися зоною постійної рефлексії жіночих НГО і жіночленів політичних партій.

Складне і повільне потрапляння жінок у владу говорить про політичну консервативність і низький рівень демократизації всього українського суспільства. Об'єктивні чинники, які впливають на вироблення

політики: корупція влади і залежність переважної частини кандидатів у час виборчої кампанії від адміністративного ресурсу; висока залежність бізнесу від влади та влади від бізнесу; відсутність усвідомленого ставлення до прав жінок в депутатському середовищі країни, серед державних чиновників, лідерів партій; превалювання корпоративних інтересів над громадськими; загальна агресивність політичного середовища, масоване використання брудних технологій і за гендерним принципом, і не залежно від статі кандидата.

Окрім того, у сучасному владному середовищі відсутня ефективна система стримувань і противаг, яку має продукувати громадянський сектор. При всій множинності громадських організацій дуже небагато з них можуть виходити на прямий діалог з владою, тим більше вимагати від неї підзвітності. Значна залежність від західних грантів відіграє негативну роль у побудові цих взаємовідносин. В цьому полягає складність діалогу між громадськістю та владою, що в однаковій мірі негативно позначається і на формуванні громадянського суспільства, і на якісній діяльності політичної еліти.

Звісно, не можна не відзначити позитивну роль численних дискусій щодо встановлення гендерного паритету в українській політичній системі, які відбулися з ініціативи жіночих НГО за останні 10 років за участю жінок-політиків регіонального та національного рівнів. Завдяки цим обговоренням, ідеалізовані вимоги до політичної еліти залучати жінок у владу змінилися реальними інституціональними схемами боротьби за місце жінок в партіях і парламентах. Сформувався цілий прошарок жінок — аналітиків і дослідників, членів асоціацій і виборчих комісій, які професійно освоюють і ретранслюють іншим основні принципи входження в політику.

Отже, розглянувши та проаналізувавши основні приклади стереотипного мислення в українському суспільстві, зокрема тих, які окреслюють роль жінки в політичному середовищі, можна зробити висновок, що українське суспільне мислення підпорядковане значній кількості стереотипів, які, як показує дійсність, здебільшого мають негативний характер та деформують сприйняття об'єктивної дійсності у галузі впровадження гендерно-збалансованого суспільства і паритетної демократії. Таким чином, побудову системи реалізації принципів рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, потрібно починати зі зміни суспільного сприйняття гендерної проблематики. Адже, задля розбудови України як розвиненої європейської держави, українському суспільству необхідне

усвідомлення того, що жінка є повноправним актором політичної діяльності і її активна участь в політичних процесах сприяє укріпленню цінностей та пріоритетів демократичного устрою країни.

Література:

1. Гендерні аспекти в державному управлінні: Навч.-метод. посібник/Черніг. центр підготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місц. самоврядування, держ. п-в, установ і орг. /Упор. Л. А. Юда. — Чернігів: ЦППК, 2009. — 22 с.
2. Карпова Э. Влияние гендерных стереотипов на восприятие в современном обществе [Электронный ресурс]/Э. Карпова//Психфактор — Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/stereotype13.htm>
3. Кочкина Е. В. К вопросу о российском законодательстве, выборах и политических партиях/Е. В. Кочкина//Гендерная реконструкция политических систем. — М.: Алетейя, 2004. — 991 с.
4. Мельник Г. С. Стереотип, формирование стереотипов в процессе массовой коммуникации [Электронный ресурс]/Г. С. Мельник//Психфактор — Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/stereotype1.htm>
5. Планаея [Электронный ресурс]/Интернет-словарь — Режим доступа: http://planey.ru/dic/c/c_98.htm
6. Плахотнік О. Гендерні стереотипи, або чого очікує суспільство від чоловіків та жінок [Електронний ресурс]/Музей історії жіноцтва, історії жіночого та гендерного руху — Режим доступу: <http://gender.at.ua/publ>
7. Саєнко Ю., Амджадін Л., Васильчук М. та інш. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві [Електронний ресурс]/За наук. ред. Ю. Саєнка//Матеріали дослідження, Центр соціальних експертиз Інституту соціології НАН України. — 2007. — Режим доступу: http://www.un.org.ua/files/gender_2006.pdf
8. Харченко Л. Гендерні проблеми при формуванні політико-адміністративної еліти в Україні/Л. Харченко//Стратегічні пріоритети — № 2 (11), 1). — 2009. — С. 88–94.

Колісниченко А. І., Іовчева А. М. Гендерные стереотипы в украинской политике

Характеристики и принципы реализации украинской политики рассматриваются через призму гендерных стереотипов, которые непосредственно влияют на участие женщин в современной политической системе Украины.

Ключевые слова: *демократия, гендер, равенство, стереотипы, гендерная культура, политическая система.*

Kolisnichenko A. I., Iovcheva A. M. Gender stereotypes in ukrainian politics

Characteristics and principles of implementation of Ukrainian politics are viewed through the prism of gender stereotypes, which directly affect on the women's involvement in the modern political system of Ukraine.

Keywords: *democracy, gender, equality, stereotypes, gender cultural, political system.*

УДК 327 (5-12)+ (5-13):32-055.2

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГЕНДЕРНИХ РОЛЕЙ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННОЇ АЗІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Ювченко А. І. ©

Аспірантка кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено аналізу гендерних відносин в країнах Східної та Південної Азії та особливостей їх функціонування в умовах глобалізації.

Ключові слова: *гендерні відносини, гендерні ролі, гендерна дискримінація, гендерна рівність, глобалізація.*

Осмилення проблеми гендерного виміру глобалізації зазвичай розпочинають із зауваження того факту, що протягом тривалого часу домінуючий дискурс глобалізації було прийнято розглядати в термінах гендерної нейтральності, що фактично перешкоджало адекватному її баченню. А тому гендерне маркування глобалізації покликане виробити більш глибоке розуміння глобальних проблем сучасності, шляхом аналізу існуючих розривів між реаліями життя жінок і чоловіків в напрямку досягнення гендерно-справдливої глобалізації [3].

Результатом гендерного маркування глобалізації стали численні дослідження наслідків глобальних процесів на становище жінок в сфері економічних та політичних відносин. Типовим для більшості досліджень даного напрямку (Joan Acker, Andrew Hurrell and Ngaire Woods) є центрування навколо питання переваг та недоліків глобалізації в контексті трансформації статусу та становища жінок — фактично мова йде про виявлення нових форм гендерної нерівності та дискримінації пов'язаних з глобалізацією. Відтак, проблема аналізується на трьох рівнях: економічної глобалізації, міграції та соціально-політичної активності.

Такий процес «вписування» жінок в контекст глобалізації є достатньо продуктивними, однак, як зазначають Кеті Е. Фергюсон, Саллі Енгл Меррі та Монік Міронеско (Kathy E. Ferguson, Sally Engle Merry, and Monique Mironesco) у вступній статті до праці «Гендер та глобалізація

в країнах Азії та Тихоокеанських островів», всупереч поширеній думці гендерне маркування глобалізації не означає, що ми «додаємо» жінок до глобалізації, прагнучи виявити наслідки глобальних процесів для них, але розглядаємо гендер і сексуальність як конструктивні елементи глобалізації. Тобто, гендер постає в межах цієї проблеми не як зовнішній стосовно глобалізації вектор її аналізу, оскільки на матеріальному чи семіотичному її рівні тіло представлене як таке, що має стать, расу, клас і власне розміщення у просторі [7, с. 1–2].

Відтак, гендерний аспект глобалізації є ширшим за обсягом, а отже, і перспектива досліджень не зводиться до характеристики впливів глобалізації на економічне та соціально-політичне становище жінок, і дозволяє говорити про проблеми структурного характеру, пов'язані із особливостями інтерпретації фемінного та маскулінного, засадами гендерної соціалізації, а відповідно і гендерно-рольової орієнтації. Тобто проблема гендерного виміру глобалізації в такому випадку зміщується зі звичних питань розриву у заробітній платі чи трафікінгу до проблем «кризи маскулінності» та відродження традиційних форм гендерних відносин.

У зв'язку з процесами глобалізації, наслідком яких є трансформація гендерних відносин, нового звучання набуває і питання особливостей формування гендерної ідентичності та гендерних ролей. Ряд дослідників гендерного виміру глобалізаційних процесів зауважує на незаперечності того факту, що глобалізація сприяє трансформації гендерних ролей (Mirjana Radovic Marcovic), зокрема в напрямку їх лібералізації та зростання гнучкості моделей гендерно-рольової поведінки.

Цінності індивідуальної свободи та поваги до прав людини та громадянина, властиві глобалізації з «людським обличчям», сприяють формуванню уявлень про необхідність зміни статусу та становища жінок, шляхом подолання гендерних стереотипів в напрямку досягнення гендерної рівності. В умовах боротьби за права жінок та розширення їх можливостей трансформація уявлень про гендерні ролі є неunikною, оскільки гендерна роль є соціальним конструктом, що обумовлений соціокультурними особливостями, залежить від змін у суспільстві та їх динаміки. Сама інтерпретація гендерних ролей як зразків поведінки чоловіків та жінок, що ґрунтуються на традиційних очікуваннях пов'язаних зі статтю [2, с. 23], підкреслює те значення, яке суспільні експектації відіграють у процесі реалізації моделей гендерно-рольової поведінки: якщо поведінка не збігається з нормативними зразками,

суспільство здійснює тиск на людину, а відтак, вона підсвідомо прагне до засвоєння адекватних суспільним вимогам форм гендерної ідентичності.

Очевидно, що поширення уявлень про гендерну рівність та розширення можливостей жінок, пов'язаних із доступом до владних та економічних ресурсів, сприяє трансформації уявлень про роль жінок у суспільстві. Як зауважує Мір'яна Радовік Марковік (Mirjana Radovic Marcovic) роль жінок у сфері економіки розширюється за рахунок зміцнення їх економічного статусу та забезпечення новими можливостями доходів, самостійного працевлаштування в різних сферах економіки [9, с. 9]. Ігорь Кон також стверджує, що «чоловіки в сучасних умовах втрачають монополію на політичну владу. Всезагальне виборче право, принцип громадянської рівності, збільшення номінального і реального представництва жінок у владних структурах — загальні тенденції нашого часу» [1 с. 38], які сприяють зростанню соціально-політичної активності жінок на локальному, та особливо регіональному рівнях.

З іншого боку, науковці відзначають (Kethy Ferguson, Monique Migonesko), що глобалізація зчаста продукує нові форми дискримінації та нерівності на усіх рівнях гендерних відносин — відтак, і трансформація гендерних ролей не завжди має своїм наслідком покращення становища жінок. Більше того, на думку ряду сучасних дослідників (Vivian Kinnaird, Janet Momsen) гендерні ролі варіюють у різних країнах і залежать від широкого спектру умов. Саме на етапі дослідження впливів і наслідків глобалізації в окремих країнах, виявляється та значуща роль, яку «людська географія» (human geography) відіграє у трансформаційних процесах такого зразка — глобалізація не просто по-різному впливає на чоловіків та жінок, але на чоловіків та жінок в різних країнах та регіонах. Цілком зрозуміло, що пов'язано це з самим змістом глобальних процесів сучасності, які у сфері гендерних відносин означали транзит західних ідей та моделей гендерної рівності. Прищеплені до конкретного національного ґрунту ці західні моделі не лише сприяли трансформації гендерних відносин в окремих країнах та регіонах, але й трансформувались самі, що виразилось у процесі адаптації пропонованих зразків до конкретних національних умов.

Підтвердженням цієї думки може слугувати і позиція відомого дослідника маскуліності Роберта Коннела (R.W. Connell), який стверджує, що дослідження маскуліності є достатньо різноманітними,

однак мають як правило локальний характер, оскільки етнографічний момент є надзвичайно важливим у питанні трансформації усталених поглядів на чоловіків та маскуліність [4]. Одним із найважливіших висновків цих досліджень є наявність множинних маскуліностей. А оскільки не існує єдиної моделі маскуліності притаманної усім регіонам в усі часи, значення культурного простору та темпорального виміру має вкрай важливе значення.

Така позиція стосовно конструкту маскуліності цілком слушно може бути поширена і на розуміння фемінності: кожному окремому суспільству притаманне власне бачення того, що означає бути чоловіком чи жінкою. В зв'язку з цим є необхідність визнавати також наявність множинних форм гендерних ролей, що властиві різним соціальним класам, етнічним спільнотам та регіонам.

Отже, контекст у якому відбуваються трансформаційні процеси відіграє більшу ніж можна було раніше уявити роль. Країни Східної та Південної Азії в цьому відношенні є одним із найбільш цікавих для дослідження регіонів. Необхідність швидкої адаптації країн Східної та Південної Азії до умов глобалізації передбачала утвердження гендерної рівності, а відтак створила сприятливі умови для зміни характеру політики держав регіону щодо жінок — впровадження низки заходів спрямованих на інтеграцію жінок в економічну, політичну, соціальну сфери. Яскравим наслідком цього стало активне включення жінок до парламентів країн регіону, розширення їх доступу до участі у суспільно-політичному житті тощо.

Аналіз перелічених досліджень дійсно дозволяє говорити про істотні зміни в становищі жінок, які відбулись протягом останніх років і безпосередньо пов'язані з гендерно орієнтованою політикою держав Східної та Південної Азії. Мова йде про комплексне впровадження гендерно чутливого законодавства, підвищення гендерної обізнаності населення, творення інституційних механізмів впровадження гендерної рівності тощо. Численні статистичні дослідження (Human Development Report; International Labour Organization) дають підстави говорити про зміцнення позицій жінок на ринку праці та зростання їх суспільно-політичної активності.

Однак становище жінок в країнах Південної та Східної Азії все ще продовжує бути обумовленим їх фактичною замкненістю в межах традиційного розподілу приватного/публічного. «Послаблення поляризації гендерних ролей не усуває статевої та гендерної відмінностей

в соціальній сфері, особливо в такій чутливій області як співвідношення суспільно-виробничих і сімейних функцій» [1, с. 39]. Більше того, *і далі підтримується думка, що сфери приватного і публічного є достатньо ізольованими одна від одної, різняться за характером і можна говорити про суспільне або політичне автономно щодо приватного або особистого. Заснована на такому підході трансформація гендерних ролей в умовах глобалізації набуває в країнах регіону відмінного від західних моделей характеру, адже уможливорює трансформацію на рівні публічного, не змінюючи обсягу гендерних ролей в приватній сфері. Сучасний західний фемінізм заперечує таку позицію стверджуючи, що лише тією мірою, якою підтримується рівність в сімейному житті, можливе розуміння соціально-економічної рівності жінок та захисту усього спектру їхніх прав. До того ж дихотомія приватного-публічного так чи інакше обумовлює нерівність чоловіків і жінок не лише в сім'ї, але й у суспільстві, розподілі праці, доступі до влади.*

Отже, питання про характер процесу трансформації гендерних ролей та його наслідки лишається відкритим, адже з одного боку ми спостерігаємо значні успіхи в досягненні рівності статей, а з іншого — відмінності між пропонованими моделями гендерних відносин та традиціями гендерної культури на Сході лишаються неподоланими на практиці. За таких умов глобалізація пропонує нові бачення того, що означає бути чоловіком і жінкою в сучасному світі, й водночас дуже часто призводить до відродження попередніх форм гендерної ієрархії.

Важлива роль у процесі трансформації належить медіям, які забезпечують циркулювання стереотипізованих гендерних образів. Мір'яна Радовік Марковік підкреслює, що глобалізація трансформує гендерні ролі шляхом обміну знаннями та інформацією [9]. Марковік, як і ряд інших дослідників робить наголос на ключовій ролі Інтернет технологій, що уможливорює не лише доступ до нової інформації, але й обмін нею такий швидкий як ніколи раніше, та телебачення (W. H. Marling). Медії забезпечують циркулювання певних «ікон» маскулінності та фемінності, сприяють формуванню «моделей соціально-сконструйованих гендерних відносин» (R. W. Connell). Відтак, зміна характеру медійного простору та обсягу наявної в ньому інформації здатна привести до реконструкції уявлень про моделі гендерно-рольової поведінки.

Підтвердженням цьому може слугувати дослідження Стіва Дерні (Steve Derne), який аналізує функціонування стереотипів «маскулінності-

фемінності» в сучасному індійському суспільстві. Дерні доводить, що глобалізація пропонує широкий спектр нових можливостей для чоловіків і жінок, однак на практиці не призводить до утвердження нових уявлень про гендерні ролі. Вплив процесів глобалізації простежується найперше в поширенні масової культури із Заходу на Схід. Культурна вестернізація, що досить довго вважалась частиною глобалізаційного процесу, виявилась в таких змінах повсякденного життя, як ріст сексуальної свободи, збільшення числа розлучень, поява неповних сімей, триумф споживацької культури та товарного фетишизму, прагнення отримання ступеня бакалавра і вивчення англійської мови, зростання популярності американських фільмів тощо.

Саме на прикладі останніх досліджує проблему трансформації брендів фемінності та маскулінності в сучасній Індії Стів Дерні. Коментуючи власне дослідження автор демонструє, яким чином поширення американських фільмів та телебачення, що стало можливим на початку 1990-х рр. внаслідок швидкого залучення Індії до процесу глобалізації, сприяє розширенню практик маскулінності через утвердження традиційних уявлень про фемінність. Репрезентуючи образ західної емансипованої жінки в негативному сенсі, індійські чоловіки продовжують наполягати на другорядному по відношенню до себе становищі жінок у суспільстві, наголошуючи на їх природній схильності до материнства та турботи про сім'ю. Дослідження Дерні дозволяє йому зробити висновок про подальшу «маскулінізацію маскулінності» та «фемінізацію фемінності», що має місце в суспільній свідомості і виражається в утвердженні чоловічого домінування та жіночої підпорядкованості.

В цьому виявляється несумісність традиційних уявлень про гендерні ролі в країнах Південної та Східної Азії та моделей властивих глобалізації. Більше того, як свідчать дослідження Стіва Дерні, Крістін Р. Яно (Christine R. Yano), Яу Чінг (Yau Ching) в країнах східно-азійського регіону сьогодні має місце відродження і подальше закріплення уявлень про традиційний розподіл професійних і сімейних ролей між чоловіками та жінками та стереотипів стосовно гендерної специфіки змісту праці.

Крістін Р. Яно в контексті проведеного нею дослідження специфіки зображення американок японського походження на японському телебаченні, розкриває проблему подвійних стандартів соціалізації: мова йде про повернення до традиційного розуміння фемінності як

засади збереження національної ідентичності японців у сучасному світі поряд із гендерно орієнтованою політикою японського уряду.

Слід також зауважити, що в цьому процесі більшу, ніж стандартизація культури, роль відіграє процес експорту інститутів властивий процесу глобалізації. Зазначені дослідження свідчать, що політика держав регіону дійсно має вирішальне значення, оскільки з одного боку спрямована на досягнення гендерної рівності, адже остання є необхідною умовою включення у світове співтовариство, а з іншого — наполягає на необхідності зміцнення традиційних уявлень про «жіноче» як неодмінної умови збереження власної національної ідентичності у сучасному глобалізованому світі.

Прикладом цього є політика подвійних стандартів щодо жінок-мігранток на Філіппінах. Расел Салазар Парренас (Rhacel Salazar Parrenas) аналізує проблему виходячи із дослідження позиції уряду стосовно міграції жінок, і зауважує, що політика Філіппін є неоднозначною в даному питанні. Треба брати до уваги як те, що саме праця жінок за кордоном є найбільшим ресурсом грошових надходжень зовні, так і те, що навіть будучи чи не єдиними годувальниками сім'ї жінки лишаються і її «правомірними опікунами» [10]. Тобто, навіть за умов міграції жінки змушені дбати про сім'ю, відчуваючи подвійний тягар турбот, у той час як чоловіки уникають відповідальності за дітей.

Аналізуючи низку інтерв'ю проведених із філіппінськими жінками-мігрантками та їх дітьми, Парренас робить висновок, що жінки-мігрантки позиціонують себе як матерів і дружин, які покинули свої сім'ї, попри тісні стосунки із ними. На тому, що міграція жінок руйнує сім'ї в їх традиційному значенні наполягає і уряд, який з одного боку засуджує їх, а з іншого, як зазначалось, заохочує міграцію жінок, оскільки остання є фінансово вигідною для держави. Слугуючи зразком розриву у гендерно-рольовій поведінці, спровокованого глобалізацією, приклад філіппінських мігранток засвідчує усю складність наслідків глобалізації гендерних відносин.

Вчені наполягають, що будучи односпрямованим (Min Donghao), процес трансформації гендерних відносин сприяє утворенню низки розривів у рольовій поведінці чоловіків та жінок. В умовах глобалізованого світу у жінок виникає необхідність засвоювати нові моделі рольової поведінки, пов'язані з потребою соціально-економічної діяльності. «Злам традиційного гендерного порядку дійсно породжує численні соціально-психологічні проблеми і труднощі. При чому

чоловіки і жінки відчувають тиск у протилежних напрямках: залучені до суспільного виробництва та політики жінки змушені розвивати у собі необхідні для конкурентної боротьби чоловічі якості..., а чоловіки, втративши своє колиш беззаперечне домінування засвоювати традиційно жіночі...» [1, с. 39]

Однак розширення прав і можливостей не призводить до заміни традиційних уявлень про жіночі ролі на користь необхідності емансипації жінок. Більше того, утвердження традиційних форм гендерної ієрархії в суспільній свідомості актуалізує проблему подвійного тягаря турбот: жінкам доводиться поєднувати повноцінну професійну зайнятість із необхідністю повною мірою дбати про сім'ю, уявлення ж про роль чоловіка в суспільстві та сім'ї лишається незмінним. Відтак, зумовлена глобалізацією трансформація гендерних ролей не лише не відбувається повною мірою, але й призводить до появи нових проблем та перешкод на шляху утвердження гендерної рівності.

Тож не дивно, що становище жінок в країнах Східної та Південної Азії, та й сам процес глобалізації оцінюється вкрай неоднозначно як вченими, так і суспільством в цілому. В цьому відношенні політика держави є не єдиним каменем спотикання: тисячолітні традиції ставлення до жінок та поведінки жінок навряд чи можуть бути цілком трансформовані протягом кількох десятиліть, особливо, якщо ініціатор змін в суспільстві, знаходиться поза межами самого суспільства.

Література:

1. Кон И. Мужская роль и гендерный порядок//Вестник общественного мнения. — 2008. — № 2 (94). — С. 37–43.
2. Феминология: Словарь терминов. — Х.: Издательство ХНУ, 2002. — 301 с.
3. Acker Joan. Gender, Capitalism and Globalization Режим доступу: <http://faculty.maxwell.syr.edu/mdevault/Critical%20Soc.Nov.03.pdf>
4. Connell, R. W. Masculinity and Masculinity Politics in World Society Режим доступу: www.irw.rutgers.edu
5. Derne Steve. Globalizing Gender Culture: Transnational Cultural Flows and the Intensification of Male Dominance in India//Gender and globalization in Asia and the Pacific: method, practice, theory/edited by Kathy E. Ferguson and Monique Mironesco. — University of Hawai'i Press, 2008. — P.121 –137.

6. Dongchao Min. «What about Other Translation Routes (East-West)?» The Concept of the Term «Gender» Traveling into and throughout China//Gender and globalization in Asia and the Pacific: method, practice, theory/edited by Kathy E. Ferguson and Monique Mironesco. — University of Hawai‘i Press, 2008. — P. 79 –100.
7. Ferguson, Kathy E., Merry, Sally Engle, Mironesco. Monique Introduction//Gender and globalization in Asia and the Pacific: method, practice, theory/edited by Kathy E. Ferguson and Monique Mironesco. — University of Hawai‘i Press, 2008. — P.1–14.
8. Kimnaid Vivian, Momsen Janet. Geography, Gender and Development//Different Places, Different Voices. Gender Development in Africa, Asia and Latin America/edited by Vivian Kimnaid, Janet Momsen. — London, New York: Routledge. — 1993. — P. 3–11.
9. Marcovic Mirjana Radovic. The Perspective of Women’s Entrepreneurship in the Age of Gobalization. — Informaton Age Publishing Inc. — 2007. — 21 p.
10. Parrenas Rhacel Salazar. Breaking the Code: Women, Labor Migration, and the 1987 Family Code of the Republic of the Philippines//Gender and globalization in Asia and the Pacific: method, practice, theory/edited by Kathy E. Ferguson and Monique Mironesco. — University of Hawai‘i Press, 2008. — P.176 –194.
11. Yano Christine R. Gaze Upon Sakura: Imaging Japanese Americans on Japanese TV//Gender and globalization in Asia and the Pacific: method, practice, theory/edited by Kathy E. Ferguson and Monique Mironesco. — University of Hawai‘i Press, 2008. — P.101 –120.

Ювченко А. И. Трансформация гендерных ролей в странах Восточной и Южной Азии в условиях глобализации

Статья посвящена проблеме анализа гендерных отношений в странах Восточной и Южной Азии и особенностей их функционирования в условиях глобализации.

Ключевые слова: *гендерные отношения, гендерные роли, гендерная дискриминация, гендерное равенство, глобализация.*

Iuvchenko A. Transformation of Gender Roles in East and South Asia under Globalization

The article deals with the problem of gender relations in East and South Asia and analyses their features under globalization.

Keywords: *gender relations, gender roles, gender discrimination, gender equality, globalization.*

УДК 327.123:343.243-055.2

ПОЛІТИКА ООН СПРЯМОВАНА НА УКРІПЛЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЖІНОК

Гончарова Ю. А. ©

*Головний спеціаліст департаменту пенсійного забезпечення
Пенсійного фонду України*

Розглянуті питання діяльності ООН у сфері визнання, укріплення та подальшого розвитку прав жінки у сучасному світі, досліджені основні досягнення ООН у реалізації політики захисту прав жінок.

Ключові слова: *ООН, жінки, захист, дискримінація, насильство.*

Сьогодні проблема захисту прав жінок є надзвичайно актуальною. Незважаючи на те, що людство вже перетнуло рубіж XXI століття, світова спільнота досі визнає необхідність захисту прав жінок. Захист прав жінок знайшов своє місце у системі захисту прав людини. До основоположних міжнародних актів у цій сфері слід віднести Статут ООН 1945 р. та Всесвітню декларацію прав людини 1948 р. Ці міжнародні акти дали поштовх для подальшої ініціації ООН прийняття нормативно-правових актів стосовно захисту прав жінок.

Захисту прав жінок було приділено увага багатьох як українських, так і зарубіжних науковців, в тому числі О. Коршунової, Г. Дмитрієвої, О. Лукашкової, К. Чижмарь, Є. Шакуро, Р. Рекхи, О. Сярговець, С. Поленіної, С. Сергєєвої, О. Рудневої.

Основна увага у публікаціях приділялась етапам історії розвитку, змісту і сучасного стану комплексу проблем міжнародно-правового захисту прав жінок та особливостям застосування міжнародно-правових процедур та механізмів з прав людини для захисту прав жінок. Роботи здебільшого стосуються юридичних аспектів захисту прав жінок.

Разом з тим, досі не охоплений політологічний аспект проблеми захисту прав жінок в контексті політичної діяльності ООН. Метою даної статті є політика ООН, спрямована на визнання, укріплення та подальший розвиток прав жінки у сучасному світі. Аналіз основних досягнень ООН у реалізації політики захисту прав жінок та перспектив подальшого розвитку.

Жінки в усьому світі стикаються з проявами дискримінації різного ступеня та досі потребують захисту своїх прав, незважаючи на закріплення у багатьох міжнародних актах положень стосовно прав жінки та механізмів їх реалізації.

Цікавою в цьому контексті є політика ООН. Не викликає сумніву те, що ООН стала тією організацією, створення якої заклало основу сучасного розвитку прав жінок. Доцільно погодитись з думкою Сягровець О. про те, що «принцип рівноправ'я став одним із засадничих принципів Організації Об'єднаних Націй» [17, с. 13]. Вказана вище думка знаходить підтвердження у Преамбулі до Статуту ООН, а саме, щоб «знову затвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості, в рівноправ'я чоловіків і жінок» [1].

Разом з тим, необхідно зауважити, що Статут ООН посилається не лише на «рівноправ'я чоловіків і жінок», а й має на меті «здійснювати міжнародну співпрацю в заохоченні і розвитку поваги до прав людини і основних свобод для усіх без відмінності раси, статі, мови, релігії» [1].

Виправдовуючи задеклароване у Статуті, 10.12.1948 р. ООН було прийнято Загальну декларацію прав людини. Статтею 2 Декларації передбачено, що «Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або Іншого становища» [2, с. 20]. До речі, внесення до цієї статті положення про рівність прав жінки та чоловіка є досягненням Комісії зі становища жінок, яка була заснована у 1946 році. Метою створення цієї Комісії було сприяння поліпшенню становища жінок у всьому світі.

Слушною є думка Сягровець О. стосовно того, що «в цілому Загальна декларація прав людини зробила значний вплив на розвиток принципу недискримінації за статевою ознакою. Вона послужила платформою, на основі якої стали розроблятися міжнародні договори, що передбачають спеціальні норми, що регламентують права жінок як певної соціальної групи» [17, с. 13].

Одним із найважливіших міжнародних актів у сфері захисту прав жінок є Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами прийнята у 1949 році. У її основу були закладені Міжнародний договір від 18.05.1904 р. про боротьбу з торгівлею білими рабнями; Міжнародна конвенція від 04.05.1910 р. про боротьбу з торгівлею білими рабнями; Міжнародна конвенція від 30.09.1921 р.

про боротьбу з торгівлею жінками і дітьми; Міжнародна конвенція від 11.10.1933 р. про боротьбу з торгівлею повнолітніми жінками.

В статті 1 Конвенції передбачені загальні зобов'язання держав-учасниць накладати кару на кожного, хто для вдоволення похоті іншої особи: 1) зводить, умовляє або спокушає з метою проституції іншу особу, навіть за згодою цієї особи; 2) експлуатує проституцію іншої особи, навіть за згодою цієї особи [7].

Крім того, Сторони в цій Конвенції відповідно до статті 2 зобов'язуються, далі, накладати кару на кожного, хто: 1) утримує будинок розпусти чи управляє ним або свідомо фінансує чи бере участь у фінансуванні будинку розпусти; 2) здає в оренду або наймає будівлю чи інше місце, або частину такого, знаючи, що вони будуть використані з метою проституції третіми особами [7.]

Таким чином, ООН домоглась затвердження норми, яка забороняє торгівлю людьми, в тому числі і жінками поза залежністю від її цілей. Ще у 1948 році ООН звернула свою увагу на забезпечення прав жінки у трудових відносинах. Результатом чого стало прийняття Конвенції про нічну працю жінок, шляхом перегляду Конвенцій про нічну працю жінок 1919 та

1934 років. Стаття 3 Конвенції про нічну працю жінок передбачила, що «Жінки, незалежно від віку, не використовуються на роботах в нічний час на державних або приватних промислових підприємствах або у будь-яких їх філіях, за винятком підприємств, на яких зайняті лише члени однієї сім'ї». [8] Таким чином, ця заборона сприяла полегшенню праці жінок, забезпеченню права на відпочинок, та відмову від зловживань з боку роботодавців.

У 1951 році Міжнародна організація праці (надалі — МОП) прийняла Конвенцію про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності, закріпивши термін «рівна винагорода чоловіків і жінок за працю рівної цінності». Цей термін МОП визначила як ставки винагороди, які визначаються без дискримінації за ознаками статі [9].

Іваницька Н. та Ванаш Д. зауважують, що «в контексті трудових відносин вимагається сліпе дотримання принципу тендерної рівності, тобто рівності на підставі статі. Фізіологічно представники існуючих статей є настільки різними, що закріплення подібної рівності було б фікцією, яку неможливо виконати» [12].

Разом з тим, Іваницька Н. та Ванаш Д. слушно підкреслюють, що Конвенція № 111 «Про дискримінацію у сфері праці і занять» робить

справедливе застереження, що «будь — яка диференціація, недопущення чи надання переваги щодо певної роботи, заснованої на специфічних вимогах такої, не може вважатись дискримінацією» (ч. 2 ст. 1 Конвенції)» [12].

Таким чином, цей принцип закріплює недопущення ситуацій коли оплата жінці буде нижчою ніж чоловіку, лише на підставі статевої ознаки. Рівна оплата праці жінок і чоловіків не став єдиним законодавчо затвердженим принципом у сфері трудових відносин. З метою є забезпечення рівних можливостей і рівного ставлення в галузі занять, ліквідація дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних поглядів, національності або соціального походження, у 1958 році було прийнято Конвенцію про дискримінацію у сфері праці і занять.

Сульжук Л. Ф. відмічає, що перші стандарти МОП були розроблені з метою захисту жінок від експлуатації на роботі із метою охорони здоров'я, особливо до і після народження дитини. Дещо пізніше зусилля були направлені на розширення можливостей роботи для жінок, що є необхідною передумовою забезпечення рівних можливостей і рівного ставлення у сфері праці: рівна оплата за однакову роботу вважається одним із методів. Визнано, що ці зусилля можуть мати незначний вплив, якщо велика кількість жінок буде змушена залишити роботу або не скористатися можливістю просування на роботі через сімейні обов'язки [16].

Подальша боротьба ООН за закріплення прав жінок розгорнулася на тлі політичних прав, шляхом прийняття Конвенції про політичні права жінок у 1952 році. Стаття 1 Конвенції встановила, що жінкам належить право голосувати на усіх виборах, на рівних з чоловіками умовах, без якої-небудь дискримінації [4]. При цьому, визнавши право кожної людини брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або за посередництва вільно обраних представників і право рівного доступу до державної служби у своїй країні, Конвенцією було проголошено, не тільки право жінки на голосування, а й на право обіймати посади на суспільно-державній службі і виконувати усі суспільно-державні функції, встановлені національним законом.

Закріплення політичних прав жінок можна охарактеризувати як ще один щабель у боротьбі ООН за права жінок у світі. Однак, ця Конвенція не стала єдиною, яка стосується безпосередніх прав жінки. В комплексі з Конвенцією про політичні права жінок були прийняті Конвенції про громадянство заміжньої жінки (1957), про згоду на вступ у шлюб, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбів (1962), Декларація про захист

жінок і дітей в надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів (1974).

Великий крок було здійснено ООН, прийнявши Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979). Цей нормативно-правовий акт посідає особливе місце у системі актів, спрямованих за установлення, захист та розвиток прав жінок в усьому світі. Саме цим документом було визначено поняття «дискримінація щодо жінок». Відповідно до ст. 1 цього документа дискримінація щодо жінок означає будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі [5].

Разом з тим, Конвенція не просто декларує ліквідацію дискримінації щодо жінок, а й зобов'язує держав-учасниць до певних дій (ст. 2) «а) включити принцип рівноправності чоловіків і жінок у свої національні конституції або інше відповідне законодавство, якщо цього ще не було зроблено, та забезпечити за допомогою закону й інших відповідних заходів практичне здійснення цього принципу; б) вживати відповідних законодавчих та інших заходів, включаючи санкції там, де це необхідно, що забороняють будь-яку дискримінацію щодо жінок; в) встановити юридичний захист прав жінок на рівній основі з чоловіками та забезпечити за допомогою компетентних національних судів та інших державних установ ефективний захист жінок проти будь-якого акту дискримінації; г) утримуватися від вчинення будь-яких дискримінаційних актів або дій щодо жінок та гарантувати, що державні органи та установи діятимуть відповідно до цього зобов'язання; д) вживати всіх відповідних заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок з боку будь-якої особи, організації або підприємства; е) вживати всіх відповідних заходів, включаючи законодавчі, щодо зміни або скасування чинних законів, постанов, звичаїв і практики, що являють собою дискримінацію щодо жінок; ф) скасувати всі положення свого кримінального законодавства, що являють собою дискримінацію щодо жінок» [5].

При цьому цікавим є застереження наведене у ст. 4 Конвенції, відповідно до якого життя державами-сторонами тимчасових спеціальних заходів, спрямованих на прискорення встановлення фактичної рівно-

сті між чоловіками та жінками, а також заходів з охорони материнства не вважається, як це визначено цією Конвенцією, дискримінаційним.

В цьому сенсі цілком доцільно погодитись з думкою Шакуро О., яка зауважує, що тим самим Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. внесла істотні корективи в трактування прав людини, стали з часів Французької революції XVIII ст. Вперше світовим співтовариством в один ряд з категоріями «свобода» і «рівність» як передумовами і сутністю прав людини була поставлена категорія «справедливість» [19, с. 19].

До Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок було укладено Факультативний протокол, яким передбачено визнання державами-учасницями компетенції Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок приймати і розглядати повідомлення, що подаються особами або групами осіб, що підпадають під юрисдикцію Держави-учасниці, або від їхнього імені, які стверджують, що вони є жертвами порушення цієї Державою-учасницею будь-якого з прав, викладених у Конвенції.

Запровадження Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок має не лише теоретичне, а й практичне зрушення у захисті прав жінок, що свідчить про розвиток порядку реалізації прав жінок.

Руднева О.М зауважує, що процедура звернення до Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок багато в чому подібна до процедури звернення до Європейського суду з прав людини, звернення саме до Комітету дає жінкам більше шансів на позитивний розгляд їх скарги. Це зумовлюється тим, що Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок є спеціальним договором, що захищає жінок від дискримінації [14, с. 10].

Також зауважимо, що ініціювання прийняття Конвенцій та створення Комісій не єдиний напрямок політики ООН відносно захисту прав жінок.

ООН ініціює та всіляко підтримує проведення різноманітних міжнародних конференцій.

У 1975 році пройшла Перша Всесвітня конференція зі становища жінок (Мехіко, Мексика). Як зауважує Чижмарь К.І. Всесвітня конференція ООН «прийняла низку документів, зокрема Декларацію про рівноправність жінок та їх внесок в розвиток миру та Всесвітній план дій, які закликали усі уряди, усі спеціалізовані установи ООН, усе світове співтовариство в цілому до створення справедливого суспільства,

в якому жінки, чоловіки і діти зможуть жити в умовах поваги, свободи та процвітання» [18, с. 6].

У 1980 та 1985 роках були проведені ще дві Всесвітні конференції у Копенгагені, Данія та у Найробі, Кенія.

Однією з найактуальніших проблем піднятих ООН є насильство над жінками. Левченко К. Б. відмічає, що перший рішучий прорив відбувся в 1992 році, коли ООН утворила контрольну комісію з питань виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок і дала їй особливе завдання виявляти факти насильства проти жінок і визначити обов'язки держави для запобігання таких злочинів [13, с. 115].

Подальші дії ООН у цьому напрямку були зроблені шляхом включення до Віденської Декларації і Програми дій розділу про насильство над жінками. У 1993 році була прийнята Декларація про викорінювання насильства у відношенні жінок. Декларація визначає термін «насильство по відношенню до жінок» і характеризує його як будь-який акт насильства, здійснений на підставі статевої ознаки, який заподіює або може заподіяти фізичний, статевий чи психологічний збиток або страждання жінкам, а також загрози скоєння таких актів, примус або довільне позбавлення волі, будь то в суспільному чи особистому житті [6].

Крім того, стаття 2 Декларації надає невичерпний перелік випадків насильства щодо жінок: а) фізичне, статеве і психологічне насильство, яке має місце в сім'ї, включаючи нанесення побоїв, статеве примушування щодо дівчаток в родині, насильство, пов'язане з приданим, згвалтування дружини

чоловіком, пошкодження жіночих статевих органів та інші традиційні види практики, що завдають шкоди жінкам, позашлюбне насильство і насильство, пов'язане з експлуатацією; б) фізичне, статеве і психологічне насильство, яке має місце в суспільстві в цілому, включаючи згвалтування, статевий примус, статеве домагання і залякування на роботі, у навчальних закладах та в інших місцях, торгівлю жінками і примус до проституції; в) фізичне, статеве і психологічне насильство з боку чи при потуранні держави, де б воно не відбувалося [6].

Зауважимо, що необхідність підняття питання насильства щодо жінок, а також прийняття вказаної вище Декларації є великим кроком, оскільки насильство є порушенням прав жінки, що потребує розвитку механізмів запобігання насильству та допомоги жертвам насильства.

У 1994 році питаннями народонаселення та міжнародного розвитку, а також питанню визнання репродуктивних прав жінок правами людини

була присвячена Каїрська Всесвітня конференція, що безумовно мала вплив на розвиток міжнародної суспільної думки.

Цікаво видається Пекінська конференція проведена у 1995 році, яка стала четвертою конференцією зі становища жінок. Сергеева СМ. зазначає, що на ній були прийняті Пекінська декларація і Платформа дій. Пекінська платформа дій по праву вважається порядком денним для розширення можливостей жінок. Її мета — прискорення здійснення Найробійських перспективних стратегій в галузі поліпшення становища жінок, які були прийняті на Всесвітній конференції в Найробі в 1985 р., а також усунення всіх перешкод на шляху активного залучення жінок в усі галузі суспільного та приватного життя. У Платформі визначено 12 найважливіших проблемних галузей, серед яких бідність серед жінок, можливості в галузі освіти, охорона здоров'я, нерівноправне представництво жінок в структурах влади і участь в ухваленні рішень тощо. У Платформі також запропоновані стратегічні цілі і заходи, які необхідно прийняти урядам, міжнародному співтовариству, неурядовим організаціям і приватному сектору для досягнення загаданих цілей. [15, с. 285].

Левченко К.Б. відмічає, що перша Всесвітня конференція зі становища жінок, яка проходила в Мехіко, дала урядам чіткі орієнтири в цьому питанні. Але тільки в Пекінській Платформі дій, яка була прийнята на четвертій Конференції, питання інституціональних механізмів було поставлено на перший план як основна складова частина цієї Платформи. На відміну від перших документів, в яких основним завданням інституціональних механізмів вважалось поліпшення становища жінок, Пекінська Платформа дій відкривала нову перспективу, поширюючи сферу використання таких механізмів, розглядаючи їх як каталізатори значних політичних змін. Відповідно до цього нового підходу національні механізми більше не розглядаються як прості органи проведення конкретної політики, спрямованої на покращення становища жінок, а їх «головне завдання полягає в тому, щоб надавати уряду в цілому підтримку в справі урахування тендерної проблематики в усіх областях політики» [13, с. 118].

Однак, не дивлячись на всі позитивні зрушення у цьому питанні, все ж таки наявне існування проблем, які не дозволяють у повній мірі реалізувати задеклароване, зокрема несприятливі економічні наслідки переходу до ринкової економіки, в тому числі питання зайнятості населення, охорони здоров'я і соціального забезпечення, економічний спад,

вплив структурної перебудови, реорганізація економіки та приватизація, модернізація, лібералізація, глобалізація.

Уряди зобов'язані враховувати тендерну проблематику у всіх своїх програмах та бюджетних рішеннях, а також гарантувати рівний розподіл громадських коштів між чоловіками і жінками. На Пекінській конференції уряди вирішили, що платформа дій буде здійснена до 2000 року.

На спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН у червні 2005 року в Нью-Йорку уряди оцінювали здійснення Пекінської платформи дій. Варто погодитись з тим, що незважаючи на досягнуті позитивні результати, багато завдань були визначені як незавершені. Уряди підтвердили свої зобов'язання по платформі дій і по здійсненню її завдань.

3 27 лютого по 9 березня ц. р. у Нью-Йорку пройшла 56-я сесія Комісії зі становища жінок. Центральною темою нинішньої сесії було питання становища сільських жінок та їх вклад у скорочення масштабів бідності і голоду, сталий розвиток і розв'язання найбільш актуальних проблем, з якими стикаються сьогодні жінки, які проживають в селах, кількість яких становить чверть населення земної кулі.

У своїй доповіді Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун відмітив, що сільські жінки вносять величезний вклад у виробництво продовольства, однак їхня праця рідко оцінюється по достоїнству, їм не дають можливість отримувати гідну заробітну плату. Сьогодні вони годують світ і при цьому бідують [11].

Напередодні Міжнародного жіночого дня Пан Гі Мун призвав боротися за права жінок у всьому світі. Він відмітив, що ще багато що треба змінити, перш ніж жінки у всьому світі зможуть сказати, що мають рівні права з чоловіками. А також зауважив, що не скрізь до жінок відносяться з належною повагою [11]. Отже, в своїй промові Пан Гі Мун підкреслив, що незважаючи на великий досвід політичної боротьби за права жінок, багато проблем є невирішеними і жінки в усьому світі зазнають порушення своїх прав, піддаються дискримінації та іншим проявам тендерної нерівності.

Аналіз політики ООН, спрямованої на визнання, укріплення та подальший розвиток прав жінки у сучасному світі дозволяє дійти висновку, що з часів створення ООН та до сьогодні боротьба за права жінки продовжується.

Основними досягненнями ООН у сфері прав жінки є ініціація та заохочення до міжнародної співпраці у цій сфері, визнання рівноправ'я

чоловіків і жінок, заборона торгівлі жінками, в тому числі заборона про-
ституції.

Крім того, ООН спрямувало свою політику у русло захисту прав жінок у трудових відносинах, зокрема заборона роботи у нічний час, закріпила принцип рівної винагороди жінок та чоловіків.

Особлива увага була приділена політичним правам жінок, було закріплено право жінки на участь у виборах, не тільки обирати, а й бути обраною.

ООН було ініційовано та введено поняття «дискримінація щодо жінок» та заборона допущення дискримінації у будь-яких проявах. Особливе місце серед досягнень ООН є заборона насильства щодо жінок, оскільки насильство є порушенням прав жінки, що потребує розвитку механізмів запобігання насильству та допомоги жертвам насильства.

Сучасна політика ООН спрямована на подальше розширення можливостей жінок. ООН продовжує свою діяльність у цій сфері, про що свідчить регулярно проведені Конференції. Необхідність у подальшій боротьбі за права жінок визнає нинішній Генеральний секретар Пан Гі Мун, він розуміє і відкрито говорить про те, що права жінок потребують подальшої боротьби.

Проблематика розвитку прав жінок та подальшого їх укріплення являє собою науковий інтерес для науковців, які мають на меті здійснювати розробки у галузі прав жінок та заповнювати існуючі прогалини у питаннях рівності прав жінки та чоловіка.

Література:

1. Устав Организации Объединённых Наций/[Електронний ресурс]/Режим доступу://http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_010
2. Загальна декларація прав людини//Права людини. Міжнародні договори України. — К.: Юрінформ, 1992.
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 [Електронний ресурс]. -Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_207
4. Конвенція про політичні права жінок від 20.12.1952 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_156

5. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_207
6. Декларація про викорінювання насилля щодо жінок від 20.12.1993 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_506
7. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 02.12.1949 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_162
8. Конвенція про нічну працю жінок у промисловості від 09.07.1948 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_148
9. Конвенція про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності від 29.06.1951 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_002
10. Конвенція МОП «Про дискримінацію у сфері праці і занять» від 25.06.1958 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
11. Генсек ООН призвал к борьбе за права женщин во всем мире. 08.03.2012, [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.baltinfo.ru/2012/03/08/Gensek-OON-prizval-k-borbe-za-prava-zhenschin-vo-vsem-mire-264440>
12. Іваницька Н., Ванаш Д. Гендерна рівність на роботі: Ч=Ж?//Праця і Закон. — № 4 (136). — 2011. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.hrd.com.ua/index.php/priz
13. Левченко К. Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку: Монографія. — Харків: Вид-во НУВС, 2001. — 360 с.
14. Руднева О. М. — Юридичні механізми захисту прав жінок//Наше право. — № 3. — 2010. — С. 10–14.
15. Сергеева СМ. Міжнародно-правовий захист прав жінок: історія і сучасність//Часопис Київського університету права. — 2011. — № 3. — С. 284–288.
16. Сульжук Л. Ф. Міжнародний захист прав жінок 18.08.11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rv.gov.ua/sitenew/rivnenskyua/publication/content/7765.htm>

17. Сягровец Е. Участие БССР в разработке специальных международных конвенций по защите прав женщин//Журнал международного права и международных отношений. — 2007. — № 1. — С. 12–18.
18. Чижмарь К. І. Міжнародні стандарти рівноправ'я та захисту прав жінок та практика України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 [Електронний ресурс]/Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К., 2007. — 19 с./Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/eb/ep.html>
19. Шакуро Е. Становление и развитие международной защиты прав женщин//Белорусский журнал международного права и международных отношений. — 2000. — № 4. — С. 19–21.

Гончарова Ю. А. Политика ООН направленная на укрепление защиты прав женщин

Рассмотрены вопросы деятельности ООН в области признания, укрепления и дальнейшего развития прав женщины в современном мире, исследованы основные достижения ООН в реализации политики защиты прав женщин.

Ключевые слова: *ООН, женщины, защита, дискриминация, насилие.*

Goncharova Y. A. The UN strengthening women's right policy

The questions of UN activities in the field of recognition, strengthening and further development of women's rights in the modern world, explored the main achievements of the UN in the implementation of policies to protect women's rights.

Keywords: *UN, women, protection, discrimination, violence.*

УДК 327:341.231.14

МІЖНАРОДНИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Стичинська А. Б. ©

*Аспірантка кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Розглядається інститут міжнародного захисту прав дитини як сукупність міжнародно-правових норм, що регулюють співпрацю держав по забезпеченню та захисту прав дітей, та як складова частина сучасної системи міжнародного захисту прав людини.

Ключові слова: *міжнародне гуманітарне право, право прав людини, принципи прав дитини, права і свободи дитини.*

Міжнародна співпраця у сфері захисту прав дітей здійснювалася ще в довоєнний період. Головними напрямками співпраці між державами були: боротьба з рабством; питання торгівлі дітьми та жінками; міжнародне регулювання праці дітей [12]. Були рийняті відповідні конвенції: Конвенція про рабство 1926 року, Конвенція про боротьбу з торгівлею жінками та дітьми 1921 року, Конвенція МОП № 3 про охорону материнства, Конвенції МОП про мінімальний вік найму дітей на роботу на морі (№ 8), в промисловості (№ 59) і на непромислові роботи (№ 60) та інші, які регулювали питання боротьби з торгівлею дітьми, використанням їх з метою проституції, а також питання охорони материнства, мінімального віку прийняття дітей на різні види робіт. Прийняті конвенції стосувалися лише деяких аспектів. Важливим питанням стало прийняття міжнародного документу, який мав би універсальний характер і містив би норми по забезпеченню прав дітей, обов'язкові до виконання державами. Раніше прийнята Лігою Націй Декларація прав дитини 1924 року мала лише рекомендаційний характер. Міжнародного співробітництва у сферах захисту прав людини, та прав дитини базувалось на національному праві держав [2, с. 25–28]. Через відсутність загальних принципів співпраці між державами та механізмів реалізації норм захисту прав, самої системи міжнародно-правових норм захисту прав дитини у той час не існувало. Власне сам інститут міжнародного захисту прав дитини як сукупність міжнародно-правових норм, що регулюють співпрацю

держав по забезпеченню і захисту прав дітей у всіх сферах життя, сформувався після Другої світової війни.

Одним з основоположних принципів сучасної системи міжнародного захисту прав дитини, яка сформувалась у рамках Організації Об'єднаних Націй, стало проголошення поваги до прав і свобод людини без будь-якої дискримінації. Розвиток міжнародного захисту прав людини, починаючи з 1945 року пройшов декілька етапів [9]. Перший етап міжнародного співробітництва у сфері захисту прав людини був з 1945 року до початку 1980 року і характеризувався накопиченням міжнародних стандартів з прав людини. Прийнятий у 1945 році Статут ООН закріпив загальні принципи поваги прав людини. Відповідно до нього, однією з основних цілей діяльності Організації є здійснення міжнародного співробітництва «у заохоченні й розвитку поваги до прав людини та основних свобод для всіх, без різниці раси, статі, мови і релігії» (ст. 1, п. 3). У 1948 році була прийнята Загальна декларація прав людини, яка встановила перелік і зміст основних прав людини. Ці права отримали закріплення у Міжнародних пактах з прав людини 1966 року, які разом із Загальною декларацією сформували Біль про права людини. Подальша розробка міжнародних стандартів йшла через уточнення та конкретизацію положень вищезазначених міжнародних документів. До кінця 1980 року було розроблено більш ніж 80 міжнародних угод, що охоплювали важливі сфери застосування прав людини, але сам процес формування системи міжнародних стандартів у сфері захисту прав дитини не завершився і сьогодні.

У наступний етап, після 1980 року, шляхом зростання та розвитку контрольного механізму, відбулося підвищення ефективності вже накопичених стандартів у сфері прав людини. Такі міжнародні механізми складаються з конвенційних та позадоговірних контрольних органів, які досліджують ситуації, пов'язані з встановленими порушеннями прав людини, розглядають звіти держав про виконання своїх зобов'язань відповідно до ратифікованих ними міжнародних угод, а також претензій держав одне до одного та індивідуальних скарг, відносно порушень державою міжнародних стандартів [5, с. 186–191].

Лише у 1945 році Статут ООН створив правову основу для формування міжнародного захисту прав людини. Надалі поступово відбувалася розробка міжнародно-правових принципів і норм у сфері захисту прав людини і створення міжнародних контрольних органів за їх дотриманням. Варто зазначити, що термін «міжнародний захист прав людини» хоч

і отримав широке розповсюдження, в його поняття вкладалося різне значення [1]. Деякі науковці підкреслюють, що у сферу міжнародного захисту прав людини входить «розробка міждержавних угод та інших документів з прав людини, а також сприяння щодо їх здійснення» [7]. А. П. Мовчан, наприклад, розуміє під «міжнародним захистом» міжнародну співпрацю держав щодо сприяння загальній повазі та дотриманню прав людини та основних свобод. При цьому він вказує, що діяльність із міжнародного захисту прав складається зі створення загальних рекомендацій щодо прав людини, розробки міжнародних угод у цій сфері; створення спеціального механізму з перевірки виконання державами своїх міжнародних обов'язків по правах людини [6, с. 19–20]. Інші вчені (наприклад, Ю. А. Решетов, Г. М. Мелков) під терміном «міжнародний захист прав людини» визначають сукупність принципів та норм, що створюють одну з галузей сучасного міжнародного права. Деякі юристи, наприклад С. В. Черниченко, розуміють під міжнародним захистом прав людини діяльність держав по боротьбі із грубими та масовими порушеннями прав людини (геноцидом, апартеїдом, расизмом та ін.) [3, с. 36–58]. Окремі автори взагалі виступають проти використання цього терміну, обґрунтовуючи це юридичною невизначеністю самого поняття «захист» у міжнародному праві. Деякі розглядають міжнародний захист як компонент міжнародної співпраці у сфері прав людини, інші використовують його лише щодо функціонування міжнародних контрольних органів, або вживають у розробці рекомендацій міжнародних стандартів, обов'язкових до виконання державами, та здійснення контролю за їх дотриманням. Тобто, під міжнародним захистом прав людини розуміється система міжнародних органів і процедур універсального та регіонального характеру, що розробляє міжнародні стандарти у сфері прав і свобод людини і здійснення контролю за їх дотриманням державами.

До міжнародний захист прав дитини, як до частини міжнародного захисту прав людини застосовуються всі положення останнього. Питання про права дитини виділені в окремий предмет, оскільки дитина потребує додаткового захисту та надання особливих прав, через свою фізичну і розумову незрілість. Розвиток міжнародного захисту прав дитини, так як і захист прав людини, йшов у напрямку розробки міжнародних стандартів у сфері захисту прав дитини та створення спеціальних контрольних органів за їх дотриманням. Нормотворча діяльність по захисту прав дитини здійснювалась за трьома напрямками: 1) закріплення прав дитини в універсальних деклараціях та конвенціях з прав людини

(Загальна декларація прав людини 1948 року, Пакт про громадянські та політичні права 1966 року, Пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року); 2) закріплення прав дитини в міжнародних угодах, що регламентують права окремих соціальних груп, тісно пов'язаних з дитиною (права жінок, біженців), чи у певній сфері відносин (у сфері сімейного, трудового права, освіти) (Конвенція про статус апатридів 1954 року, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок 1979 року, Конвенція про згоду на вступ у шлюб, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу 1962 року, Конвенція МОП стосовно заборони та невідкладних дій по усуненню найгірших форм дитячої праці 1999 року); 3) розробка декларацій та конвенцій, які спеціально регулюють права дитини (Декларація прав дитини 1959 року, Конвенція про права дитини 1989 року). В рамках Конвенції про права дитини був створений спеціальний механізм контролю за виконанням положень Конвенції — Комітет з прав дитини який уповноважений розглядати доповіді держав про прийняті ними заходи по здійсненню положень Конвенції. [10].

В окремих сферах захистом прав дітей займаються спеціалізовані установи ООН: Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ), Організація Об'єднаних Націй з питань науки, культури та освіти (ЮНЕСКО). Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), створений у 1946 році, надає міжнародну допомогу та технічне сприяння державам для захисту дітей та їх прав.

Аналізуючи вищевикладеного, можна дати наступне визначення міжнародного захисту прав дитини: це система міжнародних органів і процедур, що здійснюють захист дітей шляхом розробки міжнародних стандартів у сфері прав дитини та створення спеціальних механізмів контролю за дотриманням цих прав з боку держав. Таким чином, разом з міжнародним захистом прав людини, розвивався і міжнародний захист прав дитини, що сприяло виокремленню сукупності міжнародно-правових норм, що регулюють співпрацю держав у цій сфері. В результаті виник інститут прав дитини, що регулює питання захисту її прав. В науковій літературі виказується думка, що в сучасному міжнародному праві сформувалась особлива галузь права, що складається з системи принципів і норм у сфері прав людини. Увагу привертає вживання різних термінів для назви галузей: «міжнародний захист прав людини» (Ю. А. Решетов, Г. І. Тункін), «міжнародне гуманітарне право»

(Г. І. Ігнатенко, Ю. М. Колосов, С. В. Черніченко), «міжнародне право прав людини» (І. І. Лукашук, А. Х. Саїдов) та ін.

Багато науковців визначають, що «міжнародне гуманітарне право» складається із двох підгалузей: міжнародне гуманітарне право в період збройних конфліктів та право прав людини. Предметом регулювання у цих двох галузях є забезпечення та захист прав людини. Так, П. Н. Бірюков визначає міжнародне гуманітарне право як «сукупність міжнародно-правових норм та принципів, які регулюють питання забезпечення та захисту прав і свобод людини як у мирний час так і у період збройних конфліктів, регламентують співробітництво держав у гуманітарній сфері, правове положення всіх категорій індивідів, а також встановлюють відповідальність за порушення прав і свобод людини» [11]. Більшість західних вчених (перш за все представники Міжнародного комітету Червоного Хреста), а також ряд інших (С. В. Ісакович, І. Н. Арцибасов, І. І. Лукашук) вважають, що право прав людини і міжнародне гуманітарне право — це дві різні галузі права, і під міжнародним гуманітарним правом розуміють власне тільки право збройних конфліктів. А. Х. Саїдов визначає міжнародне гуманітарне право як складову міжнародного права прав людини, і розглядає його як «право прав людини в період війни» [8]. При цьому він підкреслює, що міжнародне гуманітарне право входить у міжнародне право прав людини тією частиною, яка стосується норм, що передбачають контроль за збройними конфліктами, режим нейтралітету, режим окупації та ін. Для досягнення цілей роботи варто погодитись з думкою тих вчених, які визначають цю галузь терміном «право прав людини», відрізняючи її від галузі «міжнародного гуманітарного права», і розуміють під нею сукупність принципів і норм, які регулюють співпрацю держав у забезпеченні прав людини [4, с. 16–24].

Інститут міжнародного захисту прав дитини засновується на таких самих правових положеннях, що і галузь «право прав людини». Цей інститут включає в себе як основні так і спеціальні принципи, що регулюють виключно правове положення дитини. До основних принципів прав людини відносять принцип поваги прав і свобод людини, принцип недискримінації та рівності, принцип універсальності прав людини, принцип рівноправ'я та рівності народів. Принцип недискримінації, як один з основних принципів права прав людини, який застосовується до дітей, описаний у Конвенції про права дитини, яка підкреслює, що держави зобов'язані поважати та забезпечувати всі передбачені

Конвенцією права за кожною дитиною «без будь-якої дискримінації, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших уподобань, національного, етнічного чи соціального походження, майнового стану, стану здоров'я та народження дитини, його батьків чи законних опікунів чи будь-яких інших обставин» (ст. 2 (1)). Принцип першочергового забезпечення інтересів дитини передбачає, що у всіх випадках, коли дії державних органів чи приватних осіб зачіпають інтереси дітей, першочергова увага повинна приділятися дотриманню інтересів саме дитини. Декларація прав дитини 1959 року, вперше говорить про те, що дитина повинна бути забезпечена спеціальним захистом і їй повинні надаватися можливості та сприятливі умови, які дозволили б їй розвиватися фізично, розумово та ін. Цей принцип був відображений і в Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок 1957 року. Стаття 5 (b) Конвенції зобов'язує держави приймати всі необхідні заходи з метою «забезпечити, щоб сімейне виховання включало в себе визнання спільної відповідальності жінок та чоловіків за виховання та розвиток своїх дітей при умові, що у всіх випадках інтереси дітей будуть домінуючими». У статті 16 цієї ж Конвенції передбачається, що у всіх питаннях, стосовно шлюбу та сімейних відносин, «інтереси дітей повинні домінувати». Декларація 1986 року про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту та благополуччя дітей, особливо при передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному та міжнародному рівні, також містить цей принцип: «При розгляді всіх питань, стосовно передачі дитини для піклування не його власними батьками, головним повинно бути найкраще забезпечення інтересів дитини» (ст. 5). Крім того, Комітет з прав людини посилається та цей принцип у своїх Загальних коментаріях до статті 24 Пакту про громадянські та політичні права, стосовно права дитини на такі міри захисту, які йому необхідні. Комітетом також підкреслюється, що у випадках розірвання шлюбу повинні бути прийняті заходи, з урахуванням важливості забезпечення інтересів дітей, надання їм необхідного захисту та гарантій, наскільки це можливо, збереження особистих зв'язків з обома з батьків. Але ці документи є лише основою формування цього принципу, оскільки одні з них носили лише рекомендаційний характер (Декларація прав дитини 1959 року), метою ж інших був захист не власне прав дитини, а прав інших соціальних груп (жінок). Безпосередньо у якості принципу ця норма знайшла своє закріплення у Конвенції про права дитини, в статті 3 (1): «У всіх діях по відношенню

до дітей, незалежно від того, приймаються вони державами чи приватними установами, які займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється найкращому забезпеченню інтересів дитини». Принцип відображений і в інших статтях Конвенції. На регіональному рівні цей принцип закріплений в статті 4 (1) Африканської хартії прав та благополуччя дитини 1990 року, де сказано, що «у всіх діях по відношенню до дітей, здійснених державною владою чи приватними особами, першочергова увага надається найкращому забезпеченню інтересів дитини». Хартія Європейського союзу про основні права 2000 року також відобразила цей принцип у статті 24 (2), запозичивши його із Конвенції про права дитини.

Принцип вільного вираження дитиною своїх власних поглядів означає, що кожна дитина має право вільно формулювати свої власні погляди та виражати свою думку з приводу всіх питань, що стосуються його життя. Батьки, влада, громадські організації зобов'язані враховувати ці погляди з урахуванням віку дитини. У якості принципу ця норма знайшла своє відображення у Конвенції про права дитини. Відповідно до статті 12 (1) держави зобов'язані гарантувати «дитині, спроможній сформулювати свої власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, при цьому поглядам дитини приділяється увага відповідно до віку та зрілості дитини». Це право тісно пов'язане з правом дитини вільно висловлювати свої думки (ст. 13). Африканська хартія прав і благополуччя дитини 1990 року та в Хартія Європейського союзу про основні права 2000 року закріплюють цей принцип на регіональному рівні. Вищевказані принципи були підтверджені на Всесвітній конференції з прав людини 1993 року, на якій було підкреслено, що «у всіх діях по відношенню до дітей першочергову увагу потрібно приділяти недискримінації та найкращому забезпеченню інтересів дитини, при цьому особливу увагу потрібно приділяти поглядам дитини» (пар.21), і в Декларації «Світ придатний для життя дітей», прийнятій Генеральною Ассамблеєю на своїй спеціальній сесії 2002 року.

Принцип дотримання права дитини на виживання та здоровий розвиток встановлює, що держави не тільки повинні гарантувати дитині право на життя, але й діяти на користь підтримки та продовження життя дитини та його повноцінного фізичного і духовного розвитку. Вперше цей принцип з'явився у Конвенції про права дитини. Термін

«виживання» був запропонований представниками ЮНІСЕФ і ВОЗ під час розробки Конвенції, які розуміли під ним дії держав по скороченню смертності серед немовлят, контролю над основними дитячими хворобами та ін. Цей принцип був підтверджений Всесвітньою декларацією по забезпеченню виживання, захисту і розвитку дітей та Планом дій по здійсненню цієї Декларації, прийнятим на Всесвітній зустрічі на вищому рівні з приводу інтересів дітей у 1990 році.

Необхідність у спеціальній охороні дітей була відзначена в Декларації прав дитини 1924 року. Після Другої світової війни принцип особливого захисту та охорони дітей був зафіксований у Всесвітній декларації прав людини, яка проголосила, що матері і немовлята мають право на особливу допомогу. Свій подальший розвиток цей принцип отримав в Пактах про права людини 1966 року. В Пакті про економічні, соціальні і культурні права вказується на особливі засоби охорони та допомоги, які повинні прийматися по відношенню до всіх дітей та підлітків (ст. 10). Тут підкреслено право дитини на такі засоби захисту, які потребуються у його стані як малолітнього з боку сім'ї, суспільства та держави (ст. 24). Декларація прав дитини 1959 року передбачає, що «дитині законом та іншими засобами повинна бути забезпечений спеціальний захист». Вищевказані спеціальні принципи є правовою основою для конкретних норм по захисту прав дітей.

Таким чином, можна зробити висновок, що інститут міжнародного захисту прав дитини є сукупністю міжнародно-правових принципів і норм, що визначають права і свободи дітей, встановлюють обов'язки держав по забезпеченню та практичному застосуванню цих прав і свобод, а також міжнародні механізми контролю за виконанням державами своїх міжнародних зобов'язань.

Література:

1. Антонович М. М. Міжнародне публічне право. — К.: Вид. дім «КМ Академія»; Алеута, 2003. — С. 219.
2. Жаровська І. М.: Навч. Посібник — К.: Вид-во «Атака», 2010. — С. 25–28.
3. Карташкін В. А. Права людини в міжнародному та внутрішньодержавному праві. М., 1995. — С. 36–58.
4. Лукашук І. І. Міжнародне право. Особлива частина. Підручник. — М., 2002. — С. 16–24.

5. Міжнародне право: Навч. посібник/За ред. М. В. Буроменського — К.: Юрінком Інтер, 2005. — С. 186–191.
6. Мовчан А. П. Права людини та міжнародні відносини. — М., 1982. — С. 19–20.
7. Репецький В., Лисик В. Міжнародне гуманітарне право. Підручник. — Київ, Знання, 2007. — 467 с.
8. Саїдов А. Х. Міжнародне право прав людини. — М., 2002. — 72 с.
9. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник/Пер. з рос. — Х.: Консум, 2001. — 215 с.
10. Тиунов О. І. Міжнародне гуманітарне право. Підручник для вузів. — М., 1999. — 112 с.
11. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник/За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 593 с.
12. Черкес М. Ю. Міжнародне право: Підручник — К.: Вид-во «Правова єдність», 2009. — 195 с.

Стычинская А. Б. Международная защита прав ребенка: политико-правовые аспекты.

Рассматривается институт международной защиты прав ребенка как совокупность международно-правовых норм, что регулируют сотрудничество государств по обеспечению и защите прав детей и как составляющая часть современной системы международной защиты прав человека.

Ключевые слова: *международное гуманитарное право, право прав человека, принципы прав ребенка, права и свободы ребенка.*

Stychynska A. B. International protection of children's rights: political and legal aspects.

The article deals with international institute of children's rights as a set of international legal norms that regulate the cooperation of States to safeguard and protect children's rights and as a component of a modern system of international protection of human rights.

Keywords: *international humanitarian law, law of human rights, principles of child rights, child rights and freedoms.*

УДК. 327: 351.74

ІННОВАЦІЙНИЙ ЧИННИК У ЗМІНІ МИРОПОРЯДКУ: НА ПРИКЛАДІ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Грубов В. М. ©

*Доктор політичних наук, професор кафедри філософії і
соціальних наук Національного торгівельно-економічного
університету*

Досліджується феномен технологічних війн, які були розв'язані країнами Заходу наприкінці ХХ — початку ХХІ століття з метою зміни політичної мапи світу.

Ключові слова: *політика, інноваційні технології, неконтактна війна, стратегія, національні інтереси, конфлікт.*

Парадигма, яку відображає сучасна міжнародна політика практично є незмінною з часів «холодної війни». Залишається фактом, що нове століття асоціюється з ареною змагань національних інтересів і зовнішньополітичних стратегій головних світових гравців. Як і за попередніх часів боротьба за лідерство ґрунтується на «real politic» і готовності найсильніших учасників хиткого миропорядку застосувати силові важелі зовнішньополітичного впливу. Демократичні гасла як модний політичний бренд, стали лише одним з інструментів ліберальної риторики, яким відведена роль театральної куліси, щоб приховати дійсні цілі.

Починаючи з 1991 року світова спільнота стала свідком воєнно-політичного перекою мапи світу, яку започаткували лідери західної цивілізації — США, Велика Британія та їх союзники по НАТО. Перевіреною інструментом стала війна. Але на відмінну від війн попередньої імперіалістичної доби сучасні війни є продуктом епохи інформаційно-технологічної цивілізації. США та їхні союзники по НАТО продемонстрували, що могутність держави — це поняття багатомірне, а традиційна воєнна сила, на яку завжди спирається дипломатія (що Клаузевіц сформулював як «гру меча і пера»), з кожною черговою воєнною компанією дещо втрачає свою сучасно військово-технічну «обкла-

денку». Нові форми і способи ведення бойових дій віддзеркалили як перевагу Заходу у складових воєнної сили, так і прагнення західної спільноти реалізувати стратегію домінування за рахунок абсолютного лідерства в інформаційних технологіях.

Те, що ми сьогодні спостерігаємо у міжнародній політиці можна віднести до політичної практики щодо пошуку ефективного інструментарію впливу на ситуацію. У направленні мировоєнних процесів у потрібному напрямку йому відведена роль компенсаторного механізму. Йдеться про те, що досягаючи більш вагомих результатів у зовнішньополітичних акціях, західні політики прагнуть витратити якомога менше матеріальних та людських ресурсів. В історії зовнішньої політики країн Заходу таке завдання не є новим. Достатньо пригадати відому працю Г. Кісінджера «Дипломатія», яка лише окреслює контури хитросплетень гравців світової політики та раціоналістичні начала, які були закладені у першу Стратегію національної безпеки США 1947 року. Як свідчить історія весь час справа переконливої перемоги гальмувалася лише одним — відсутністю інноваційних технологій, які б зробили зовнішньополітичні акції країн-лідерів не тільки економічно незатратними, але й більш привабливими і не такими відверто жандармськими з точки зору проголошених демократичних цінностей.

Серйозним поштовхом для вирішення цієї проблеми стали воєнні кампанії США в Кореї (1950–1953 рр.) і В'єтнамі (1964–1973 рр.). Вони засвідчили, що досягнення політичних та воєнних цілей шляхом ескалації бойових дій стає непродуктивною і надто дорогою справою навіть для такої держави, як Америка. Підрахунки американських фахівців довели, що на ведення бойових дій у Кореї та В'єтнамі США щорічно витрачали 15% і 8% валового внутрішнього продукту відповідно.

Початком матеріалізації задумів американських політиків можна вважати праці вчених-соціологів у 60–70 роках минулого століття. Загальновідомим фактом є те, що перші спроби сформувати нову парадигму модернізації постіндустріального суспільства, яке опинилося у кризовому стані у зв'язку з закінченням ери «дешевої нафти» належать представникам американської науки. Основою нової парадигми стали висновки у «Прогнозах до 2000 року», які були надруковані у тижневику «Дедалус» футурологічною комісією, яку у 1965 році очолив Д. Белл. З точки зору «погляду у майбутнє» документ виявився ґрунтовним і надто цікавим. Він викликав неабияку зацікавленість у науково-експертному середовищі і у політиків.

Наприклад, вчені суспільно-гуманітарних наук привернули увагу до таких висновків комісії, які робили наголос на тому, що 1) подолання світової бідності призведе світ у стан трансформаційних змін та, відповідно, буде сприяти оновленню традиційних соціальних принципів, структур, моральних норм, уявлень; 2) зростання кількості комунікаційних каналів вплине на стійкість зв'язків у ланцюгу «культура і соціальна структура», що сприятиме розкріпаченню суспільства і волевиявленню окремо взятої людини; 3) культура стає більш гедоністичною, експресивною і більш орієнтованою на успіх, який може принести інформаційний і технологічний світ; 4) завдяки поширенню комунікацій світ стає надідеологічним простором, а людина більш вразливою як фізично так і психологічно [1].

З точки зору ведення світових справ ці та інші висновки комісії можна вважати ключовими. Вони визначили не тільки вплив інформаційного чинника на хід розвитку цивілізації постіндустріалізму, але й спрогнозували центральні проблеми світової політики на майбутнє. Прикладом такого перебігу можуть бути такі політичні документи як Заключний акт Гельсінкі (1975 р.), Хартія європейської безпеки (1999 р.), Стратегічна концепція Альянсу на нове століття (1999 р.) тощо, де такі поняття світової політики як «вільний розвиток людини», «право на інформацію» тощо стали врівень з такими категоріями великої політики як «свобода», «демократія», «справедливість».

З часом проблеми сформовані комісією почали активно розроблятися представниками зовнішньополітичних і воєнних відомств. Особливо це було помітним у США і у країнах-лідерах західної спільноти. Але в силу специфіки завдань, які покладаються на ці відомства їхні прагнення дещо відрізнялися: у дипломатів «вільний розвиток людини», «право на інформацію» та демократичні свободи стали перевіреним засобом тиску на недемократичних партнерів. У військових відомствах, навпаки, з'явилася нагода перевірити вплив феномену «мозаїзації» (вислів А. Моля) [2, с. 621] свідомості, що започаткувала політика інформатизації на патріотичних настроях населення країн, проти яких під різним привидом може бути здійснено зовнішнє втручання.

Щодо використання інформаційного ресурсу у воєнній сфері як інструменту, який повинен був визначити форму ведення бойових дій, то тут виникало багато питань різнопланового характеру. Але

було зрозуміло одне — інформаційний чинник цілком вкладається у стратегію «неконтактної війни», за якою, при умові забезпечення інформаційної переваги над противником, стоїть майбутнє.

З цього приводу слід пригадати одну подію. У 1941 та 1946 роках у Великобританії під назвою «Стратегія непрямих дій» двома виданнями вийшла фундаментальна праця відомого військового історика Ліддела Гарта. Аналізуючи війни, починаючи з найдавніших часів і до XX сторіччя включно, автор доходить висновку, що непрямі дії є найефективнішим способом ведення війн. За висловом Л. Гарта, метод непрямих дій є законом життя в усіх сферах. Його застосування є ключем до практичного розв'язання будь-якої проблеми, вирішальним фактором в якій є людина, коли протилежні інтереси можуть призвести до конфлікту. Ідея непрямих дій тісно пов'язана з усіма проблемами впливу одного розуму на інший [3, с. 20–26].

В контексті центральної ідеї Л. Гарта, що «метод непрямих дій є ключем до практичного розв'язання будь-якої проблеми» поєднання методу з феноменом «мозаїчності» світосприйняття, яка є продуктом інформаційних технологій — є центральним елементом механізму інформаційного впливу на протилежну сторону. Таким чином «мозаїчність» світосприйняття, поступово формує «мозаїчну свідомість», яка запрограмована на певні цінності орієнтири і реагує на ключові слова. Для будь-якої мозаїчної людини вони стають моральними постулатами, на основі яких формуються життєві цілі і здійснюються соціальні дії. Певним чином можна говорити про реванш магічного та ірраціонального, метою якого є руйнування ієрархії набутого суспільного досвіду як форми знання. Останнє широко використовується при здійсненні інформаційного впливу на масову та індивідуальну свідомість [2, с. 620–631].

Іншим наслідком змін, викликаних процесами нарощування комунікаційних зв'язків є ерозія номінальних носіїв влади в країні та поступове перенесення реальних владних функцій до центрів підготовки рішень, які знаходяться за кордоном. За законами організації інформаційного середовища у політичній та економічній боротьбі виграє той, хто здатний скоріше зібрати, обробити та поширити інформацію. Як стверджує О. Зинов'єв такий механізм комунікації поступово формує систему надвлади, яка базується на інформаційній перевазі, а її невід'ємною характеристикою є утаємниченість (прихованість) [3, с. 621]. З точки

зору оцінки ефективності інформаційного впливу на руйнування соціокультурного середовища, це вважається ключовим моментом.

Придивляючись до того, які етапи подолали різні новітні ідеї, маємо змогу переконатися, що деякі інновації — це відроджені у модернізованому вигляді забуті форми та ідеї. Їх поява до життя лише визріла у часі, а самі вони реалізовані на вищому рівні інформаційно-технологічного розвитку західної цивілізації. Стосується це і новітніх форм боротьби, у яких матеріалізовані інформаційні і технологій чинники. Поєднуючись з класичними формами воєнної стратегії вони породжують нові форми боротьби.

У контексті відомого вислова К. Клаузевиця, що «війна є продовженням політики іншими засобами» розглянемо як США та їхні союзники по НАТО використали інформаційний і технологічний фактори у вирішенні окремих проблем міжнародної політики. Йдеться про воєнні компанії посткомуністичної доби: воєнна кампанія проти Іраку (1991 р.), Югославії (1999 р.) та Афганістану (2001 р.).

Слід визнати, що ці кампанії не були схожими одна на одну. Вони відобразили як реакцію світової спільноти на дії США і сил трьох міжнародних коаліцій, так і особливості їх проведення. Доречним є нагадати декілька аспектів.

По-перше, — це аспект політичний. Операція коаліції проти Іраку (1991 р.) «Буря в пустелі» та «Нездоланна свобода» в Афганістані (2001 р.) проводилися за згодою Ради безпеки ООН. Операція США і НАТО проти Югославії (1999 р. — «Союзницька сила») проводилася всупереч всіх рішень і резолюцій Ради Безпеки ООН.

По-друге, — це воєнно-економічний аспект. Військовий потенціал країн, проти яких була застосована воєнна сила, значно поступався країнам коаліції. На додаток збройні сили країн, проти яких були застосовані сили коаліції були спроможні вести війни четвертого покоління на відмінну від того, що їм було нав'язано зовні — війна шостого покоління. Йдеться про Югославію та Ірак.

По-третє, — це аспект рівня розвитку воєнного мистецтва. Всі воєнні кампанії поєднали інноваційні форми бойових дій, зміст яких американські воєнні фахівці визначили як 1) інформаційна війна; 2) високоточна війна; 3) спільні операції; 4) військові операції [4, с. 5].

Оскільки нас цікавлять перші дві форми, які запропоновані американськими спеціалістами, то у контексті розгляду стратегії «неконтактної війни» розглянемо їх більш детально.

Інформаційна війна. У 80-ті роки минулого століття в країнах Європи та США вийшла низка праць, в яких зазначалося, що особа, потрапивши під вплив інформаційно-психологічної машини, не в змозі самостійно мислити. За неї мислять засоби масової інформації, підказуючи рішення, сумніви, бажання, інтереси. Жонгливання чітко сформованими стереотипами та образами, масова дезінформація на рівні пересічного громадянина повинна створити атмосферу загального обурення, протесту, незгоди чи, навпаки, підтримки та згоди чи позбавлення волі до опору. Зрозуміло що контекст всіх досліджень був один: як встановити демократію в недемократичних країнах. В першу чергу це стосувалося СРСР і країн соцтабору. Логічним завершенням такого завдання стала відома праця Дж. Шарпа «Від диктатури до демократії», яка вийшла у середині 90-х. Знайомий нам феномен «мозаїчності» світосприйняття повинен був зміцнюватися на основі постійної і системної роботи зацікавлених сил, які діяли всередині країни та отримували фінансову і консультативну допомогу ззовні.

Нову соціально-політичну загрозу ери інформаційного суспільства колишній президент Фінляндії У. Кекконен сформулював у терміні «інформаційний імперіалізм». Цим висловом він фактично визнав небезпеку втручання одних країн у справи інших в обхід визнаних норм і принципів міжнародних відносин.

Поняття «інформаційна війна» (інформаційна боротьба) бере початок з 1992 року. У цей час група фахівців Національної дослідної ради НАН США на замовлення армії США провела дослідження щодо перспектив використання збройних сил у майбутніх військових конфліктах (бойових діях) та запропонувала п'ять основних напрямів робіт зі створення нових систем для армії США. Першою такою системою, яка забезпечуватиме перемогу в майбутній війні була названа інформаційна війна (інформаційна боротьба). На підставі наукових рекомендацій у грудні 1992 року Міністр оборони США видав директиву під назвою «Інформаційна війна».

Разом з тим в колах фахівців і у засобах масової інформації поняття «інформаційна війна» (інформаційна боротьба) почало активно вживатися з 1991 року після проведення операції «Буря в пустелі» проти Іраку. Саме в цій кампанії США вперше масштабно випробували всі свої напрацювання з проблематики інноваційного впливу на противника.

Головна мета інформаційної боротьби США та їх союзників у ході військових компаній в Іраку, Югославії та Афганістані була визначена

як забезпечення першості у вирішенні поставлених завдань за рахунок досягнення переваги над протилежною стороною на інформаційному рівні.

Для впливу на масову свідомість вживалися такі класичні прийоми, як посилення на авторитетні джерела, статистичні дані, результати опитувань громадської думки, використання фотографій і зйомок з місця подій, «живі репортажі» та інше, що могло переконати в правдивості подій.

Як свідчать перші підсумки «інформаційної війни» — ця форма бойових дій виявилася досить ефективною. За результатами інформаційно-психологічної операції проти Іраку (1991 р.) 44% особового складу іракської армії було виведено з бойових дій (87 тис. осіб захоплено в полон, 160 тис. залишили свої частини) тільки завдяки використанню листівок, радіо та гучномовців. Загалом як відмічають експерти, завдання «інформаційної війни», яку коаліція провела в Іраку, були чітко реалізовані в двох цілях:

— віртуальне збільшення воєнної сили коаліції (від 250 тис. до 540 тис. осіб, що не відповідало дійсності);

— введення в оману командування армії Іраку щодо визначення місця вторгнення сил коаліції і початку наземної операції [5, с. 437].

Для виконання завдань «інформаційної війни» в Югославії США, крім уже відпрацьованих та перевічених форм дій у ході іракської кампанії, активно застосовували і суто воєнно-технічні заходи. Знищення національних теле- і радіо засобів за допомогою тактичної авіації поєдналося з відключенням югославської компанії «РТС» від мережі EUNTELSAT — європейської телевізійної компанії та розгортанням альтернативної системи «Commando Solo» за допомогою сил спеціальних операцій США. Це дало можливість американським операторам працювати на частотах сербського радіо і телебачення та суттєво впливати на інформаційний простір Югославії.

Успіхом в інформаційному протистоянні в Югославії західні фахівці також вважають повалення режиму С. Мілошевича. Для цього ЦРУ на території Угорщини створило спеціальні центри з підготовки «фахових» груп, які діяли за єдиним задумом, з охопленням різних верств населення: від прибиральників сміття на вулицях, власників магазинів до студентів навчальних закладів. Організовані масові демонстрації і сутички з органами правопорядку змусили владу піти на поступки на користь вимогам опозиції. Заради істини слід сказати, що різноманітні

форми «мирної боротьби» при поваленні режиму С. Милошовича були запозичені з праці Дж. Шарпа і як визнають спеціалісти з проведення кольорових революцій, саме Югославія стала першою площадкою де вони були успішно відпрацьовані на практиці.

Зовсім по-іншому склався сценарій «інформаційної війни» США проти талібів в Афганістані. З самого початку інформаційна кампанія зіткнулася з двома проблемами. Першу проблему у визначила «матриця свідомості» іншої культури. Наповнені іншою духовною субстанцією її структурні елементи самоповага, самоорганізація, самореалізація виявилися надто стійким матеріалом для американських засобів пропаганди. Американці не спромоглися подолати духовно-релігійний консервант афганського племінного устрою, адже не врахували чи найголовнішу річ — в неінформаційній культурі домінує інформація, яка зберігається на генетичному рівні. Саме вона виконує функцію керуючої програми [6].

Як визначає О. Лукин — це певне змістовне ціннісне ядро культури, яке укорінене в її ментальному ґрунті [6].

Другу проблему матеріалізував маловідомий західній спільноті телевізійний канал «Аль джазіра». Це ще раз підтвердило класичний вислів: «Схід — річ тонка». З одного боку, «Аль джазіра» став незалежним джерелом інформації про перебіг воєнних дій в Афганістані, а з іншого — інформаційним засобом боротьби талібів проти США та їх союзників. Незважаючи на невдоволення офіційного Вашингтона, «Аль джазіра» продовжував свою роботу, а інформаційні повідомлення посла талібів у Пакистані, який тісно працював з каналом були значно ефективнішими, ніж повідомлення визнаних західних ЗМІ. Результатом цього двобою стало те, що світова спільнота, яка підтримала США в їх діях проти Афганістану, побачила ці дії з зовсім іншого боку. Наслідки рейдів американської авіації та тисячі загиблих мирних афганців практично нівелювали картинку західного гуманізму і головне — мети вторгнення. За визнанням американських експертів інформаційне протиборство в Афганістані США програли, а рух Талібан отримав нових прибічників у ісламських країнах. Цей факт переконливо довів, що інформація має таку ж вагу, як політична, економічна і військова сила.

Іншою інноваційною формою бойових дій стала високоточна війна. Вона стала можливою завдяки створенню високотехнологічних продуктів як форми матеріалізації нового наукового знання.

Стрімкий розвиток високих технологій у 60–90-х роках, перш за все, втілювався в сучасних системах озброєння і військової техніки, а високоточна зброя, нові покоління крилатих ракет, бойових літаків та зразки інформаційних технологій органічно поєдналися з вимогами про максимальне зменшення втрат у майбутніх війнах та їх недопущення взагалі. Підсумком розвитку наукової думки стали нові форми і способи ведення бойових дій, які відобразились у нових воєнно-теоретичних концепціях — нелетального впливу, силового стримування, неядерного стримування тощо. Поява у лексиконі експертного середовища нових виразів як-то хірургічно точні удари, інтелектуальна зброя, побічні втрати, інформаційна сліпота та ін. стала свідченням зміни акцентів у проведенні воєнних операцій і перенесенням бойових дій у неконтактне та дистанційне середовище. Ці та інші шляхи досягнення політичних і воєнних цілей без масштабних наземних операцій і серйозних матеріальних та людських втрат теж цілком відповідали удосконаленій стратегії Л. Гарта.

З військової точки зору Операції «Буря в пустелі» (Ірак), «Союзницька сила» (Югославія), «Нездоланна свобода» (Афганістан) засвідчили, що в локальних війнах і конфліктах постіндустріальної доби настав зірковий час авіації та систем високоточної зброї. На користь такої тенденції свідчить аналіз війн і конфліктів починаючи з 70-х років минулого століття. Наприклад, якщо кількість випадків застосування високоточної зброї у В'єтнамі становила 2%, Іраку — 8%, то в Югославії — 35% [7, с. 43].

Під час операції «Союзницька сила» у Югославії угруповання ВПС США та країн НАТО протягом 76 діб виконали 38 тис. літако-вильотів і застосували проти Югославії 23 тис. авіаційних бомб і ракет. Проте кількість КР «ТОМАНАВК» становила 300 одиниць (240 КР морського та 60 КР повітряного базування). У наслідок — промисловий потенціал був практично знищений, паралізовано всі системи забезпечення життєдіяльності і транспорту, а країна постала перед економічною та екологічною катастрофою. І це при тому, що рівень ураження об'єктів і цілей звичайними авіаційними бомбами, за матеріалами доповіді Комітету з оборони палати общин британського парламенту, становив усього 2%, а ракет з лазерним наведенням — 24% [7, с. 42].

Ведення бойових дій проти Іраку та Югославії, за оцінками американських експертів, призвело до скорочення КР в арсеналі США і Великобританії майже втричі. На прохання військового командування США конгрес змушений був додатково виділити кошти

на переобладнання більш як 230 КР AGM-86 В ALKM з ядерною БЧ у варіант КР AGM-86 С CALCM із звичайною БЧ.

Бойові дії в Афганістані теж переконливо довели вирішальну роль авіації і високоточних систем озброєння. Вже на початок листопада 2001 року для проведення антитерористичної операції було створено угруповання ВПС чисельністю понад 300 бойових літаків, ВМС — більш як 50 одиниць бойових кораблів, а кількість КР морського базування перевищила 400 одиниць. За один місяць бойових дій в Афганістані (з 7 жовтня по 7 листопада) авіація США здійснила 2300 бомбардувань об'єктів талібів. Якщо охарактеризувати дії авіації США і Великобританії в початковий період операції, то можна зазначити, що в середньому за добу бойові завдання виконували більш як 100 літаків тактичної авіації і до 10 літаків стратегічної авіації, а кількість випущених КР повітряного базування досягла 120.

Загалом у зазначених операціях авіація успішно виконала покладену на неї функцію «проекування сили», довела високу ефективність у вирішенні поставлених завдань і забезпечила досягнення воєнних цілей у кампаніях без широкого застосування наземних сил.

Наведений аналіз дає підставу дійти висновку, що у XXI столітті лідери Західної цивілізації намагатимуться вирішити складні питання міжнародної політики шляхом застосування сили в її комбінованому вимірі з урахуванням інтелектуального, наукового, технічного та інформаційного ресурсу, який знаходиться у їхньому розпорядженні.

Про таку тенденцію попереджує професор П'єр Асснер, керівник відділу Центру досліджень міжнародних відносин Інституту політичних наук Франції. На його думку «сучасні буржуазні демократичні та індустріальні суспільства допускають війну лише у технічно вишуканій формі, за умов значної військово-технічної переваги та мінімального ризику втрати життя для їхніх громадян. Принаймні, це характерно для теперішньої американської воєнної доктрини, де робиться наголос на інформаційних технологіях та нульових жертвах» [8, с. 103].

Література:

1. Чугунов А. В. Теоретические основания концепции «Информационного общества»: Учебно-методическое пособие по курсу «Интернет и политика»//Каф. политологии философского ф-та СПбГУ. СПб, 2000. — 52 с.)

2. Стратегії розвитку України: теорія і практика/За ред. О. С. Власюка. — К.: НІСД, 2002. — 864 с.
3. Гарт Л. Стратегия. — М., 1956. — 456 с.
4. Кіао Ліанг, Ванг Ксіангсуй. Необмежена війна. — Пекін, 1999. — 98 с.
5. Почепцов Г. Психологические войны. — К.: ВЕКЛЕР, 2000. — 528 с.
6. Лукин А. Н. Информационное пространство и ценностные ориентации//<http://www.carnegie.ru/ru/print/68751> — [print.htm](#).
7. Скурський С. Перспективи розвитку стратегічних бомбардувальників ВПС США//Військо України. — 2001. — № 1–2. — С. 41–43.
8. Асснер П. Парадокси розвитку світового співтовариства//Політична думка. — 1996. — № 3–4. — С. 102–105.

Грубов В. М. Инновационный фактор в смене миропорядка: на примере военных конфликтов конца XX — начала XXI столетия
Исследуется феномен «технологических войн», которые были развязаны странами Запада в конце XX — начале XXI с целью смены политической карты мира.

Ключевые слова: *политика, инновационные технологии, неконтактная война, стратегия, национальные интересы, конфликт.*

Grubov V. M. Innovative factor in the world order change: for example, military conflicts at the of end of the XX — beginning of the XXI century

Is analysed the phenomenon of technological wars, launched by western nations in order to change political map of the world at the end of the XX — beginning of the XXI century.

Keywords: *politics, innovative factor, non-contact war, strategy, national interests, conflict.*

УДК 341.222

ЄВРОПЕЙСЬКА ПРИКОРДОННА КОЛЕКТИВНА БЕЗПЕКА — ВИМОГА СУЧАСНОСТІ

Ананьїн О. В. ©

*Кандидат технічних наук, секретар вченої ради
Науково-дослідного інституту Державної прикордонної служби
України*

Проаналізовано нові підходи держав Євросоюзу та України до міжнародного співробітництва у прикордонній сфері у контексті забезпечення європейської колективної прикордонної безпеки з перспективою майбутньої інтеграції України до європейської спільноти.

Ключові слова: *міжнародне співробітництво, безпека, колективна безпека, державний кордон.*

З розширенням Євросоюзу на Схід перед Україною постали завдання із забезпечення прикордонної безпеки на суміжному кордоні з країнами Євросоюзу. Для досягнення цієї мети стала необхідною активізація міжнародного співробітництва у прикордонній сфері з державами Євросоюзу, що мають спільний з Україною державний кордон. У контексті розвитку системи колективної безпеки на кордоні між Євросоюзом та Україною міжнародне співробітництво виступає одним із шляхів підвищення рівня прикордонної безпеки, України зокрема, та держав Євросоюзу у цілому. Крім того, як соціальний процес, міжнародне співробітництво у прикордонній сфері між Україною та державами Євросоюзу вкрай важливе у перспективі подальшої інтеграції української держави до загальної системи європейської колективної безпеки.

Дослідженню сучасних соціальних процесів у світі та Україні присвятили свої праці В. Андрущенко, В. Бех, В. Ворона, В. Горбатенко, О. Дергачов, В. Кремень, А. Кулібаба, М. Михальченко, М. Панчук, М. Попович, О. Пучков, О. Шевченко, Л. Шкляр, М. Шульга, та інші. Проблеми захисту життєво важливих інтересів держави від впливу зовнішніх та внутрішніх негативних чинників та різні аспекти прикордонної безпеки у своїх працях розглядали О. Белов, О. Бодрук, А. Віхтюк, Д. Іщенко, О. Гончаренко, В. Горбулін, В. Городнов,

В. Картавец, В. Кириленко, Є. Кравець, М. Литвин, Є. Лісіцин, Є. Марчук, А. Махнюк, М. Мельник, А. Мельников, В. Назаренко, С. Пірожков, В. Серватюк, Д. Хруст, С. Шергін, П. Шишолін та інші. Але, міжнародному співробітництву, як соціальному процесу здатному в умовах сучасних суспільних трансформацій забезпечити високу ефективність протидії сучасним викликам та загрозам на європейських та українських кордонах приділяється недостатньо уваги.

Метою статті є аналіз сучасних підходів у міжнародному співробітництві у прикордонній сфері у контексті забезпечення розвитку європейської прикордонної колективної безпеки з перспективою майбутньої інтеграції України до європейської спільноти.

В останні десятиліття для України та країн Євросоюзу набула актуальності проблема створення необхідного балансу між захищеністю державних кордонів від викликів і загроз та забезпеченням їх відкритості для законної транскордонної діяльності. В. Назаренко обумовлює виникнення даної проблеми через низку чинників, зокрема: «... розташування України на Сході об'єднаної Європи та у межах євразійських транспортних коридорів; наявність «заморожених» конфліктів у регіонах, що межують з Україною; незаконна міграція та контрабандна діяльність, які набули організованого транскордонного і транснаціонального характеру; складні процеси договірно-правового оформлення кордону; потреби у значних ресурсах для розвитку прикордонної інфраструктури» [1, с. 3].

В умовах сучасних соціальних, економічних, політичних та духовних трансформацій у суспільстві, у країнах європейської спільноти впроваджуються у практику різні підходи щодо забезпечення колективної безпеки на кордонах. Так А. Оовел стверджує: «... у сучасних умовах органи державної влади не можуть боротися з проблемами транснаціонального характеру поодиночі. Узгоджені міри боротьби з загрозами на кордоні — ось відповідь трансграничній злочинності» [2, с. 14].

В умовах розширення Євросоюзу у бік державних кордонів України виникла потреба у перегляді підходів щодо забезпечення безпеки і на її державному кордоні. Як стверджують вітчизняні дослідники прикордонної безпеки І. Качуровський та О. Шенько: «... нагальною потребою для прикордонного відомства України є формування та реалізація сучасної прикордонної політики європейського зразка, зокрема... якісно нового рівня прикордонного співробітництва» [3, с. 188].

Аналіз концепцій держав Євросоюзу щодо забезпечення колективної європейської безпеки на кордонах показує, що вони складаються з таких елементів: спільний аналіз ризиків та загроз; спільний прикордонний контроль; впровадження спільного прикордонного законодавства; спільний розподіл витрат; проведення спільних операцій на державному кордоні; професійне навчання персоналу державних прикордонних інституцій. Особливої уваги у підходах до забезпечення безпеки на кордонах держав Євросоюзу заслуговують наступні процеси: співробітництво між державами європейської спільноти із здійснення контролю за міграційними процесами у світі; міжвідомча співпраця із здійснення операцій з повернення затриманих нелегальних мігрантів до країн походження; співробітництво безпосередньо на зовнішніх кордонах Євросоюзу з охорони сухопутних ділянок кордону та виключних (морських) економічних зон; співпраця між компетентними у забезпеченні прикордонної безпеки інституціями держав Євросоюзу та держав, що мають з Євросоюзом спільний державний кордон, або не мають спільного кордону. Необхідність створення належних умов для здійснення таких складних процесів та координації зусиль на шляху створення належного рівня прикордонної безпеки, як компоненти європейської колективної безпеки вимагало від європейської спільноти створення особливого координуючого органу. Такий орган було створено під назвою Європейська Агенція Фронтекс. Головне призначення Фронтекс — координація практичної співпраці з метою зміцнення безпеки на зовнішніх кордонах Євросоюзу.

Україна приєдналася до домовленостей щодо встановлення міжнародного співробітництва між головною прикордонною інституцією України і Європейською Агенцією Фронтекс з приводу управління міжнародним співробітництвом на зовнішніх кордонах держав Євросоюзу [4, с. 29]. Даний факт свідчить про усвідомлення на державному рівні великого значення для України та держав Євросоюзу процесу міжнародного співробітництва у прикордонній сфері у контексті забезпечення європейської колективної безпеки.

У сучасних умовах Європейська Агенція Фронтекс стала головною міжнародною інституцією, яка координує між соціальними інституціями так званий процес «управління кордонами» на зовнішніх кордонах Євросоюзу. Відбувається це шляхом співпраці з державними інституціями відповідальними за забезпечення прикордонної безпеки країн-сусідів Євросоюзу.

Зі вступом до європейської спільноти нових країн основний тиск на зовнішні східні кордони Євросоюзу припав на ці нові держави-учасниці. Тому новою метою Європейської Агенції Фронтекс у взаємодії з іншими соціальними інституціями стало сприяння двосторонньому та багатосторонньому співробітництву між державами Євросоюзу та сусідніми країнами шляхом координації їхніх дій для досягнення належного стану колективної безпеки на кордонах Євросоюзу. В умовах сучасних соціальних трансформацій для успішного здійснення міжнародного співробітництва у прикордонній сфері та у контексті європейської колективної безпеки постала необхідністю усвідомлення суспільством необхідності такого співробітництва та виконання загальної стратегії забезпечення європейської колективної безпеки.

На думку автора, у сучасних умовах появи нових загроз для суспільства процес міжнародного співробітництва у прикордонній сфері у контексті забезпечення колективної безпеки на кордонах Євросоюзу з Україною повинен ґрунтуватися на принципах: неперервності; колегіальності; постійного удосконалення та адаптації до нових загроз та ризиків. На практиці організації процесу міжнародного співробітництва головна державна прикордонна інституція України у співпраці з прикордонними інституціями держав Євросоюзу, що мають спільний кордон (Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії, Туреччини) повинна керуватися двосторонніми та багатосторонніми чинними договорами про співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань, а також міжнародними документами з питань забезпечення прикордонної безпеки.

З вивчення вітчизняного та європейського досвіду видно, що пріоритети міжнародного співробітництва у прикордонній сфері та сфері організації колективної безпеки на кордонах між державами Євросоюзу та Україною повинні відповідати завданням політиці національної безпеки держави. Головні завдання процесу міжнародного співробітництва у прикордонній сфері та у сфері колективної безпеки на кордоні між державами Євросоюзу та Україною повинні визначатися на підставі аналізу загроз ризиків у тих напрямках, що потребують найвищої уваги з погляду загроз стану прикордонної безпеки (нелегальна міграція, контрабандна діяльність, загроза міжнародного тероризму тощо) для європейського та українського суспільств. Сумісність пріоритетів у цих сферах повинні визначатися політикою добросусідства та співробітництва.

На перспективу, у рамках адаптації до європейських стандартів та створення координованого управління системою забезпечення колективної прикордонної безпеки держав Євросоюзу у контексті розвитку єдиної системи європейської безпеки процес міжнародного співробітництва набув інтенсивного розвитку. Даний процес спрямований на аналіз обстановки на кордоні України та зовнішніх кордонах Євросоюзу, проведення спільних заходів боротьби з проявами незаконної діяльності на кордоні та оцінювання здатності України охороняти спільний з Євросоюзом кордон.

У сучасних умовах спільні заходи боротьби з проявами незаконної діяльності на державному кордоні мають здійснюватися на наступних напрямках: здійснення так званих спільних міжнародних прикордонних операцій для посилення прикордонної безпеки; обмін інформацією та аналіз загроз та ризиків; участь України у проєктах з підготовки персоналу; обмін практичним досвідом.

Фахівці Європейської Агенції Фронтекс свідчать: «... останнім часом зберігається тенденція значного зменшення незаконної міграції на східному кордоні Євросоюзу з боку України, Білорусі, Росії. Основне навантаження незаконної міграції у напрямку Євросоюзу припадає на турецько-грецький та турецько-болгарський кордон» [4, с. 32]. Подібні факти свідчать на користь міжнародного співробітництва на суміжних кордонах України та Євросоюзу.

Враховуючи вищесказане, у перспективі, доцільно приділити цьому шляху захисту національних інтересів України у прикордонній сфері більшу увагу й використовувати процес міжнародного співробітництва у прикордонній сфері в інтересах забезпечення прикордонної безпеки України та з перспективою майбутньої інтеграції України до європейської спільноти.

У якості висновку можна зазначити, що участь у процесі міжнародного співробітництва у прикордонній сфері надасть Україні можливість продемонструвати спроможність забезпечити відкритість спільного з державами Євросоюзу кордону для законної транскордонної діяльності та його захищеність від впливу різних загроз. Міжнародне співробітництво у прикордонній сфері надасть Україні більше можливостей для удосконалення своєї системи охорони кордону та наблизить час її майбутньої інтеграції до загальноєвропейської системи прикордонної колективної безпеки. Як стверджують вітчизняні фахівці М. Михеєнко та П. Шишолін: «Співробітництво із суміжними державами має забез-

печити створення поясу стабільності навколо нашої держави, а також сприяти реалізації цілей євроінтеграції шляхом розширення участі України в прикордонному та регіональному співробітництві» [5, с. 5].

Література:

1. Назаренко В. О. Безпека європейських кордонів: український вимір/В. О. Назаренко//Науково-практичний альманах «Науковий вісник Державної прикордонної служби». — Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2008. — № 1. — С. 3–8.
2. Оовел А. Опыт создания ситемы безопасности на границе: Международная конференция [«Интегрированное управление границей: достижения и перспективы»] (Киев, 14–15 апреля 2010 г.). — К: EUBAM, 2010. С. 14–16.
3. Шенько О. Ф., Качуровський І. А. Про загрози національним інтересам на державному кордоні: III-тя Всеукраїнська науково-практична конференція: серія військово-технічні науки [«Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України»] (19 лист. 2010 р.)//Державна прикордонна служба України, Нац. акад. Держ. прик. сл. ім. Б. Хмельницького. — Хмельницький: Нац. акад. Держ. прик. сл. ім. Б. Хмельницького, 2010. — С. 188–189.
4. Петрова Ю. М. Стан та перспективи співпраці з європейською агенцією управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах держав-членів Європейського Союзу Frontex/Ю. М. Петрова//Науковий вісник Державної прикордонної служби. — Хм.: 2011. — № 1. — С. 28–34.
5. Шишолін П. А. Прикордонна безпека України: концептуальні засади/П. А. Шишолін, М. М. Михеєнко//Науково-практичний альманах «Науковий вісник Прикордонних військ». — Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, 2002. — № 1. — С. 3–5.

Ананьин О. В. Международное сотрудничество на границах Евросоюза в условиях развития системы европейской коллективной безопасности

Проанализированы новые подходы государств Евросоюза и Украины к международному сотрудничеству в пограничной сфере в контексте обеспечения европейской пограничной коллективной безопасности с перспективой будущей интеграции Украины в европейское сообщество.

Ключевые слова: *международное сотрудничество, безопасность, коллективная безопасность, государственная граница.*

Ananin O. International cooperation on the borders of the EU in terms of development of the system of collective security in Europe

Analyzed new approaches of the EU countries and Ukraine to international cooperation in the border area in the context of European collective security with a view to future integration of Ukraine into the European community.

Keywords: *international cooperation, security, collective security, state border.*

Наукове видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 62

Адреса редакційної колегії:

м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А

Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.

Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Редактор *Хилько М. І.*

Підписано до друку 20. 04. 2012 р. Формат 60x84/16.

Папір офс. Друк офс. Ум. друк арк. 18.

Гарнітура Times New Roman.

Наклад прим. 300.

Відруковано в друкарні фірми «Інтас»

04050, вул. Білоруська, 26. Тел. (044) 483 39 05